ปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

ภาค ๓

ขันธนิเทศ

บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงออกไว้ด้วยหัวข้อคือจิต ในบาทพระคาถา (ที่นิกเขปได้เบื้องต้น) ว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ**----นั้น เป็นอันภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยสมาธิภาวนาอันมั่นคง มีอานิสงส์อันได้รับแล้วโดย (ที่ได้บรรลุ) อภิญญาดังกล่าวมานี้ ได้บำเพ็ญเสร็จแล้ว ด้วยอาการทั้งปวง* ก็แลปัญญาอันอยู่ในลำดับแห่งสมาธินั้น ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยสมาธิภาวนานั้นแล้วพึงลำเพ็ญ (ต่อไป) ก็แต่ปัญญานั้น เพราะทรงแสดงไว้สังเขปนัก ก่อนอื่นก็ไม่เป็นการง่ายแม้แต่จะเข้าใจ (เสียแล้ว) จะกล่าวไยถึงจะบำเพ็ญเล่า เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารแห่งปัญญานั้น และนัย (วิธี) ในการบำเพ็ญด้วยจึงมีปัญหากรรม (ดัง) นี้ คือ

(๑) อะไรเป็นปัญญา

(๒) ได้ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถอะไร

(๓) อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของปัญญานั้น

* คำว่า อาการทั้งปวง มหาฎีกาท่านช่วยจาระไนให้ฟังว่า เช่นอาการที่ได้อุปจาร ได้อัปปนา ได้วสีภาวะ อาการที่ก้าวล่วงองค์มีวิตกเป็นต้น อาการที่หน่ายจากรูปารมณ์เป็นต้น อาการที่ฝึกจิต ๑๔ สถาน อาการที่ได้อานิสงส์ ๕ เป็นอาทิ

(๔) ปัญญามีกี่อย่าง

(๕) ปัญญาจะพึงบำเพ็ญขึ้นได้อย่างไร

(๖) อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญปัญญา

(ต่อไป) นี้ เป็นคำวิสัชนาในปัญหากรรมนั้น

[๑. อะไรเป็นปัญญา]

ปัญหากรรม (ข้อแรก) ว่า "อะไรเป็นปัญญา" นั้น มีวิสัชนาว่า ปัญญามีหลายอย่างต่างประการ อันจะวิสัชนาพยายามชี้แจกปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์ให้สำเร็จ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความเฝือยิ่งขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจะกล่าวหมายเอาปัญญาที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือ **วิปัสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิต (นั่นแล) เป็นปัญญา**

[๒. ได้ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถอะไร]

ปัญหากรรม (ข้อ ๒) ว่า "ได้ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถอะไร" มีวิสัชนาว่า (ธรรมชาติอันนั้น) ได้ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว อันความรู้ทั่วนี้คืออะไร คือรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา (ความรู้จัก) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) และปัญญา (ความรู้ทั่ว) เป็นความรู้ด้วยกัน (แต่) สัญญาก็เป็นแต่ความรู้จักอารมณ์ว่า (รูปนั้น) มีสีเขียว มีสีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น ไม่อาจให้ถึงความเข้าตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้ วิญญาณ รู้อารมณ์ว่า (รูป) เขียว

เหลือง เป็นต้นด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะด้วย* แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญารู้อารมณ์และทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะตามนัยที่กล่าวแล้วด้วย ส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ด้วย อุปมาเหมือนอย่างว่า เมื่อคน ๓ คน คือ คนหนึ่งเป็นทารกยังไม่เดียงสา คนหนึ่งเป็นบุรุษชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นเหรัญญิก มองดูกองกหาปณะที่ตั้งไว้บนเป็น (กองเงิน) ของเหรัญญิก ทารกยังไม่เดียงสาก็รู้แต่ความงามแปลก ๆ ยาว สั้น สี่เหลี่ยม และกลม แห่งกหาปณะทังหลายเท่านั้น หารู้ไม่ว่า สิ่งนี้เขาสมมตกันว่าเป็นแก้ว เป็นเครื่อง (ซื้อหา) อุปโภคและบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ บุรุษชาวบ้านรู้ความสดใสแปลก ๆ เป็นต้นด้วย รู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมตกันว่าเป็นแก้ว เป็นเครื่อง (ซื้อหา) อุปโภคและบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ด้วย แต่ไม่รู้คัดแยก (อย่าง) นี้ว่า กหาปณะนี้แท้ กหาปณะนี้ปลอม กหาปณะนี้ (ปน) มีเงินจริงครึ่งหนึ่ง เป็นต้น เหรัญญิกรู้ประการทั้งหลายนั้นทุกอย่าง เมื่อรู้เล่า

* มหาฎีกาตั้งปัญหาว่า วิญญาณ ทำให้ถึง (ลักขณปฏิเวธ) ความเข้าใจตลอดซึ่งไตรลักษณ์ได้อย่างไร ? แล้วแก้ว่า "เข้าใจได้ตามทางที่ปัญญาชี้ให้" อธิบายว่า เมื่อวิปัสนาปัญญาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งไตรลักษณ์ไปหลาย ๆ วาระเข้า วิปัสนาย่อมมีได้แม้ด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต (คือวิญญาณ) ด้วยอำนาจความเคยชินด้วยชำนาญ ดังเช่นการสาธยายพระคัมภีร์ที่ชำนาญ ก็ว่าไปได้กล่อง ๆ โดยไม่รู้ความก็ได้ และว่าลักขณปฏิเวธ ในข้อนี้ก็หมายเพียงว่า ทำไตรลักษณ์เป็นอารมณ์เท่านั้น มิใช่รู้แจ้งแทงตลอด (ด้วยปัญญา)

อธิบายของพระฎีกาจารย์นี้ กระเทือนถึงโวหารที่เราพูดกันอยู่ คือเราพูดกันว่าบุถุชนรู้ธรรมเช่นไตรลักษณ์ได้เหมือนกัน แต่เป็น "รู้ด้วยสัญญา ไม่ใช่รู้ด้วยปัญญา" แต่ในฎีกานี้ท่านว่า "รู้ด้วยวิญญาณ" ซึ่งสูงกว่าสัญญา

แม้มองดูกหาปณะก็รู้ แม้ฟังเสียงกหาปณะที่เขาเคาะก็รู้ แม้ดมกลิ่นดูก็รู้ แม้ลิ้นรสดูก็รู้ แม้ชั่วดูด้วยมือก็รู้ เหรัญญิกนั้นรู้ด้วยว่า "กหาปณะนั้น ทำที่บ้านชื่อโน้น หรือที่นิคม ที่นคร ที่ภูเขา หรือที่ฝั่งแม่น้ำชื่อโน้น ๆ" รู้แม้ (กระทั่ง) ว่า อาจารย์ชื่อโน้นทำ ดังนี้ฉันใด ข้ออุปมัยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น แท้จริง **สัญญา** (ความรู้จัก) ก็เป็นราวกะการดูกหาปณะแห่งทารกยังไม่เดียงสา เพราะถือเอาแต่เพียงอาการที่ปรากฏแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียวเป็นต้น **วิญญาณ** (ความรู้แจ้ง) เป็นเหมือนการดูกหาปณะแห่งบุรุษชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์ (ที่ปรากฏ) โดยเป็นสีเขียวเป็นต้นด้วย ให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะสูงขึ้นไปก็ได้ด้วย **ปัญญา** เป็นดังการดูกหาปณะแห่งเหรัญญิก เพราะถือเอาการแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียวเป็นต้นก็ได้แล้ว และให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะก็ได้แล้ว ยัง(ส่ง) ให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคสูงขึ้นไปกว่านั้นก็ได้ด้วย เพราะเหตุนั้น ความรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้งนั้นใด ความรู้นี้ (แหละ) พึงทราบว่า เป็นความรู้ทั่ว คำที่ว่า "ได้ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว" นั้น ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาความรู้ทั่วนี้แล

ก็แลปัญญานี้นั้น สัญญาและวิญญาณมีอยู่ในจิตตุบาทใด หาได้มีในจิตตุบาทนั้น (ด้วย) โดยส่วนเดียวไม่[๑] แต่เมื่อใดปัญญามี (ด้วย) เมื่อนั้นก็แยกจากธรรม (คือสัญญาและวิญญาณ) เหล่านั้นไม่ได้ จึง

๑. มหาฎีกาว่า เพราะปัญญาย่อมไม่เกิดในจิตตุบาทที่เป็นทุเหตุกะและอเหตุกะ

เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก เพราะมีความต่างที่จะพึงแยกออกไม่ได้ว่า นี่สัญญา นี่วิญญาณ นี่ปัญญา[๑] เพราะเหตุนั้น ท่านนาคเสนจึงถวายพระพร (พระเจ้ามิลินท์) ว่า "ดูกรมหาบพิตร กิจที่ทำได้ยากพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำแล้ว" พระเจ้ามิลินท์ตรัสซักว่า "ท่านนาคเสนผู้เจริญ ก็กิจที่ทำได้ยากอะไรเล่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำแล้ว" ท่านนาคเสนถวายวิสัชนาว่า "ดูกรมหาบพิตร กิจอันทำได้ยากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำ ก็คือตรัสบอกการกำหนด (แยก) ธรรมทั้งหลายอันไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันอยู่ว่า นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา นี่เจตนา นี่จิต" ดังนี้

[๓. อะไรเป็นลักษณะ ฯลฯ ของปัญญา]

ส่วนในปัญหากรรม (ข้อ ๓) นี้ว่า "อะไรเป็นลักษณะเป็นรสเป็นปัจจุปัฏฐาน และเป็นปทัฏฐานของปัญญานั้น" มีวิสัชนาว่า ปัญญามีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีอันขจัดเสียซึ่งความมืดคือโมหะอันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส (คือเป็นกิจ) มีความหายหลงเป็นปัจจุปัฏฐาน (คือเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล) ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า "**สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ** ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง[๒]"

๑. มหาฎีกาท่านช่างคิดเปรียบเทียบว่า สัญญาและวิญญาณ แยกจากปัญญาโดยเด็ดขาดได้ ก็เหมือนสุขแยกจากปีติโดยเด็ดขาดได้ ส่วนปัญญาแยกจากสัญญาและวิญญาณโดยเด็ดขาดไม่ได้ เหมือนปีติแยกจากสุขโดยเด็ดขาดไม่ได้

๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๓

[๔. ปัญญามีกี่อย่าง]

ปัญหากรรม (ข้อ ๔) ว่า "ปัญญามีกี่อย่าง" มีวิสัชนา ว่า โดยลักษณะคือความตรัสรู้สภาวะแห่งธรรม ปัญญาก็อย่างเดียวเท่านั้น

เป็น ๒ อย่าง โดย (จำแนก) เป็นโลกิยะ และโลกุตตระ เป็น ๒ อย่างนัยเดียวกันนั้น โดย (จำแนก) เป็นสาสวะ (มีอาสวะ) และอนาสวะ (ไม่มีอาสวะ) เป็นต้น โดย (จำแนก) เป็นนามววัฏฐาปนะ (กำหนดนาม) และรูปววัฏฐาปนะ[๑] (กำหนดรูป) โดย (จำแนก) เป็นโสมนัสสหคตะ (ร่วมกับโสมนัส) และอุเบกขาสหคตะ (ร่วมกับอุเบกขา) และโดย (จำแนก) เป็นทัสนาภูมิ (ชั้นเห็น) และภาวนา-ภูมิ (ชั้นเป็น)

เป็น ๓ อย่าง โดย (จำแนก) เป็นจินตามยะ สุตมยะ และภาวนา-มยะ เป็น ๓ อย่างนัยเดียวกันนั้น โดย (จำแนก) เป็นปริตตารัมมณะ มหัคคตารัมมณะและอัปปมาณารัมมณะ โดย (จำแนก) เป็นอายโกศล อปายโกศล และอุปายโกศล และโดย (จำแนก) เป็นอภินิเวส ๓ มีอัชฌัตตาภินิเวส (มุ่งมั่นข้างใน) เป็นต้น

เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นญาณในอริยสัจ ๔ และโดยเป็นปฏิ-สัมภิทา (ญาณ) ๔ แล

ในส่วนแห่งปัญญาทั้งหลายเหล่านั้น ส่วนแห่งปัญญาที่เป็นอย่างเดียว มีเนื้อความง่ายอยู่แล้ว

๑ ปาฐะในมหาฎีกาเป็น.....ววฏฺฐาน

[ปัญญา ๒]

ในส่วนแห่งปัญญาที่เป็น ๒ อย่าง (มีอธิบายดังนี้)

(ในทุกะที่ ๑) ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโลกิยะ และโลกุตระ ดังนี้คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิยมรรค เป็นโลกิยปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตรมรรค เป็นโลกุตรปัญญา

ในทุกะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (คือสนับสนุนอาสวะ) เป็นสาสวปัญญา ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะเหล่านั้น (คือไม่สนับสนุนอาสวะ) เป็นอนาสวปัญญา ก็ปัญญา ๒ นี้ โดยเนื้อความก็เป็นโลกิยปัญญาและโลกุตรปัญญานั่นเอง นัยแม้ในสาสวทุกะอื่นเช่นว่า ปัญญาที่ประกอบกับอาสวะ เป็นสาสวปัญญา ปัญญาที่ไม่ประกอบกับอาสวะ เป็นอนาสวปัญญา ดังนี้ก็ดี ก็ดุจนัยนั้น (คือโดยความก็เป็นโลกิยะโลกุตระเหมือนกัน) ดังนี้ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นสาสวะและอนาสวะ

ในทุกะที่ ๓ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นนามววัฏฐาปนะและรูปววัฏฐาปนะ ดังนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ ๔ แห่งภิกษุผู้ใคร่จะเริ่ม (ทำ) วิปัสนาอันใด ปัญญาอันนี้ เป็นนามววัฏฐาปนปัญญา ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ (แห่งภิกษุนั้น) อันใด ปัญญาอันนี้ เป็นรูปววัฏฐาปนาปัญญา

ในทุกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโสมนัสสหคตะ และอุเบกขาสหคตะ ดังนี้คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตที่เป็นไปในจตุถฌานโดยปัญจกนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสหคต-

ปัญญา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิต อันเป็นไปในปัญจมฌาน ๔ ดวง เป็นอุเบกขาสหคตปัญญา[๑]

ในทุกะที่ ๕ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทัสนภูมิปัญญา ปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือ เป็นภาวนาภูมิปัญญา ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นทัสนภูมิ และภาวนาภูมิ ดังนี้แล

[ปัญญา ๓]

ในติกะ (หมวดปัญญา ๓) ทั้งหลาย (มีอธิบายดังนี้)

ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่ไม่ได้ฟังแต่คนอื่นได้มา เป็นจินตามยปัญญา เพราะสำเร็จโดยลำพังความคิดของตนเอง ปัญญาที่ฟังแต่ผู้อื่นแล้วจึงได้มาเป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา[๒] อันสำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดก็แล้วแต่ เป็นภาวนามยปัญญา สมคำ (ในวิภังค์) กล่าวไว้ว่า "ในปัญญา ๓ นั้น จินตามยปัญญาเป็นไฉน ? บุคคลไม่ได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้วแลได้ซึ่งกัมมัสกตาญาณ หรือซึ่งสัจจานุโลมิกญาณ (คือวิปัสนาญานอันเป็นไปโดยนัย) ว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี ว่าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงก็ดี หรือซึ่งขันติ (ความอาจเห็น

๑. ฌานตามบาลีพระสูตรเป็นจตุกนัย คือเป็นฌาน ๔ ทั้งนั้น แต่ในอภิธรรมท่านจัดใหม่ให้เป็นปัญจกนัย คือเป็นฌาน ๕ โดยล่วงองค์ไปขึ้นละ ๑ ๆ อุเบกขาไปมีเอาในฌานที่ ๕ พึงทราบว่าในที่นี้ท่านกล่าวฌานโดยปัญจกนัยนั้น

๒. คำว่าปัญญาถึงอัปปนา (อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา) นี้ ฟังอย่างไรอยู่ เพราะเคยฟังแต่ว่า อัปปนาเป็นเรื่องของจิต มหาฎีกาท่านก็รู้สึกอย่างไรอยู่เหมือนกัน จึงแก้ไว้ว่า "คำว่าปัญญาถึงอัปปนานี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงสุดยอด น ปน อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนามยา แต่ไม่ใช่ภาวนามยปัญญาถึงอัปปนาดอก" ถือเอาความว่าปัญญาของผู้ที่ได้อัปปนา ก็จะได้กระมัง ?

ได้) ทิฏฐิ (ความเห็น) รุจิ (ความพอใจ) มุติ (ความรู้) เปกขะ (ความค้นพบ) ธัมมนิชฌานขันติ (ความทนต่อความเพ่งแห่งธรรม) อันเป็นอนุโลมิกะ (คือควรแก่ธรรมคือการงานที่ประสงค์จะทำไม่ขัดกัน) รูปเดียวกันนั้น ในกัมมายตนะ (อายตนะคือการงาน) ทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดี ในสิปปายตนะ (อายตนะคือศิลปะ) ทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดี ในวิชาฐานะ (คือวิทยาการเสกเป่า ?) ทั้งหลาย ที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดีอันใด ความรู้นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา

สุตมยปัญญาเป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้วจึงได้ซึ่งกัมมัสสกตาญาณ ฯลฯ อันใด ความรู้นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา

(ภาวนามยปัญญาเป็นไฉน ?) ความรู้ของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่างเรียกว่าภาวนามยปัญญา[๑]"

ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นจินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังกล่าวมาฉะนี้

ในติกะที่ ๒ ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นปริตตารัมมณปัญญา มหัคคตารัมมณปัญญา และอัปปมาณารัมมณปัญญา อย่างนี้ คือ ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นกามาวจรเป็นไป เป็นปริตตารัมมณปัญญา ที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญา ๒ นั้นเป็นโลกิยวิปัสนาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็นอัปปมาณารัมณปัญญา อัปปมาณารัมมณ-

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๔๓๘

ปัญญา เป็นโลกุลตวิปัสนาปัญญา[๑]

ในติกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่าอายะ ความเจริญนั้นมี ทาง คือสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เสื่อมไปทาง ๑ ประโยชน์เกิดขึ้นทาง ๑ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่ออายโกศล ดังบาลีว่า "ในโกศล ๓ นั้น อาย-โกศลเป็นไฉน ? ผู้มีปัญญารู้ว่า "เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นด้วย อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ละไปด้วย อนึ่งเล่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นด้วย กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วมาเป็นไปเพื่อภิยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่ด้วย" ปัญญาคือความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรมได้ ความเห็นถูกต้องในความไม่เกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และในความเกิดขึ้นและความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญานั้น อันใดอันนี้เรียกว่า อายโกศล" ดังนี้[๒]

ส่วนความเสื่อมชื่อว่า อาปายะ ความเสื่อมนั้นก็มี ๒ ทาง คือประโยชน์เสื่อมไปทาง ๑ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกิดขึ้นทาง ๑ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่ออปายโกศล ดังบาลีว่า "ในโกศล ๓ นั้น อปายโกศลเป็นไฉน ? ผู้มีปัญญารู้ว่า "เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านั้นอยู่

๑. มหาฎีกาว่า โลกุตรวิปัสนาปัญญานั้นหมายถึงมรรคปัญญา จริงอยู่มรรคปัญญานั้น แม้มิได้ยึดไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงแห่งสังขารเป็นต้น ก็เรียกว่าวิปัสนาได้ เพราะเต็มไปด้วยวิปัสนากิจ หรือเพราะเห็นอย่างวิเศษซึ่งลักษณะอันแท้จริงแห่งพระนิพพาน แต่ส่วนโคตรภูญาณเป็นอัปปมาณารัมมณะก็จริง แต่เพราะโคตรภูญาณนั้นอยู่ในฐานเป็นอาวัชชนะแห่งวรรค จึงไม่ได้ชื่อว่าวิปัสนา

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔๓๙-๔๔๐

กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นด้วย" ดังนี้เป็นต้น[๑]

ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นไปทันที คือ เกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือ เหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่าอุปาย-โกศล ดังบาลีว่า "ปัญญาอันเป็นอุบายในการลำอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง ชื่ออุปายโกศล"[๒] ดังนี้

ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นอายโกศล อปายโกศล และอุปายโกศล ดังกล่าวมาฉะนี้

ในติกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นอัชฌัตตาภินิเวสเป็นต้น อย่างนี้คือ วิปัสนาปัญญาที่ (กำหนด) ถือเอาขันธ์ของตนปรารภไปเป็นอัชฌัตตาภินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างใน) ที่ (กำหนด) ถือเอาขันธ์ของผู้อื่น หรือรู้ภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ปรารภไป เป็นพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างนอก) ที่ (กำหนด) ถือเอาขันธ์ข้างในและขันธ์ข้างนอกทั้งสองปรารภไป[๓] เป็นอัชฌัตตพหิท-

๑. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๐

ที่ท่านอธิบายอุปายโกศลว่าเป็นความฉลาดในอบายที่เกิดขึ้นฉับพลันทันทีนั้น มหาฎีกาอธิบายสนับสนุนว่า เมื่อกิจรีบด้วยหรือภัยเกิดขึ้น ความฉลาดแก้ไขให้กิจสำเร็จหรือให้ปลอดภัยได้ทันที เป็นอุปายโกศล

แต่พิจารณาลำดับความแล้วก็ไม่เห็นเหตุว่าทำไม่จึงต้อง "ฉับพลันทันที" ต่างว่าตรองหาอุบายที่จะละและที่จะเจริญช้าไปสัก ๑ ชั่วโมง จึงได้อุบายนั้น ดังนี้จะไม่นับเป็นอุปายโกศลหรือ ในบาลีก็มิได้มีคำว่าฉับพลันทันที เห็นว่าถือเอาความเท่าบาลีก็ดีแล้ว

๓. ข้อนี้มหาฎีกาช่วยไขความว่า กำหนดทั้งสองข้างตามลำดับกัน คือกำหนดข้าง

ธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นทั้งข้างในทั้งข้างนอก)

[ปัญญา ๔]

ในจตุกกะ (หมวดปัญญา ๔) ทั้งหลาย (มีอธิบายดังนี้)

ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญาเป็น ๔ โดยเป็นญาณในอริยสัจ ๔ ดังนี้คือ ความรู้อันปรารภทุกขสัจเป็นไป เป็นญาณในทุกข์ ความรู้อันปรารภทุกขสมุทัยเป็นไป เป็นญาณในทุกขสมุทัย ความรู้อันปรารภทุกขนิโรธเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธ ความรู้อันปรารภทุขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ อันถึงซึ่งความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรคเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภิทา ๔ สมพระบาลีว่า "ความรู้ในอรรถ ชื่ออัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรม ชื่อธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุติ (คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง)[๑] ชื่อนิรุติปฏิสัมภิทา ความรู้ในความรู้ทั้งหลาย ชื่อปฏิภาณปฏิสัมภิทา"[๒] ดังนี้

ในแล้วก็กำหนดข้างนอกติดต่อกันไป อีกนัยหนึ่งหมายความว่า กำหนดปัญจขันธ์รวมกันไปทีเดียว ไม่จำแนกข้อ โดยนัยว่า ยํกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ

๑. อตฺถธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ศัพท์ อตฺถ ดูเหมือนจะเกิน พิจารณาแล้วได้ความว่าภาษาที่ดีนั้นท่านเรียก ธรรมนิรุติ เห็นได้ในตอนอธิบาย-' "ตนฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตายสภาวนิรุตฺติยา... มูลภาสาย ปเภทคตํ ญาณํ- ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษา...อันเป็นภาษาแท้ (ไม่วิปริต) ซึ่งได้ชื่อว่า ธรรมนิรุติ นั้น " ดังนี้

ปาฐะในมหาฎีกาก็ไม่มีอตฺถ ท่านลิขิตไว้ว่า "ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปติ เอตฺถ ธมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห ยา สภาวนิรุตฺตีติ อวิปรีตนิรุตฺตีติ อตฺโถ- ท่านทำความอธิบายว่า ธมฺม ศัพท์ในบทว่า ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป นี้บ่งสภาวะ จึงกล่าวว่า ยา สภาวนิรุตฺติ-ภาษาที่แท้ใด หมายความว่าภาษาที่ไม่วิปริต" ดังนี้ ในที่นี้จึงแปลตัด อตฺถ ออก

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๘

[อัตถปฏิสัมภิทา]

ในวัตถุ ๔ นั้น คำว่า "อรรถ" นั้น โดยสังเขปเป็นคำเรียกผลที่เผล็ดมาแต่เหตุ จริงอยู่ ผลที่เผล็ดมาแต่เหตุ ท่านเรียกว่า 'อรรถ' เพราะเหตุที่ถึง คือได้บรรลุโดยทำนองแห่งเหตุ (คือเป็นไปตามเหตุ) แต่ (ว่า) โดยประเภท ธรรม ๕ นี้ คือสิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง พระนิพพาน* เนื้อความแห่งภาสิต วิบาก กิริยา พึงทราบว่าชื่ออรรถ ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในอรรถนั้น แห่งบุคคลผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา

[ธัมมปฏิสัมภิทา]

คำว่า 'ธรรม' นั้นเล่า โดยสังเขปก็เป็นคำเรียกปัจจัย จริงอยู่ ปัจจัย ท่านเรียกว่าธรรม เพราะเหตุที่จัดแจงผลนั้น ๆ คือยังผลนั้น ๆ ให้เป็นไปหรืออำนวยให้ถึงผลนั้น ๆ แต่ (ว่า) โดยประเภท ธรรม ๕ นี้ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาสิต กุศล อกุศล พึงทราบว่าชื่อธรรม ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในธรรมนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา

แท้จริง ความ (ที่แจกอรรถธรรมเป็น ๕ ๆ) นี้แหละ ท่านจำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า "ความรู้ในทุกข์เป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขสมุทัยเป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขนิโรธ เป็นอัตถปฏิสัมภาทา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธัมมปฏิสัมภาทา

ความรู้ในเหตุ เป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในผลที่เผล็ดมาแต่

* จัดพระนิพพานเป็นผลอย่างไรอยู่ ? น่าจะกล่าว 'อริยผล' จะได้เข้าคู่กับ 'อริยมรรค' ในธัมมปฏิสัมภิทา

เหตุ เป็นอัตถปฏิสัมภิทา

ธรรมเหล่าใดชาตะแล้ว เป็นแล้ว ได้กำเนิดเกิดสำเร็จแล้ว ปรากฏขึ้นมาแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมเหล่านั้นชาติแล้วเป็นแล้ว... แต่ธรรมใด ความรู้ในธรรมนั้น* เป็นธัมมปฏิสัมภาทา

ความรู้ในชรามรณะ เป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในชรามรณสมุทัย เป็นธัมมปฏิสัมภิทา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธเป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธัมมปฏิสัมภิทา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ซึ่งธรรมอันเป็น สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้เรียกธัมมปฏิสัมภิทา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความแห่งภาษิตนั้น ๆ นั่นแหละ ว่านี่เป็นความแห่งภาษิตนี้ นี่เป็นความแห่งภาษิตนี้ ความรู้เนื้อความแห่งภาษิตนี้ เรียกอัตถปฏิสัมภิทา

ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไฉน ? สมัยใดจิตเป็นกายาวจรกุศลเกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น เป็นอัตถปฏิสัมภาทา" ดังนี้เป็นต้น

[นิรุติปฏิสัมภิทา]

ข้อว่า **'อตฺถธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ'** มีอรรถาธิบายว่า สภาวนิรุติ (ภาษาที่แท้) คืออัพยาภิจาริโวหาร (ถ้อยคำที่ใช้กันเป็น

* เตสุ ธมฺเมสุ ต. ศัพท์นี้ต้องรับกับ ย. ศัพท์-ยมฺหา ธมฺมา แต่วจะไม่เสมอกัน น่าจะเรียงเพลินเนื่องมาแต่ อิเมสุ ธมฺเมสุ ข้างหน้ากระมัง มองไม่เห็นเหตุที่จะต้องเป็นพหุวจนะ ในที่นี้จึงแปลแก้เป็นเอกวจนะ คือเป็น ตสฺมํ ธมฺเม

ตายตัว ไม่วิปริตคลาดเคลื่อน) อันใดในอรรถและธรรมนั้น[๑] ความรู้ในการกล่าวถ้อยคำอันนั้น คือในการพูดในการเปล่งขึ้นซึ่งถ้อยคำอันนั้น ได้แก่ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้งหลาย คือภาษามคธ อันเป็นสภาวนิรุติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่าธรรมนิรุติ (ภาษาดี) นั้นโดยนัยว่า พอได้ยินถ้อยคำที่พูด ที่กล่าว ที่เปล่งขึ้นนั้น ก็รู้ว่านี่เป็นสภาวนิรุติ นี่ไม่ใช่สภาวนิรุติ ดังนี้ เป็นนิรุติปฏิสัมภิทา จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุติปฏิสัมภิทา พอได้ยินคำว่า ผสฺโส เวทนา ดังนี้เป็นต้น ก็ย่อมรู้ได้ว่านี่เป็นสภาวนิรุติ แต่ได้ยินคำว่า ผสฺสา เวทโน ดังนี้เป็นต้นละ ก็รู้ได้ว่านี่ไม่ใช่สภาวนิรุติ[๒]

[ปฏิภาณปฏิสัมภิทา]

ข้อว่า **'ญาเณสุ ญาณํ'** มีอรรถาธิบายว่า ความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์แห่งบุคคลผู้พิจารณา (โดย) ทำความรู้ในความรู้ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ หรือว่า ความรู้อย่างกว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตนเป็นต้น ในความรู้ทั้งหลายตามที่กล่าวมานั้น เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา[๓]

๑. เพราะมี อตฺถ ศัพท์เดียวเป็นเหตุ ดังกล่าวในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๑๒ ท่านจึงไขความเงื่อน ๆ ออกมาดังนี้ ถ้าไม่มี ตสฺมึ อตฺเถ ธมฺเม จ เสียก็หายเงื่อนเข้าร่องรอยสนิท

๒. นิรุติ เป็นเรื่อง 'พูดเป็น' ท่านอธิบายอย่างไรลงท้ายกลายเป็น 'ฟังเป็น' และที่ว่าภาษามคธเป็นมูลภาษานั้น ต้องหมายเฉพาะในชมพูทวีป ไม่ใช่ทั้งโลก

๓. ปฏิภาณ เราสอนกันว่าหมายถึงเชาว์ไวไหวพริบที่จะโต้ตอบและที่จะทำให้สบเหมาะทันที แต่ท่านอธิบายคลุม ๆ ว่ารู้ในรู้หรือรู้อย่างกว้างขวางอะไรไป เลยไม่ทราบว่าปฏิภาณอยู่ที่ตรงไหน

[ภูมิปฏิสัมภิทามี ๒]

ก็แลปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั่น ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ คือใน เสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ใน ๒ ภูมินั้น ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวก และของพระมหาสาวกทั้งหลาย ถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัม-ภิทาของพระเสขอริยสาวกทั้งหลาย เช่นพระอานนทเถระ (เมื่อยังเป็น พระเสขะ) ท่านจิตตคฤหบดี และท่านขุชชุตตราอุบาสิกา ถึงความ แตกฉานในเสขภูมิ

[ปฏิสัมภิทาแจ่มใสด้วยอาการ ๕]

อนึ่ง ปฏิสัมภิทานั้นแม้ถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ อย่างนี้ จะแจ่มใส ขึ้นก็ด้วยอาการ ๕ นี้คือ ด้วยอธิคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวนะ ด้วย ปริปุจฉา และด้วยบุพโยคะ ในอาการเหล่านั้น การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่าอธิคม การเล่าเรียนพระพุทธวจนะชื่อว่าปริยัติ การสนใจฟังพระ สัทธรรมโดยเคารพ ชื่อว่าสวนะ การกล่าววินิจฉัยคัณฐีบทและอรรถบท ในคัมภีร์ทั้งหลายมีบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่าปริปุจฉา[๑] การ ประกอบเนือง ๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขึ้นใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ[๒] โดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการ (ท่องเที่ยว) ไป ๆ มา ๆ[๓] อยู่ในศาสนา

๑. ปริปุจฺฉา นัยนี้ท่านมิได้แปลว่าไต่ถาม แต่แปลว่า 'ปริโต สพฺพโต ญาตุํ อิจฺฉา- ปรารถนาจะรู้โดยรอบคือโดยประการทั้งปวง' จึงได้พูดจาหาทางวินิจฉัยให้เป็นที่ตกลง ในคัณฐีบท คือบทที่แปลยาก และอรรถบท คือบทที่อธิบายยาก ในคัมภีร์นั้น ๆ จน แตกฉาน

๒. มหาฎีกาว่า หมายเอาขั้นสังขารุเบกขาญาณ เพราะสังขารุเบกขาญาณเป็นไปใกล้ญาณ ทั้งสองนั้น

๓. คตปจฺจาคติก... มหาฎีกาแปลว่าผู้มีความไปและกลับประกอบด้วยภาวนานุโยค แล้ว อธิบายว่าจะไปไหนและกลับจากไหน เช่นจากที่อยู่ในสู่โคจรคาม กลับจากโคจรคามมา สู่ที่อยู่ ก็พยายามทำกรรมฐานอยู่เสมอ

อธิบายอย่างนี้เป็นการยึดพยัญชนะตรงเกินไป ไม่คำนึงถึงความที่ควรจะเป็นได้หรือไม่ ในที่นี้จึงหาทางเข้าไปอย่างอื่นดังแปลไว้นั้น

ของพระพุทะเจ้าองค์ก่อน ๆ ชื่อว่าบุพโยคะ

อาจารย์อื่นอีกพวกหนึ่งกล่าวว่า

ปัจจัย (เครื่องอุดหนุน) ของปฏิสัมภิทา (มี ๘) คือ บุพโยคะ ๑ พาหุสัจจะ ๑ เทศภาย ๑ อาคม ๑ ปริปุจฉา ๑ อธิคม ๑ ครุสันนิสัย ๑ มิตรสมบัติ ๑

ในปัจจัยเหล่านั้น บุพโยคะก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ความฉลาดในคัมภีร์และสิปปายตนะ (กระบวนศิลปะ ?) ทั้งหลายนั้น ๆ[๑] ชื่อว่าพาหุสัจจะ ความฉลาดในโวหาร (ถ้อยคำ) ร้อยเอ็ด (ท้องถิ่น)[๒] ชื่อเทศภาษา แต่ (ว่า) โดยพิเศษก็ความฉลาดในโวหารของชาวมคธ (นั่นแหละ) ชื่อเทศภาษา การเล่าเรียนพระพุทธวจนะ โดยที่สุดแม้เพียงโอปัมมวรรค[๓] (สักวรรค ๑) ชื่ออาคม การไต่ถามถึงคำวินิจฉัยเนื้อความแห่งคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่าปริปุจฉา ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ความเป็นพระสกทาคามีก็ดี ความเป็นพระอนาคามีก็ดี ความเป็นพระอรหันต์ก็ดี ชื่อว่าอธิคม การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลายผู้มีสุตปฏิภาณมาก[๔]ชื่อว่าครุสันนิสัย ความได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั่นแล ชื่อว่ามิตรสมบัติ ด้วยประการฉะนี้

ในปัจจัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธทั้งหลาย อาศัยบุพโยคะและอธิคมเท่านั้นทรงบรรลุปฏิสัมภิทา พระสาวกทั้งหลายอาศัย

๑. หมายเอาเฉพาะคัมภีร์และศิลปะที่หาโทษมิได้

๒. มหาฎีกาว่า ภาษาท้องถิ่นของพญา (เจ้าแผ่นดิน) ร้อยเอ็ดในบรรพกาล เรียกว่า เอกสตโวหาร (คำ 'พญาร้อยเอ็ด' นี้ ไทยเราก็พูดกัน แต่ดูเหมือนความหมายว่ามากเท่านั้น ในชมพูทวีป พญาอาจมีถึงร้อยเอ็ดจริง ๆ แต่ไทยเรามีไม่ถึงแน่ ๆ)

๓. หมายถึงโอปัมมวรรค ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ กระมัง ?

๔. สุตปฏิภาณพหุลานํ มหาฎีกาว่าเป็นพหูสูต มีปฏิภาณด้วย

เหตุ (คือปัจจัย) เหล่านั้นทุกอย่างจึงได้บรรลุ อนึ่ง อันการประกอบกรรมฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากสำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิทาหามีไม่ แต่การบรรลุปฏิสัมภิทาสำหรับพระเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผล-วิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะนั่นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิทาทั้งหลายสำเร็จแด่พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ก็ด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลเจ้าด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลทั้งหลายเหมือนกัน)[๑]

คำว่า 'ปัญญาเป็น ๔ อย่าง โดยเป็นปฏิสัมภาทา ๔' ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาปฏิสัมภิทาเหล่านี้แล

[๕ ปัญญาจะพึงบำเพ็ญขึ้นได้อย่างไร]

ส่วนในปัญหากรรม (ข้อ ๕) ว่า "ปัญญาจะพึงบำเพ็ญได้อย่างไร" นี้ มีพรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย สัจจะ และปฏิจสมุบาท เป็นต้น เป็นภูมิ (คือเป็นพื้น) ของปัญญานี้[๒] วิสุทธิ ๒ นี้คือ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ

๑. มหาฎีกาขยายความว่า แม้พระคุณวิเศษอื่น ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกอย่าง มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะเหมือนกัน

๒. มหาฎีกาท่านมีอรรถาธิบายน่าฟัง คือท่านตั้งปัญหาขึ้นว่า เหตุไฉนท่านจึงจัดธรรมเป็นปัญญาภูมิหรือวิปัสนาภูมิมากอย่างเช่นนี้ แม้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นขันธอย่างเดียวก็สำเร็จประโยชน์ได้มิใช่หรือ ? แล้วท่านก็แก้ว่า อย่างเดียวไม่พอ เพราะสัตว์ผู้จะบำเพ็ญวิปัสนาปัญญานั้น แบ่งออกได้ถึง ๓ พวก ว่าโดยความหลงติด ก็มี ๓ คือ หลงรูปหลงรูป และหลงทั้งสองอย่าง ว่าโดยอินทรีย์ก็ ๓ คือ อินทรีย์กล้า อินทรีย์ปานกลาง และอินทรีย์อ่อน ว่าโดยความชอบใจ ก็ ๓ คือ ชอบสังเขป ชอบปานกลาง ชอบพิสดาร ต่างก็เหมาะที่จะถือเอารูปต่างกัน เช่นพวกหลงอรูปก็ถือเอาขันธ เพราะขันธเป็นอรูปถึง ๔ พวกหลงรูปก็ถือเอาอายตนะ เพราะอายตนะเป็นรูปตั้ง ๑๐ พวกหลงทั้งสองอย่างก็ถือเอาธาตุ เพราะธาตุเป็นทั้งสองส่วน ฯลฯ

เป็นมูล (คือเป็นรากเง่า) วิสุทธิ ๕ นี้คือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ ญาณทัสนวิสุทธิ เป็นสรีระ (คือเป็นลำตัวหรือลำต้น) ของปัญญานี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญานั่น ภิกษุผู้ทำความสั่งสมความรู้โดยการเล่าเรียนและไต่ถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้ว ยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อมอยู่ (นั่นแหละ) จะพึงบำเพ็ญขึ้นได้ นี่เป็นความสังเขปในปัญหากรรมข้อนี้ ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความพิสดาร

[ภูมิของปัญญา]

คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย สัจจะ และปฏิจสมุบาทา เป็นภูมิ (ของปัญญานี้) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยความในคำนั้นเป็นอันดับแรก

[ขันธ]

คำว่า ขันธ ได้แก่ขันธห้า คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ

[รูปขันธ]

ในขันธห้านั้น ธรรมชาตอันมีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะทุกอย่าง* พึงราบว่าชื่อว่ารูปขันธ (กองรูป) เพราะ (เรียก) รวมธรรมชาตทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน อันว่าธรรมชาตนี้นั้น แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะคือความสลาย (แต่) ก็เป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป

* ยงฺกิญฺจิ แปลว่า 'ทุกอย่าง' ก็ได้ในที่ ๆ เหมาะแม้ในมหาฎีกาก็แก้ไว้ว่า 'ยงฺกิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานํ'

[ภูตรูป]

ในรูป ๒ อย่างนั้น ภูตรูปมี ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ลักษณะ รส (คือกิจ) ปัจจุปัฏฐาน (คือผล) ของธาตุ ๔ นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐาน แต่ว่าโดยปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ธาตุทุกอย่างนั้นแต่ก็มีธาตุที่เหลืออีก ๓ เป็นปทัฏฐาน

[อุปาทายรูป]

อุปาทายรูปมี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย ปุริสินทรีย ชีวิตินทรีย หทัยวัตถุ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ รูปสฺส ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) รูปสฺส มุทุตา (ความอ่อนแห่งรูป) รูปสฺส กมฺมญฺญตา (ความคล่องแห่งรูป) รูปสฺส อุปจย[๑] (ความเติบขึ้นแห่งรูป) รูปสฺส สนฺตติ (ความสืบต่อแห่งรูป) รูปสฺส ชรตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป) รูปสฺส อนิจฺจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป) กวฬิงการาหาร

[ลักษณะ ฯลฯ แห่งอุปาทายรูป]

[ปสาทรูป ๕]

ในอุปาทายรูปเหล่านั้น ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรูปได้เป็นลักษณะ[๒] นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน

๑. ในที่อื่นเป็น อุจฺจย ก็มี

๒. หมายความว่า ตรงที่เป็นตานั้น ภูตรูปมีความผ่องใสจนสามารถกระทบรูปคือเห็นรูปได้ ตรงไหนเห็นรูปได้ ก็รู้ได้ว่าตรงนั้นเป็นตา นัยในหูเป็นต้นก็อย่างเดียวกันนี้

มีภูตรูปอันเกินแต่กรรมที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

จมูก มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับฆานวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

ลิ้น มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับชิวหาวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

กาย มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบโผฏฐัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนไปในโผฏฐัพพะทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับกายวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

[ลักษณะตา ฯลฯ ตามมติเกจิอาจารย์]

ฝ่ายอาจารย์ลางพวกกล่าวว่า "ตา ก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก ลิ้น ก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยธาตุลม ธาตุดิน และธาตุน้ำ (ตามลำดับ) กาย ก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทุกอย่าง (เสมอกัน)"

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ตา คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น กาย คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยโพรง (คืออากาศ ?) ลม น้ำ และดิน (ตามลำดับ)"

อาจารย์เหล่านั้น น่าบอกให้ท่านชักพระสูตรมา (อ้าง) ท่านจักไม่พบพระสูตรเป็นแน่แท้ทีเดียว

ยังอาจารย์ลางพวก (ช่วย) อ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานั้นว่า "เพราะธาตุทั้งหลายมีธาตุไฟเป็นต้น อันสิ่งที่เป็นคุณมีรูปเป็นต้นต้องช่วยอนุเคราะห์"* อาจารย์พวก (นี้) นั้น บัณฑิตพึงกล่าว (ด้าน) ได้ว่า "ใครกันเล่ากล่าวดังนี้ว่า สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุมี

* มหาฎีกาว่า เกจิอาจารย์ที่กล่าวอย่างนี้ ได้แก่ภิกษุลางพวกในนิกายมหาสังฆิกะ และว่าพระวสุธรรมเป็นตัวตั้งที่กล่าวว่า "ธาตุไฟยิ่ง (คือมีมาก) ในตา ธาตุลมยิ่งในหู ธาตุดินยิ่งในจมูก ธาตุน้ำยิ่งในลิ้น ธาตุทุกอย่างเสมอกันในกาย (จึงทำให้เห็นให้ได้ยินได้กลิ่นได้รสได้สัมผัส)" ส่วนอีกพวกหนึ่งว่า "ไฟยิ่งในตา โพรงยิ่งในหู ลมยิ่งในจมูก น้ำยิ่งในลิ้น ดินยิ่งในกาย" แล้วยังมีอีกพวกหนึ่งช่วยอ้างเหตุว่า "ไฟคือประทีป อันรูปคือแสงสว่างต้องช่วยอนุเคราะห์ ลม เสียงอนุเคราะห์ ดิน กลิ่นอนุเคราะห์ น้ำ คือเขฬะ รสอนุเคราะห์"

ลัทธิของท่านพวกนี้ก็ชอบกล แต่อาจารย์วิสุทธิมรรคนี้ท่านค้านทั้งนั้น ฟังของท่านเข้าใจยากสักหน่อย

ไฟเป็นต้น ? เพราะว่าในภูตรูปทั้งหลายอันมีความเป็นไปที่แยกกันไม่ออก ใคร ๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่า สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้"

แม้อาจารย์พวกนั้นจะพึงกล่าวต่อไปอีกว่า "ท่านทั้งหลายประสงค์เอากิจ (คือหน้าที่) เช่นการทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้นได้ ก็เพราะความที่ภูตรูป (คือธาตุ) นั้น ๆ มีมากในสัมภาระ (คือองค์อวัยวะ ?) นั้น ๆ ฉันใด ข้อที่ว่ารูปเป็นต้นเป็นคุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทินั้น ก็น่าจะประสงค์เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวนมากในสัมภาระที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ (คือตา) เป็นอาทิ ก็ฉันนั้น"

อาจารย์เหล่านั้น เราพึงกล่าว (ค้าน) ว่า "ข้าพเจ้าทั้งหลายก็จะพึงประสงค์ หากว่ากลิ่นใน (เมล็ด) ฝ้ายที่ยิ่งด้วยดินจะพึงเป็นกลิ่นยิ่ง (คือฉุน) กว่ากลิ่นของดอกที่ยิ่งด้วยน้ำ และสีของน้ำเย็นจะพึงจาก (ใส) กว่าสีของน้ำร้อนที่ยิ่งด้วยไฟบ้างละก็ แต่เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิก[๑]การคิดกำหนดความแปลกกันแห่งภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของปสาทรูปมีตาเป็นต้นเหล่านั้นเสียเถิด ควรถือเอายุตินี้ว่า "รูปรสเป็นต้นแห่งภูตรูปทั้งหลายแม้ในกลาปเดียวกัน ไม่มี (อะไร) วิเศษ (กว่ากัน) ก็ยังไม่เหมือนกันฉันใด ประสาททั้งหลาย มีจักษุประสาทเป็นต้น แม้เหตุแห่งความวิเศษ (กว่ากัน) อย่างอื่นไม่มี (มัน) ก็ไม่เหมือนกัน ฉันนั้น"[๒]

๑. ปหาเยถ ปาฐะในมหาฎีกาเป็น ปหาย ถ้าเป็นอย่างนี้ก็ต้องสัมพันธ์เป็นบุพกาลกิริยาใน คเหตพฺพํ ประกอบความว่า "พึงเลิก. . . เสีย แล้วถือเอา. . . เถิด" ดูจะเข้าทีกว่า ปหาเยถ ซึ่งต้องแยกเป็นประโยคหนึ่งประดับประเดิดอยู่

๒. ตอนเกจิวาทะและคำค้านนี้ คือเอาความยากเต็มที พิจารณาดูให้ดีเถิด

(หากมีคำถามว่า ถ้าความแปลกความยิ่งกว่ากันแห่งภูตรูปไม่มีดังกล่าวนั้นไซร้) ก็อะไรเล่าเป็นเหตุ (ให้ปสาทรูปเหล่านั้น) ไม่สาธารณะแก่กันและกัน ? (คำแก้ก็พึงมีว่า) ก็กรรมนั้นซิเป็นเหตุแห่งความแปลกกันของปสาทรูป มีจักษุเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นความแปลกกันแห่งปสาทรูปเหล่านั้น ย่อมเป็นเพราะความแปลกกันของกรรม หาใช่เป็นเพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ ด้วยว่า เมื่อภูตรูป (เกิด) มีความแปลก (ยิ่งหย่อนกว่ากันขึ้น) ความผ่องใส (ประสาท) ย่อมไม่เกิดขึ้นเป็นแท้ จริงอยู่ พระโบราณจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า "เมื่อภูตรูปทั้งหลายเสมอกัน ความผ่องใส (ประสาท) จึงมี เมื่อภูตรูปทั้งหลายไม่เสมอกัน ความผ่องใส ก็ไม่มี" ดังนี้ ก็ในปสาทรูปเหล่านั้นอันมีความแปลกกัน เพราะความแปลกกันแห่งกรรมอย่างนี้ จักษุและโสตรับวิสัยรูป (คืออารมณ์ ได้แก่รูปและเสียง) อันไม่ (มา) ถึงตัวได้ เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูปอันมีที่อาศัยไม่ติด (กับ) ที่อาศัยของตนเลย[๑] (ส่วน) ฆานะชิวหาและกาย รับได้แต่วิสัยรูปที่ (มา) ถึงตัวเข้า เพราะฆานะชิวหากายเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูป อันติดที่อาศัยของตน ๆ อยู่แล้วนั่นเองโดยเป็นที่อาศัย (ของวิสัยรูป) และเป็น (วิสัยรูปในตัว) เองด้วย[๒]

๑. คือที่อาศัยของตาหูกับที่อาศัยของรูปเสียงนั้นไม่ติดกัน

๒. คือที่อาศัยของกลิ่น รส ติดอยู่ในที่อาศัยของฆานะและชิวหา ส่วนโผฏฐัพพะติดอยู่ในกายเอง เพราะโผฏฐัพพะก็คือภูตรูป ๓ เว้นอาโป

[ที่ตั้ง ฯลฯ แห่งปสาทรูป]

[จักขุ]

ในปสาทรูป ๕ นี้ สิ่งที่ในโลกเรียกว่าจักษุ เรียงรายด้วยขนตาสีดำ วาวงามด้วยแววตาดำและขาว (สัณฐาน) คล้ายกับกลีบบัวขาบนั้นใด แต่ (ตัว) จักษุ (แท้ ๆ นั้น เล็ก) โดยประมาณก็สักเท่าศีรษะเล็น ได้รับอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ ซึ่งมีหน้าที่อาบ[๑]เยื่อตาทั้ง ๗ ชั้น ดุจน้ำมันที่คนราดลงไปในปุยนุ่น ๗ ชั้น อาบปุยนุ่นทุกชั้นอยู่ ฉะนั้นแล้ว (ธาตุดิน) ทรงไว้ (ธาตุน้ำ) ยึด (ให้ติดกัน) ไว้ (ธาตุไฟ) ทำให้อุ่นไว้ (ธาตุลม) พยุงไว้ ทำให้ ดังขัตติยกุมารมีอุปการะอันพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ผู้มีหน้าที่ (คนหนึ่ง) อุ้ม (คนหนึ่ง) ให้สรงสนาน (คนหนึ่ง) แต่งองค์ (คนหนึ่ง) อยู่งานพัด ทำถวายอยู่ฉะนั้น (และจักษุนั้น) อันฤดูจิตและอาหารอุปถัมภ์ไว้ อันอายุอนุบาลไว้ อันอวินิพโภครูปมีสีกลิ่นรสเป็นต้นแวดล้อม ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่วิถีจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้สำเร็จตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง (ในร่างกาย) ที่เกิดขึ้นแห่ง (เงา) ทรวดทรงร่างกาย[๒]ของรูปทั้งหลายที่อยู่ตรงหน้า ในกลางแววตาดำ ที่แววตาขาวล้อมอยู่ ของสสัมภารจักขุ (จักษุพร้อมทั้งสัมภาระ คือเครื่องประกอบ) นั้น จริงอยู่ แม้พระธรรมเสนาบดีก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

๑. พฺยาเปตฺวา มหาฎีกาเติม ฐิตาหิ เป็นวิเสสนะของ ธาตูหิ แต่ในที่นี้แปลเป็นบุพกาลกิริยาใน สนฺธารณ...

๒. ที่ไทยเราเรียก 'ตุ๊กตา' (?)

"คนย่อมเห็นรูปทั้งหลายด้วยจักษุประสาทใด จักษุประสาทนั้นเป็นของเล็กละเอียด เปรียบได้กับศีรษะเล็น" ดังนี้

[โสตะ]

ส่วนโสตะ ก็ได้อุปการะอันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วทำให้ อันฤดูจิตและอาหารอุปถัมภ์ไว้ อันอายุอนุบาลไว้ อันอวินิพโภครูปมีสีเป็นต้นแวดล้อม ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่วิถีจิตทั้งหลาย มีโสตวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง (ในร่างกาย) ที่มีสัณฐานดังวงแหวน มีขนอ่อนสีน้ำตาลพอกพูน (คือขึ้นอยู่มาก) ภายในช่อง สสัมภารโสต (โสตพร้อมทั้งสัมภาระคือเครื่องประกอบ)

[ฆานะ]

ฆานะ ก็ได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาลและเครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้ว ยังความเป็นวัตถุและเป็นตามควรแก่วิถีจิตมีฆานวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง (ในร่างกาย) มีสัณฐานดังกีบแพะอยู่ภายในช่องสสัมภารฆานะ (ฆานะพร้อมทั้งสัมภาระคือเครื่องประกอบ)

[ชิวหา]

ชิวหา ก็ได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาลและเครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้ว ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่วิถีจิตมีชิวหาวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง

(ในร่างกาย) มีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล ที่ด้านบนของส่วนกลาง สสัมภารชิวหา (ชิวหาพร้อมทั้งสัมภาระคือเครื่องประกอบ)

[กาย]

ก็แล ชื่อว่าอุปาทินรูปในกายนี้ยังมีอยู่ตราบใด ตราบนั้นกาย (ประสาท) ก็เป็นอันได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาล และเครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้วเหมือนกัน ดังน้ำมัน (อาบอยู่) ในเยื่อปุยฝ้ายฉะนั้น ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่วิถีจิตมีกายวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในทุกตำแหน่ง (แห่งร่างกาย)

อนึ่ง ปสาทรูปมีจักษุเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามันก็โน้มเอียงไปสู่โคจร (ที่ไป) ของมันมีรูปเป็นต้นนั่นเอง ดังงู จรเข้ นก สุนัขบ้าน และสุนัขป่า ก็คอยแต่จะไปหาโคจรของตน กล่าวคือจอมปลวก น้ำ อากาศ หมู่บ้าน และป่าช้าผีดิบฉะนั้น

[โคจรรูป ๔]

ส่วนในโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ต่อแต่ปสาทรูปนั้นไป (มีวินิจฉัย ดังนี้)

รูป มีอันกระทบจักษุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นรส (คือกิน) มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน* (คือผล) มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้)

* คำว่า วิสัยและโคจร เราก็แปลว่าอารมณ์ด้วยกันทั้งคู่ แต่ไม่เคยคิดวินิจฉัยว่าแปลกกันอย่างไร มหาฎีกาท่านช่างคิดแคะได้ให้เห็นความแปลกกันได้ คือท่านว่าวิสยภาโว ได้แก่ อนญฺญตฺถภาโว ความไม่มีในที่อื่น หมายความว่า จักขวิญญาณย่อมมีในรูปเท่านั้น จะไปมีในที่อื่นหาได้ไม่ เพราะฉะนั้นรูปจึงเป็นวิสัย คือเป็นขอบเขตแห่งจักขุวิญญาณ ส่วนโคจรตา ได้แก่ ตพฺพหุลจาริตา ความท่องเที่ยวไปมากในรูปนั้น หมายความว่า จักขุวิญญาณก็เวียนเกิดอยู่ในรูปแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง

ก็แล ข้อ (ที่รูปมีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน) นี้ ฉันใด อุปาทายรูปแม้ทั้งปวงก็เป็นฉันนั้น เป็นแต่ในที่ใดที่ความแปลกออกไป ข้าพเจ้าจึงจักกล่าว (ความที่แปลก) ในที่นั้น

รูปนี้นั้นมีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียวสีเหลือง เป็นต้น

เสียง มีอันกระทบโสตเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสต-วิญญาณเป็นรส มีความเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสต-ปัฏฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่าเสียงกลอง เสียงตะโพน

กลิ่น มีอันกระทบฆานะเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณนั้นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า กลิ่นราก (ไม้) กลิ่นแก่น (ไม้)

รส มีอันกระทบชิวหาเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชิวหา-วิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งชิวหาวิญญาณนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า รสราก (ไม้) รสลำต้น (ไม้)

[ภาวรูป ๒]

อิตถินทรีย์ มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ มีอันประกาศว่าหญิงเป็นรส มีภาวะคือการทำ (อิตถีลิงคะ) เพศแห่งหญิง (อิตถีนิมิตตะ) นิมิตแห่งหญิง (อิตถีกุตตะ) กิริยาแห่งหญิง และ (อิตถากัปปะ)

อากัปแห่งหญิง[๑] เป็นปัจจุปัฏฐาน

ปุริสินทรีย์ มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีอันประกาศว่าชาย เป็นรส มีภาวะคือการทำ (ปุริสลิงคะ) เพศแห่งชาย (ปุริสนิมิตตะ) นิมิตแห่งชาย (ปุริสกุตตะ) กิริยาแห่งชาย และ (ปุริสากัปปะ) อากัปแห่งชาย เป็นปัจจุปัฏฐาน

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่าง (ของหญิงชาย) ดังกายประสาทเหมือนกัน แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า มันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กาย-ประสาทมิได้ตั้งอยู่ก็ตาม ความปะปนกันและกัน (แห่งภาวรูปกับกายประสาท) ก็ไม่มี ดังรูปกับรสเป็นต้น (ก็มิได้ประปนกัน[๒]) ฉะนั้น

[ชีวิตรูป ๑]

ชีวิตทรีย์ มีการตามรักษาสหัชรูป (รูปที่เกิดร่วมกับตน) ไว้เป็นลักษณะ มีการยังสหัชรูปเหล่านั้นให้เป็นไปเป็นรส มีอันดำรงไว้

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า ความกลมกลึง และอวัยวะมีมือเท้าเป็นต้น ไม่กระด้าง เป็นอิตถีลิงคะ ความมีเนื้อถันนิ่ม ไม่มีหนวดเครา ถักผมและห่มผ้า เป็นอิตถีนิมิต เพราะเป็นปัจจัยให้จำได้ว่าหญิง การเล่นด้วยเครื่องตำข้าวมีกระด้งและสากเป็นต้น ในตอนเป็นเด็ก และการทำงานเกี่ยวด้วยการทอมีกรอด้ายเป็นต้น เป็นอิตถีกุตตะ คือกิริยาของหญิง อาการมียืนเดินไม่ผ่านเผยเป็นต้น เป็นอิตถากัปปะ

อีกนัยหนึ่ง อิตถีลิงคะ หมายถึงอวัยวะเพศของหญิง อิตถีนิมิต หมายถึงเสียงของหญิง อิตถีกุตตะ หมายถึงกิริยาต่าง ๆ ของหญิง มียืน เดิน นั่ง เคี้ยวกินเป็นต้นที่มิดเมี้ยน อิตถากัปปะ หมายถึงทรวดทรงของผู้หญิง

๒. มหาฎีกาว่า ภาวรูปกับกายประสาท ไม่ปะปนเกี่ยวข้องกัน เพราะมีที่อาศัยต่างกัน ส่วนรูปกับรส แม้มีที่อาศัยร่วมกัน ก็ไม่ปะปนดาบเกี่ยวกัน เพราะมีลักษณะต่างกัน

ได้ซึ่งสหัชรูปเหล่านั้นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไป (ด้วยอำนาจการตามรักษา) เป็นปทัฏฐาน

ก็แล ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อวิธาน (การทำงาน) มีลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่ ก็ย่อมตามรักษาสหัชรูปทั้งหลายแต่ในขณะที่ (สหัชรูปที่ตนจะพึงตามรักษานั้น) ยังมีอยู่เท่านั้น ดุจน้ำรักษาไม้น้ำทั้งหลายมีอุบลเป็นต้น (ก็แต่ในขณะที่อุบลเป็นต้นนั้นยังมีอยู่) ฉะนั้น อนึ่ง ย่อมรักษา (แต่) ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน (เกิดขึ้นเฉพาะหน้า)* ตามที่เป็นของ ๆ ตน (ที่อยู่ในวิสัยที่ตนจะพึงเลี้ยงรักษา ?) ดุจนางพระพี่เลี้ยง ก็ย่อมเลี้ยง (แต่) พระกุมารที่ได้พระกำเนิดมาเฉพาะหน้าแล้ว ตามที่อยู่ในหน้าที่ของตน (เท่านั้น) อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้น ย่อมเป็นไปแต่โดยสัมพันธ์กับธรรม (คือสิ่ง) ที่ตนให้เป็นไปเองเท่านั้น ดุจนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไป (คือเรือ) ฉะนั้น หาเป็นไปต่อแต่แตกทำลายไม่ เพราะ (เมื่อแตกทำลายแล้วก็) ไม่มีตนและสิ่งทั้งหลายที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วย (อนึ่ง) ย่อมไม่ดำรง (สหัชรูป) ไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกอยู่ ดังไส้และน้ำมันกำลังสิ้น ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่าชีวิตินทรีย์นั้นหาใช่ไร้อานุภาพในการเลี้ยงรักษา (สหัชรูป) การ (ยังสหัชรูป) ให้เป็นไป และการดำรงไว้ (ซึ่งสหัชรูปนั้น) ไม่ เพราะ (ชีวิตินทรีย์) ยังกิจนั้น ๆ (มีการเลี้ยงรักษาเป็นต้น) ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวแล้ว

* ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น - ปจฺจยุปฺปนฺเนปิ ธมฺมา ปาเลติ ไม่เห็นทางที่จะแปลให้ได้ความเลย พิจารณารอบคอบแล้วเห็นว่าจะเป็น ปจฺจุปฺปนฺเน----ธมฺเม แปลแล้วได้ความดีตลอดถึงประโยคอุปมาด้วย ดังที่แปลไว้นั้น

[หทัยรูป ๑]

หทัยวัตถุ มีความเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ เป็นลักษณะ มีการรองรับธาตุเหล่านั้นแหละไว้เป็นรส มีการแบก ธาตุทั้งสองนั้นไปเป็นปัจจุปัฏฐาน

หทัยวัตถุนั้น อาศัยโลหิตมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกถา ได้อุปการะที่ภูตรูป (๔) ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้นทำให้ อันฤดูจิตและ อาหารอุปถัมภ์อยู่ อายุคอยเลี้ยงรักษาอยู่ ยังความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) แห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตกับธาตุทั้งสอง นั้น ให้สำเร็จตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

[วิญญัติรูป ๒]

ความเปลี่ยนอาการ อันเป็นปัจจัยแห่งการค้ำกาย การทรงกาย และการไหวกายที่เป็นสหัชรูปแห่งวาโยธาตุ อันมีจิตที่ยังกิริยามีการย่าง ก้าวเป็นต้นให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน[๑] ชื่อกายวิญญัติ (กายวิญญัตินั้น) มีอันประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งความไหวกาย เป็นปัจจุปัฏฐาน มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน ก็กิริยา อันนี้นั้นท่านเรียกกายวิญญัติ เพราะเป็นเหตุให้ (ผู้อื่น) รู้ความประสงค์ ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือความ ไหวกายนั้นด้วย[๒] ก็และกิริยาทั้งหลายมีก้าวและถอยเป็นต้น บัณฑิต

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อติกฺกม-นั้นผิด ที่ถูกเป็น อภิกฺกม-
๒. หมายความว่าวิญญัติมีอรรถเป็นทั้งเหตุกัตตุและสยกัตตุ (?)

พึงทราบว่า ย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวแม้แห่งอุตุชรรูปเป็นต้น อันสัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตัชรูปที่ไหวเพราะวิญญัตินั้น

[วจีวิญญัต]

ความเปลี่ยนอาการ ที่เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกันแห่งอุปา-ทินนรูปแห่งปฐวีธาตุ[๑] อันมีจิตที่ยังความเปล่งวาจาให้เป็นไปเป็นสมุฏ-ฐาน ชื่อว่า วจีวิญญัติ มีอันประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นปัจจุปัฐาน มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน ก็กิริยาอันนี้นั้นท่านเรียกวจีวิญญัติ เพราะเป็นเหตุให้ (ผู้อื่น) รู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยวาจากล่าวคือการเปล่งคำพูดนั้น

เหมือนอย่างว่า บุคคลเห็นเครื่องหมาย (บ่อ) น้ำ มี (รูปไม้ที่ทำเป็น) หัววัวเป็นต้น ที่เขายกขึ้นผูกไว้ (ที่ปลายคันโพง) ในป่า ก็รู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่น ฉันใด แม้กายวิญญัติและวจีวิญญัติ บุคคลจับการไหวกายและการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉันนั้น

[บริเฉทรูป ๑]

อากาสธาตุ มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีอันประกาศริมรอบของรูปเป็นรส มีขอบรองรูปเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือว่ามีความที่ไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและความเป็นช่องเป็นรูเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นปทัฏฐาน ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาศธาตุไรเล่าตัดตอนแล้วย่อมมีการกำหนดได้ว่า รูปนี้ ทางนี้บน ทางนี้ล่าง และทางนี้ขวาง

๑. หมายถึงอวัยวะที่กระทบกันทำให้เกิดอักขระเกิดเสียง (?)

[วิการรูป ๓]

ลหุตา (ความเบา) แห่งรูป มีความไม่อืดยาดเป็นลักษณะ มีอันบรรเทาเสียซึ่งความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีการเปลี่ยน (ท่า) ได้เร็วเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่เบาเป็นปทัฏฐาน

มุทุตา (ความอ่อนสลวย) แห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีอันบรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่อ่อนเป็นปทัฏฐาน

กัมมัญญตา (ความควรแก่การงาน) แห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันอนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีอันบรรเทาเสียซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นรส มีความไม่ทุพลภาพเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่ใช้การได้เป็นปทัฏฐาน

ก็วิการตา (ความที่รูปมีอาการต่างจากรูปของคนตาย) ๓ นี้ ย่อมไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งวิการตา ๓ นั้น ก็พึงทราบได้ดังนี้ คือ :-

รูปวิการใดเป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย ดุจรูปของคนไม่มีโรค มีความไม่อืดอาดและความเปลี่ยน (ท่า) ได้เร็วเป็นอาการทั่ว ๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปหนัก เป็นสมุฏฐาน[๑] รูปวิการนั้นจัดเป็นรูปัสสลหุตา (ความเบาแห่งรูป)

รูปวิการใดเป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย ดุจหนังที่ขัดดีแล้ว

๑. ปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุ มหาฎีกาว่าได้แก่ฤดูและอาหาร ที่เป็นสัปปายะ

มีความอ่อนโดยที่บังคับได้ในกิริยาทั้งปวงแปลก ๆ กัน เป็นอาการทั่ว ๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระ-ด้างเป็นสมุฏฐาน รูปวิการนั้น จัดเป็นรูปัสสมุทุตา (ความอ่อนสลวยแห่งรูป)

ส่วนรูปวิการใด เป็นความใช้การได้แห่งรูปทั้งหลาย ดุจทองที่หลอมดีแล้ว มีความอนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นอาการทั่ว ๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความไม่อนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นสมุฏฐาน รูปวิการนั้นจัดเป็นรูปัสสกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งรูป)

[ลักขณรูป ๔]

อุปจยะ (ความเติบ) แห่งรูป มีความก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุด (คือโต) ขึ้นไปภายหน้าเป็นรส มีการมอบให้ (คือเหมือนเชื้อเชิญให้ถือเอา ?) เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือว่ามีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่เติบแล้วเป็นปทัฏฐาน

สันตติ (ความสืบเนื่อง) แห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบต่อไว้เป็นรส มีความไม่ขาดสายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่สืบต่อกันมาได้เป็นปทัฏบาน

รูปทั้งสองนี้ก็เป็นชื่อแห่งชาติรูปเท่านั้นเอง แต่ว่าตอนแสดงอุเทศ ท่านทำ (เป็นสอง) ว่า อุปจยะ สันตติ ก็โดยที่ชาติรูปนั้นมีอาการ (เป็นไป) ต่าง ๆ กันและโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่เพราะเหตุว่า ความต่างกันโดยความหมายในบททั้งสองนั้นหามีไม่ เพราะเหตุ

นั้นในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ จึงกล่าวไว้ว่า "อาจยะ (ความก่อขึ้น) แห่งอายตนะทั้งหลายอันใด รูปัสสอุปจยะ (ความเติบแห่งรูป) ก็อันนั้น รูปัสสอุปจยะอันใด รูปัสสสันตติ (ความสืบเนื่องแห่งรูป) ก็อันนั้น"[๑] ดังนี้ แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า "ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอาจยะ ความเติบขึ้น ชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไป ชื่อว่าสันตติ" แล้วทำอุปมาว่า "อาจยะ ได้แก่ความเกิด เหมือนเวลาที่น้ำ (ซึม) ขึ้นในหลุมที่เขาขุดไว้ริมฝั่งน้ำ อุปจยะ ได้แก่ความเติบขึ้น เหมือนเวลาที่น้ำเต็ม (หลุม) สันตติได้แก่ความเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำล้น (หลุม) ไปฉะนั้น" และในที่สุดแห่งอุปมาท่านกล่าวว่า "ถามว่า ด้วยคำนิเทศ (ที่ว่า 'อาจยะ (ความก่อขึ้น) แห่งาอายตนะทั้งหลาย' เป็นต้น) อย่างนั้น เป็นอันท่านกล่าวข้อความอะไร ? (ตอบว่า) ท่านกล่าวอาจยะด้วยอายตนะ กล่าวอายตนะด้วยอาจยะ[๒]" ดังนี้ เพราะเหตุนั้นความเกิดขึ้นทีแรกแห่งรูปทั้งหลายอันใด อันนั้นพึงทราบเถิดว่า เรียกว่าอาจยะ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่าอื่นอันเกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอันใด อันนั้นพึงทราบเถิดว่าเรียกว่าอุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบขึ้น[๓] ความเกิดขึ้นแห่งรูปอื่น ๆ

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๒๒๖

๒. มหาฎีกาอรรถาธิบายว่า อาจยะ อุปจยะ และสันตติ รวมเข้าว่า อาจยะ คำเดียวก็ได้ เพราะว่าโดยความก็เป็นเรื่องก่อเกิดด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึงว่า "กล่าวอาจยะด้วยอายตนะ" เหตุว่าอาจยะเป็นต้น ประกาศออกมาให้เห็นได้ก็อายตนะทั้งหลาย อายตนะทั้งหลายเล่าก็มีความก่อขึ้นเป็นสภาวะ คือว่ามีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นจึงว่า กล่าวอายตนะด้วยอาจยะ' เพราะจะเรียกอายตนะได้ก็ด้วยความก่อเกิดขึ้นเป็นอาทิ

๓. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้แยกกันเป็น วฑฺฒิ อาการเรน นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเข้าสมาสเป็น วฑฺฒิอาการเรน เพราะมี อนุปฺปพนฺธาการเรน เป็นบทเทียบยันอยู่ข้างหลัง

อันเกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อย ๆ อันใด อันนั้นพึงทราบเถิดว่า เรียกว่าสันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน

ชรตา (ความทรุดโทรม) แห่งรูป มีความแก่ไปแห่งรูปเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไป (หาความแตกดับ) เป็นรส มีความที่แม้เมื่อสภาวะ (มีความหยาบแข็งเป็นต้น) ยังมิได้หายไป (แต่) ความใหม่ (แห่งรูป) ก็หายไปได้เป็นปัจจุปัฏฐาน ดุจความเก่าแห่งข้าวเปลือกฉะนั้น มีรูปอันแก่อยู่เป็นปทัฏฐาน

ความแก่ (ที่ว่า) นี้ กล่าวหมายเอาปากฏชรา (แก่เปิดเผย) เพราะแสดงความวิการในอวัยวะมีฟันเป็นต้น โดยภาวะมีความหักเป็นต้น ส่วนความแก่แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย จัดเป็นปฏิจฉันนชรา (แก่ปกปิด) ความวิการ (มีความหักเป็นต้น) นั่น หามีแก่ปฏิจฉันนชรานั้นไม่ อนึ่ง ความชราซึ่งมีในแผ่นดิน น้ำ ภูเขา และจันทร์ สูรย์ เป็นต้น อันได้ชื่อว่า **อวีจิชรา** (ชราไม่มีเปลว) เล่า ความวิการนั้นก็ไม่มีเหมือนกัน

อนิจฺจตา (ความไม่ยั่งยืน) แห่งรูป มีความแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นรส มีความสิ้นความเสื่อมเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปอันแตกทำลายอยู่เป็นปทัฏฐาน

[โอชารูป ๑]

กวฬิงการาหาร มีดอชาเป็นลักษณะ มีอันนำมาซึ่งรูปเป็นรส มีการค้ำจุน (ร่างกาย) ไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน มีวัตถุพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นปทัฏฐาน

สัตว์ทั้งหลายยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำว่า กวฬิงการาหารนี้ เป็นชื่อแห่งโอชานั้นแล

รูปที่มาในบาลีมีเท่านี้เอง

[อุปาทายรูปเพิ่มเติมตามมติเกจิอาจารย์]

แต่ในอรรถกถา ท่านนำเอารูปอื่น ๆ อีก (มากล่าวเพิ่มเติมไว้) อย่างนี้คือ "พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภวรูป (รูปคือน้ำสัมภวะ) ชาติรูป (รูปคือความเกิด) โรครูป (รูปคือโรค) (และ) ตามมติของอาจารย์ลางพวก (อีกรูป ๑ คือ) มิทธรูป (รูปคือความง่วง)" ดังนี้แล้ว ชักเอาคำบาลี (ใน ขุ. สุ. ๒๕/๔๓๕) มากล่าว (เป็นหลักฐาน) ว่า

"อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว"

"พระองค์เป็นพระมุนีผู้ตรัสรู้เองแน่แท้ นิวรณ์ทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่" ดังนี้เป็นต้นแล้วคัดค้านว่า มิทธรูปไม่มีแต่อย่างเดียวเท่านั้น

(แต่อันที่จริง แม้) ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันถือเอาแล้วโดยถือชรตาและอนิจจตา (เป็นหลัก) ชาติรูป ก็เป็นอันถือเอาแล้วโดยถืออุปจยะ และสันตติ (เป็นหลัก) สัมภวรูป ก็เป็นอันถือเอาแล้วโดยถืออาโปธาตุ (เป็นหลัก) พลรูป ก็เป็นอันถือเอาแล้วโดยถือวาโยธาตุ (เป็นหลัก) แท้ เพราะเหตุนั้น จึงลงสันนิษฐานได้ว่า ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่ (แยก) เป็นส่วนหนึ่ง

แม้แต่รูปเดียว[๑]

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ อย่าง กับภูตรูปที่กล่าวมาก่อน ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

[รูป ๑]

รูปทั้งปวงนั้นเป็นอย่างเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็น **นเหตุ** (ไม่ใช่เหตุ) เท่านั้น เป็น **อเหตุกะ** (ไม่มีเหตุ) เป็น **เหตุวิปยุต** (ไม่ประกอบกับเหตุ) เป็น **สัปปัจจยะ** (เป็นไปกับปัจจัย) เป็น **โลกิยะ** (ถูกประกอบไว้ในโลก) เป็น **สาสวะ** (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น[๒]

[รูป ๒]

เป็น ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งรูป (หมวด ๒) มีรูปคือ **อัชฌัต-ติกะ** (รูปภายใน) **พาหีระ** (รูปภายนอก) **โอฬาริกะ** (รูปหยาบ)

๑. มหาฎีกาช่วยอธิบายมติเรื่องรูปเพิ่มว่า "ในกายนี้ พละ มีอยู่จริง สัมภวะ โรค และชาติก็มีอยู่จริง ทั้ง ๔ นี้น่าจัดเป็นอุปาทายรูป เพราะมหาภูตรูปมีมันจึงมี เว้นมหาภูตรูปเสียมันก็ไม่มี" ดังนี้ แต่ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคค้านว่า รูปที่ว่าเหล่านี้มันรวมอยู่ในอุปาทายรูปและมหาภูตรูปแล้ว เช่น โรครูปก็รวมอยู่ในชรตาและอนิจจตาแล้ว จึงไม่ควรแยกเป็นรูปอีกส่วนหนึ่ง ส่วนมิทธรูปที่อรรถกถาค้านว่าไม่มีนั้น ก็เพราะมิทธะเป็นนีวรณ ไม่ใช่รูป

อาจารย์ที่กล่าวมิทธรูปนี้ ท่านว่าเป็นฝ่ายอภัยคีรี

๒. หมายความว่า เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นอย่างเดียว ไม่มีคู่ คำว่าเหตุ ได้แก่ กุศลมูลและอกุศลมูล มีอโลภะ และโลภะเป็นต้น รูปไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ ไม่ประกอบกับเหตุเช่นนั้น รูปที่เป็นเหตุ... เช่นนั้นหามีไม่

รูปเป็นไปกับปัจจัย ไม่มีปัญหา รูปที่ไม่อาศัยปัจจัยไม่มี รูปถูกปัจจัยของตนประกอบไว้ คือบังคับไว้ในโลกเท่านั้น รูปจึงเป็นแต่โลกิยะ รูปโลกุตตระไม่มี รูปเป็นไปกับอาสวะ หมายความว่าเป็นสิ่งที่อาสวะทั้งหลายพึงยึดหน่วงเกาะเกี่ยว

สุขุมะ (รูปละเอียด) **ทูเร** (รูปในที่ไกล) **สันติเก** (รูปในที่ใกล้) **นิปผันนะ** (รูปสำเร็จแล้วคือสมบูรณ์) **อนิปผันนะ** (รูปไม่สำเร็จคือไม่สมบูรณ์) **ปสาทรูป** (รูปใส) **นปสาทรูป** (รูปไม่ใส) **อินทริยะ** (รูปเป็นใหญ่) **อนินทริยะ** (รูปไม่เป็นใหญ่) **อุปาทินนะ** (รูปที่กรรมครอง) **อนุปาทินนะ** (รูปที่กรรมมิได้ครอง) เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็นอัชฌัตติกรูป เพราะเป็นไปเฉพาะอัตภาพ รูปที่เหลือ (๒๓) จัดเป็นพาหิรรูป เพราะเป็นไปภายนอกอัตภาพนั้น

รูป ๑๒ อย่าง คือ รูป ๙ มีจักขุรูปเป็นต้น (มีรสรูปเป็นที่สุด) กับธาตุ ๓ เว้นอาโปธาตุ จัดเป็นโอฬาริกรูป เพราะเป็นสิ่งพึงถือเอาด้วยสามารถกระทบได้ รูปที่เหลือ (๑๖) จัดเป็นสุขุมรูป เพราะเป็นสิ่งตรงกันข้ามจากโอฬาริกรูปนั้น (คือไม่เป็นสิ่งที่พึงถือเอาได้ด้วยการกระทบ)

รูปที่เป็นสุขุมรูปนั่นแหละ จัดเป็นทูเรรูป เพราะเป็นรูปมีสภาพที่รู้ได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอฬาริกรูป) จัดเป็นสันติเกรูป เพราะเป็นรูปมีสภาพที่รู้ได้ง่าย

รูป ๑๘ อย่าง คือ ธาตุ ๔ กับรูป ๑๓ มีจักขุรูปเป็นต้น (มีหทัยวัตถุรูปเป็นที่สุด) และกวฬิงการาหาร จัดเป็นนิปผันนรูป เพราะล่วงความเป็นบริเฉทรูปวิการรูปและลักขณรูปเสีย แล้วกำหนดถือเอาได้โดยสภาพทีเดียว (เช่นความแข้นแข็งเป็นต้น) รูปที่เหลือ (๑๐)

จัดเป็นอนิปผันนรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น (คือกำหนดถือเอาโดยสภาพไม่ได้)

รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะเป็นรูปใสผ่องดุจหน้าแว่น โดยความเป็นปัจจัยให้รับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อ นปสาทรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น (คือไม่ใส)

ปสาทรูปนั่นเองรวมกับอินทรียรูป ๓ มีอิตถินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า อินทรียรูป เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่[๑] รูปที่เหลือชื่ออนินทรียรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอินทรียรูปนั้น

รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้าว่า กัมมัชรูป จัดเป็นอุปาทินนรูป เพราะเป็นรูปที่กรรมครอง[๒] รูปที่เหลือจัดเป็นอนุปาทินนรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

[รูป ๓]

รูปทั้งปวงอีกนั่นแล เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งติกะ (รูป

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นใหญ่ในวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เป็นใหญ่ในกิจของตน ชีวิตินทรีย์เป็นใหญ่ในการอนุบาลสหัชรูป.

๒. ศัพท์อุปาทินฺน เราแปลกันคล่องปากว่า 'มีใจครอง' (จากคำ อุปาทินนกสังขารและอนุปาทินนกสังขารป แต่ในที่นี้ท่านให้แปลว่า 'กรรมครอง' กมฺเมน อุปาทินฺน มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า รูปที่เกิดแต่กรรม ก็เป็นเหมือนถูกกรรมยึดครองเอาว่า 'นี่เป็นผลของฉัน'

หมวด ๓) คือสนิทัสสนติกะและกัมมชาทิติกะ[๑] ในรูปเหล่านั้น รูป (คือรูปายตนะ) ในโอฬาริกรูป (๑๒) เป็นสนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่ทั้งเห็นได้และกระทบได้) โอฬาริกรูปที่เหลือ (๑๑) เป็นอนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) สุขุมรูปทั้งสิ้นเป็นอนิทัสสนอัปปฏิฆรูป[๒] (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) รูปเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสนิทัสสนติกะ ดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนรูปเป็น ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาทิติกะ พึงทราบดังนี้คือ

รูปที่เกิดแต่กรรม ชื่อกัมมชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากกรรมนั้น (คือเกิดแต่ฤดู จิต และอาหาร) ชื่อ อกัมมชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า เนวกัมมชนากัมมชรูป (ได้แก่ลักขณะรูป)

รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อจิตตชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อ อจิตตชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่ ชื่อ เนวจิตตชนา-จิตตชรูป[๓]

รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อ อาหารชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจาก

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเรียงไว้เป็น สนิทสฺสน กมฺมชาทีนํ ติกานํ ชวนให้หลงแปลว่า 'แห่งติกะทั้งหลาย มีสนิทัสสนติกะและกัมมชาทิติกะ เป็นต้น' แต่ที่ถูกนั้นว่า "แห่งสนิทัสสนติกะและกัมมชาทิติกะทั้งหลาย" เพราะฉะนั้น ถ้าเข้าสมาสเป็น สนิทสฺสนกมฺมชาทิติกานํ เสีย ก็หมดปัญหา
๒. ในบาลีปัฏฐาน ทำสนธิเป็น อนิทสฺสนาปฺปฏิฆ
๓. ปาฐะ พิมพ์ไว้ตก เนว

อาหรนั้น ชื่ออนาหารชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่ ชื่อเนวอาหารชนอนาหารชรูป

รูปที่เกิดแต่ฤดี ชื่ออุตุชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากฤดู ชื่ออนุตุชรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่ ชื่อเนวอุตุชนอนุตุชรูป

รูปเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาทิติกะ* ดังกล่าวมาฉะนี้

[รูป ๔]

รูปทั้งปวงนั้นอีกแหละ เป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีทิฏฐรูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีรูปรูปเป็นต้น) และ วัตถาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีวัตถุรูปเป็นต้น)

อันดับแรก รูปเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้คือ

ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อทิฏฐรูป เพาะเป็นวิสัยแห่งอันเห็น สัททายตนะ ชื่อสุตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอันได้ยิน ๓ อายตนะ คือ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ชื่อมุตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์อันถึงเข้า รูปที่เหลือ ชื่อวิญญาตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่ง (มโน) วิญญาณเท่านั้น

ส่วนรูปเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้คือ ในรูปเหล่านี้ (รูปที่เรียกว่า) นิปผันรูป ชื่อรูปรูป (รูปแท้ ?) อากาสธาตุ ชื่อบริเฉทรูป รูปมีกายวิญญัติเป็นต้นมีกัมมัญญตาเป็นปลาย ชื่อวิการรูป ความเกิดความแก่และความแตกดับ ชื่อลักขณรูป

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น กมฺมชาติตฺติก ผิด ที่ถูกเป็น กมฺมชาทิตฺติก

ส่วนรูปเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้คือ ในรูปเหล่านี้ รูปใดชื่อหทัยรูป รูปนั้นเป็นวัตถุรูป (เพราะเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) ไม่เป็นทวารรูป วิญญัติรูปทั้ง ๒ เป็นทวารรูป ไม่เป็นวัตถุรูป ปสาทรูป เป็นทั้งวัตถุรูปและทวารรูป รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งวัตถุรูปทั้งทวารรูป

รูปเป็น ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกรูป ดังกล่าวมาฉะนี้

[รูป ๕]

รูปทั้งปวงนั้นอีก เป็น ๕ อย่างด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้ คือ เอกชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) **ทวิชรูป** (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) **ติชรูป** (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) **จตุชรูป** (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) **น กุโตจิชาตรูป** (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่)

ในรูป ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ชื่อว่า เอกชรูป ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่จิตนั้น อินทรียรูปกับหทัยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว วิญญัติรูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว

ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็มี แต่ฤดูก็มี รูปนั้นชื่อทวิชรูป[๑] ทวิชรูปนั้นได้แก่สัททายตนะอย่างเดียว[๒]

รูปใดเกิดแต่ฤดู จิต และอาหาร รูปนั้นชื่อติชรูป อันติชรูปนั้นได้แก่วิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นอาทินั่นแล

๑. มหาฎีกาว่า ลางทีเกิดแต่จิต ลางที่เกิดแต่ฤดู

๒. สัททายตนะที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ว่าได้แก่วิตกฺกวิจารสทฺโท - เสียงวิตกวิจาร (คือคิดพูดอย่างในใจ ?) ซึ่งจะพึงรู้ได้ด้วยทิพโสต

รูปใดเกิดแต่ปัจจัยทั้ง ๔ มีกรรมเป็นต้น รูปนั้นชื่อ จตุชรูป จตุชรูปนั้นก็ได้แก่รูปที่เหลือเว้นลักขณรูป (คือชาติ ชรา ภังคะ หรือมรณะ)

ส่วนลักขณรูป เป็น นกุโตจิชารูป เพราะเหตุอะไร ? เพราะความเกิดแห่งความเกิดหามีไม่ และอีก ๒ ก็เป็นแต่ความงอมไปและแตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว* แม้ความที่ชาติเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ซึ่งท่านยอมให้ไว้ในบาลีว่า "ธรรมทังหลาย คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปัสสลหุตา รูปัสสมุทุตา รูปัสสกัมมัญญตา รูปัสสอุปจยะ รูปัสสสันตติ กวฬิงการาหารเหล่านี้มีจิตเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น ก็พึงทราบว่า (ที่ท่านยอมให้) เพราะชนกปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปรากฏในลักษณะคืออานุภาพแห่งกิน

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในรูปขันธ์เป็นอันดับแรก

* ผู้อ่านศึกษาอาจงงว่า ลักขณรูปเดิมว่ามี ๔ คือ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา มาถึงตรงนี้อย่างไรจึงว่ามี ๓ ไป พึงทราบว่า ท่านรวมอุปจยะกับสันตติ เข้าเป็นชาติรูป ส่วนชรตาก็เป็นชรา อนิจฺจตา เปลี่ยนเรียกว่า ภังคะ หรือมรณะ มหาฎีกาขยายความว่า ที่เรียกว่า นกุโตจิชาตรูป เพราะเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่ เกิดเองก็มิใช่ เพราะสิ่งที่เกิดเอง เว้นจากปัจจัย ไม่มีโดยประการทั้งปวง ถามว่า ที่ว่าลักขณรูปไม่เกิด จะพึงรู้ได้อย่างไร ตอบว่า รู้ได้โดยความไม่มีลักษณะ (คือ ตัวเป็นลักษณะอยู่เองแล้ว จะมีลักษณะของลักษณะอะไรอีกเล่า ?) จริงอยู่ ลักษณะมีความเกิดเป็นต้น แห่งรูปทั้งหลายที่มีความเกิดมีรูปายตนะเป็นต้นนั้นมีอยู่ แต่ลักษณะอย่างนั้นหามีแก่ลักขณรูปมีความเกิดเป็นต้นไม่ เพราะฉะนั้น พึงทราบเถิดว่า ลักษณะมีความเกิดเป็นตนย่อมไม่เกิด ถ้าความเกิดเป็นสิ่งที่มีความเกิดไซร้ ก็จะว่ากันไปไม่รู้จบ - เกิดเกิดจากเกิด แล้วเกิดที่เกิดจากเกิด ก็เกิดจากเกิด ฯลฯ แก่ตายก็เหมือนกัน

[นามขันธ์ ๔]

ส่วนในขันธ์นอกนี้ เวทนาขันธ์ พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สัญญาขันธ์...เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สังขารขันธ์...เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสม (เจตสิต) เป็นลักษณะ[๑] สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน วิญญาณขันธ์...เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง (รู้สึกทางทวาร ๖) เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ในขันธ์ทั้ง ๔ นั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณขันธ์อันบุคคลเข้าใจแล้ว ขันธ์นอกนี้ก็จะเป็นสิ่งที่พึงเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงจักทำวรรณนาจับวิญญาณขันธ์เป็นต้นไป

[วิญญาณขันธ์]

ก็คำว่า "วิญญาณขันธ์ พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ถามว่า "ธรรมชาตอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน[๒]" ตอบว่า ธรรมชาตอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระ-มหาโกฏฐิกะ) ว่า "ดูกรอาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตนั้นย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณ" ดังนี้ คำว่า วิญญาณ จิต มโน โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนี้นั้น แม้เป็นอย่าง

๑. ในวิสุทธิมรรคนี้ อภิสงฺขรณ ท่านแก้ไปทางรวบรวม ไม่ใช่ปรุงแต่ง จะเห็นได้ตอนวินิจฉัยสังขารขันธ์ข้างหน้า

๒. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น กิญฺจิ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น กิญฺจ

เดียวตามสภาพ โดยลักษณะคือความรู้แจ้ง (แต่) ว่าโดยชาติเป็น ๓ อย่าง คือ เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต

(ท่านใช้คำว่า วิญญาณบ้าง จิตบ้างปน ๆ กัน)

[กุศลวิญญาณ]

ในวิญญาณ ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญาณเป็น ๔ โดยต่างแห่งภูมิถือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ ใน ๔ ภูมินั้น กมาวจร มี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร กามาวจร-วิญญาณ ๘ นี้ คืออะไรบ้าง ? คือวิญญาณโสมนัสสหรคต ญาณสัมป-ยุตเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต ก็อย่างนั้น คือ เป็น อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหรคต ๔) วิญญาณ อุเบกขาสหรคต ญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็น ญาณวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑* (รวมเป็น ฝ่ายอุเบกขาสหรคต ๔ รวมเข้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิคา-หกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น (เช่นเห็นอานิสงส์เกิดศรัทธา เต็มเปี่ยมเป็นต้น) แล้วเป็นผู้ร่าเริงยินดีทำความเห็นชอบอันเป็นไป โดยนัยว่า "(ผล) ทานที่ให้แล้วมีอยู่" เป็นต้นให้ออกหน้า ไม่ ขยับขย่อน คนอื่น ๆ ก็มิได้ชักจูง ทำบุญทั้งหลามีทานเป็นต้น (ได้เอง) ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้น เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต

* ในอรรถนี้คัมภีร์ฎีกาอภิธรรม ท่านประกอบศัพท์เป็น อสังขาริก สสังขาริก ให้ต่างจากคำ สังขารทั่ว ๆ ไป

อสังขาร (ร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีใครจูงใจ) แต่ว่าในกาลใด บุคคลเป็นผู้ร่าเริงยินดี แม้ทำความเห็นชอบให้ออกหน้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว (แต่ว่า) มัวขยักขย่อนด้วยอำนาจแห่งโทษมีอมุตฺตจาคตา (ความไม่เป็นผู้สละปล่อยเลย คือมีความอาลัยในไทยธรรม) เป็นต้นเสียก็ดี คนอื่น ๆ ชักจูงก็ดีจึงทำ ในกาลนั้น จิต (เช่น) นั้นแหละของบุคคลนั้นก็เป็นสสังขาร (มีผู้อื่นจูงใจ)

ก็แลบทว่า "สังขาร" ในอรรถนี้นั้น เป็นคำเรียกบุพโยคะ (ความริเริ่ม ?) อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งตนหรือแห่งคนอื่นก็ตาม

ส่วนว่า ในกาลใด พวกเด็กอ่อนที่เกิดความคุ้นเคยด้วยได้เห็นการปฏิบัติแห่งคนที่เป็นญาติ พบภิกษุทั้งหลายเข้าก็เกิดโสมนัส ถวายของที่อยู่ในมือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ทันทีนั้น ในกาลนั้นจิตดวงที่ ๓ (คือที่เป็นญาณวิปยุต อสังขาร) ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็กเหล่านั้น แต่ในกาลใด เด็กเหล่านั้น ญาติทั้งหลายชักจูงบอกให้ถวายให้ไหว้ จึงปฏิบัติอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ (คือที่เป็นญาณวิปยุต สสังขาร) ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็กเหล่านั้น

ส่วนว่าในกาลใด บุคคลอาศัยความไม่พร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอื่น ๆ (เลย) เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหรคต ๔ ที่เหลือ จึงเกิดขึ้นแล

กามาวจรกุศลเป็น ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณและสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยต่างแห่งการประกอบขององค์ฌาน รูปาวจร ๕ นี้ เป็นไฉน ? รูปาวจร ๕ คือ (รูปฌาน) ที่ ๑ ประกอบด้วย (องค์คือ) วิตก วิจาร ปีติ สุขและสมาธิ ที่ ๒ วิตกก้าวล่วงไป แต่นั้น ที่ ๓ วิจารก้าวล่วงไป ต่อนั้นที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ*

อรูปาวจรกุศล มี ๔ ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอารูป ๔ คือว่า อารูปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาสานัญจายตนฌาน โดยประการที่กล่าวแล้ว อารูปที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือมีวิญญาณัญจายตนฌาน เป็นต้น

โลกุตรกุศล มี ๔ โดยประกอบด้วยมรรค ๔ แล

กุศลวิญญาณเท่านั้นเป็น ๒๑ อย่าง ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[อกุศลวิญญาณ]

ส่วนอกุศลวิญญาณ โดยภูมิก็อย่าเดียว คือ เป็นกามาวจรเท่านั้น โดยมูลมี ๓ คือ โลภมูล โทสมูล และโมหมูล

ใน ๓ มูลนั้น โลภมูลมี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิคตะ (ความเห็นไป คือเห็นผิด) และสังขาร โลภมูล ๘ นี้ เป็นอย่างไร ? โลภมูล ๘ คือ (อกุศลจิต) เป็นโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุตเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทิฏฐิคตวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (เป็นฝ่ายโสมนัสสหรคต ๔) เป็นอุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่

* สมาธิ ในที่นี้ก็คือที่เราเรียกกันโดยมากว่า เอกัคตา นั่นเอง

เป็นทิฏฐิคตวิปยุตก็อย่างนั้น คือ เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (เป็นฝ่ายอุเบกขาสหรคต ๔ รวมทั้งสอฝ่ายด้วยกันจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลทำความเห็นผิด (อันเป็นไป) โดยนัยว่า 'โทษในกามทั้งหลายหามีไม่' เป็นอาทิให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดีบริโภคกามทั้งหลายก็ดี เชื่อถือมงคลทั้งหลายมีทิฏฐมงคล (สิ่งที่ได้เห็นเป็นมงคล) เป็นต้น โดยว่าเป็นสาระก็ดี มีจิตกล้าแข็งเอง มิได้ถูก (ใคร ๆ) ชักจูงเลยที่เดียว ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ (คือโสมนัสสหรคต ทิฏฐิตตสัมปยุต อสังขาร - ร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีใครจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคล... มีจิตเฉื่อยชา คนอื่นชักจูง (จึงทำอย่างนั้น) ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ (คือที่เป็น...สสังขาร - มีคนจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้

ในกาลใดบุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดี เสพเมถุนก็ดี เพ่งเล็ง (อยากได้) สมบัติของผู้อื่นก็ดี ลักของ ๆ ผู้อื่นก็ดี มีจิตกล้าแข็งเอง มิได้ถูก (ใคร ๆ) ชักจูงเลยทีเดียว ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ (คือที่เป็น ...ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร-ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีใครจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใดบุคคลมีจิตเฉื่อยชา คนอื่นชักจูง (จึงทำอย่างนั้น) ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ (คือที่เป็น ...สสังขาร) ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่พร้อมมูลแห่งกามทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอื่น ๆ ก็ตาม ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหรคต ๔

ดวงที่เหลือจึงเกิดขึ้นแล

(อกุศลจิต) โลภมูลเป็น ๘ โดยประเภทแห่ง โสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิคตะ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

ส่วนโทสมูลมี ๒ เท่านั้น คือเป็นโทมนัสสหรคต ปฏิฆสัมปยุต อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ความเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและเฉื่อยชา (แห่งจิต) ในโทษทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น

โมหมูลก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหรคตวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ อุทธัจจ-สัมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่ลังเลและฟุ้งซ่าน (แห่งจิต) แล

อกุศลวิญญาณเป็น ๑๒ โดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

[อัพยากฤตวิญญาณ]

อัพยากฤตวิญญาณ โดยประเภทแห่งชาติ เป็น ๒ คือ วิบาก ๑ กิริยา ๑* ใน ๒ ชนิดนั้น วิบาก โดยภูมิเป็น ๔ คือ กามาวจร รูปา-วจร อรูปวจร และโลกุตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรเป็น ๒ คือ กุศลวิบาก ๑ อกุศลวิบาก ๑

(กามาวจรกุศลวิบาก - อเหตุกะ)

กุศลวิบากเล่าก็เป็น ๒ คือเป็นอเหตุกะ ๑ สเหตุกะ ๑ ในกุศล-วิบาก ๒ นั้น วิญญาณอันเว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิบาก) มี

* ในที่นี้ท่านใช้ว่า 'กิริยะ' เป็นนํปุสกลิงค์ไปตามตัวประธาน คือ วิญฺญาณํ แต่หูไทย ชินกับคำ 'กิริยา' เป็นอิตถีลิงค์ จึงใช้อนุโลมหูไทย จะได้ไม่สะดุด

อโลภะเป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้นมี ๘ คือ จักขุวิญญาณ โสต... ฆาน...ชิวหา...กายวิญญาณ มโนธาตุอันทำหน้าที่สัม-ปฏิจฉนะ[๑] (รับอารมณ์) และมโนวิญญาณธาตุ ๒ อันทำหน้าที่สันตีรณะ (สอบสวนอารมณ์) เป็นต้น

ในอเหตุกกุศลวิบาก ๘ นั้น **จักขุวิญญาณ** มีอันอาศัยจักษุแล้วรู้แจ้งซึ่งรูปเป็นลักษณะ[๒] มีอันทำแต่รูปอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นรส มีความเป็นธรรมชาตมุ่งหน้าต่อรูป (อย่างเดียว) เป็นปัจจุ-ปัฏฐาน มีอันไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุอันมีรูปเป็นอารมณ์ (ที่เรียกอีกอย่างว่า อาวัชนะจิต ?)[๓] เป็นปทัฏฐาน

โสต----ฆาน----ชิวหา----กายวิญญาณ มีอันอาศัยโสตะเป็นต้นแล้วรู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีอันทำแต่เสียงเป็นต้นอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นรส มีความเป็นธรรมชาตมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอันปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุทั้งหลาย อันมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์[๔] เป็นปทัฏฐาน

มโนธาตุ มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งวิญญาณ

๑. ที่คล่องลิ้นและหูของเรานั้นเป็น 'สัมปฏิจฉันนะ' รูปกิริยากิต แต่ที่จริงควรจะเป็นนาวกิต คือเป็น 'สัมปฏิจฉนะ' อย่างที่ท่านใช้ในที่นี้ เพราะมีเพื่อนเทียบอยู่เป็นแถว คือ อาวัชนะ สันตีรณะ โวฏฐัพพนะ ชวนะ

๒. จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานน...มหาฎีกาแก้ไว้ว่า จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ หุตฺวา รูปสฺส วิชานนํ... ซึ่งก็กล่าวตามแนวพระบาลีที่ว่า จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุ-วิญฺญาณํ นั่นเอง

๓. นี่กล่าวโดยลำดับแห่งวิถีจิต เมื่ออาวัชนจิตกิริยาโนธาตุไปปราศ คือดับไปแล้ว ปัญจวิญญาณจึงจะเกิด

๔. นัยเดียวกับ เชิงอรรถ ๒

มีจักขุวิญญาณเป็นอาทิ[๑] เป็นลักษณะ มีการรับเอาอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสัมปฏิจฉนะ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักษุวิญญาณเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน[๒]

มโนวิญญาณธาตุ อันทำหน้าที่สันตีรณะเป็นต้น ทั้งสอง มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุวิบากวิญญาณเป็นลักษณะ มีการสอบสวนอารมณ์เป็นต้นเป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสันตี-รณะเป็นต้น) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐาน ส่วยความแตกต่างกัน (เป็นสอง) แห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น เป็นเพราะประกอบด้วยโสมนัส (๑) และอุเบกขา (๑) และเพราะแยกเป็นทวิฐานและปัญจฐาน จริงอยู่ ในมโนวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นโสมนัสสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในเอกันตอิฏฐารมณ์ (อารมณ์อันน่าปรารถนายิ่งนัก) เป็นสภาพ จัดเป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปในปัญจทวารและในวิถีวิญญาณมีชวนะเป็นที่สุด ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะและตทารัมมณะ[๓] ดวงหนึ่ง ชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ (อารมณ์อันน่าปรารถนาแต่พอปานกลาง) เป็นสภาพ จัดเป็นปัญจฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่ง สันตีรณะ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค และจุติ

อนึ่ง อเหตุกวิบากวิญญาณทั้ง ๘ นี้ (ยังแบ่ง) เป็น ๒ เพราะเป็นนิยตารมณ์ (มีอารมณ์แน่นอนก็มี) และอนิยตารมณ์ (มีอารมณ์

๑.๒. นี่ก็กล่าวโดยลำดับวิถีจิต ปัญจวิญญาณล่วงเลยไปแล้ว สัมปฏิจฉนะ จึงเกิด
๓. ตทารัมมณะ ในคัมภีร์อื่นใช้ ตทาลัมพนะบ้าง เพราะอารัมมณะ กับ อาลัมพนะ นั้นความเดียวกัน

ไม่แน่นอนก็มี) (และ) เป็น ๓ เพราะต่างโดย (ประกอบด้วย) อุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ ในวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณทั้ง ๕ (ข้างต้น) จัดเป็นนิยตารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์ (๕) มีรูปเป็นต้นนั่นแลตามลำดับ วิญญาณที่เหลือ เป็นอนิยตารมณ์ เพราะในวิญญาณที่เป็นอนิยตารมณ์นั้น มโนธาตุ เป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นตนทั้ง ๕ มโนวิญญาณธาตุทั้งสอง เป็นไปในอารมณ์ ๖ แล ส่วนว่า ในวิญญาณที่เป็น ๓ นั่น กายวิญญาณประกอบด้วยสุข มโนวิญญาณธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญาณที่เหลือ (อีก ๖) ประกอบด้วยอุเบกขา แล

วิญญาณ ๘ ดวงอันเป็นอเหตุกะ ใน (ฝ่าย) กุศลวิบาก พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก (ในอัพยากฤตวิญญาณกามาวจรภูมิ)

[กามาวจรกุศลวิบาก- สเหตุกะ]

ส่วนอัพยากฤตวิญญาณที่ประกอบด้วยวิปากเหตุ มีอโลภะเป็นต้น ชื่อสเหตุกะ สเหตุกะอัพยากฤตนั้นก็มี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ดังกามาวจรกุศลวิญญาณ แต่สเหตุกะอัพยาฤตนี้ หาเหมือนกุศลวิญญาณ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยามีทานเป็นต้นไม่ ด้วยสเหตุกะอัพยากฤตวิญญาณนี้ เป็นไปในอารมณี ๖ ที่นับเนื่องอยู่ในปริตธรรม (คือกามาวจร) เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่ง (กิจคือ) ปฏิสนธิ ภวัค จุติ และตทารัมมณะ ส่วนความเป็นสสังขารและอสังขาร ในสเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ว่าเป็น)

ด้วยอำนาจแห่งที่มาเป็นอาทิ[๑] อนึ่ง แม้เมื่อความแปลกกันแห่งสัมปยุต-ธรรมทั้งหลายไม่มี ก็พึงทราบว่า วิปากวิญญาณเป็นธรรมชาตไม่มี (อุสสาหะ) กำลังชักจูง ดุจเงาหน้าในพื้นแว่นเป็นต้น (ส่วน) กุศลวิญญาณมี (อุสสาหะ) กำลังชักจูง ดุจหน้า (ของคนที่ส่องดูเงาหน้า)[๒]

[กามาวจรอกุศลวิบาก]

ส่วนว่าอกุศลวิบากวิญญาณ เป็นอเหตุกะอย่างเดียวเท่านั้น อกุศลวิบาวิญญาณนั้นมี ๗ คือ จักขุวิญญาณ โสตะ----ฆาน----ชิวหา----กายวิญญาณ มโนธาตุอันทำหน้าที่สัมปฏิจฉนะ (และ) มโนวิญญาณธาตุชนิดปัญจฐานอันทำหน้าที่สันตีรณะเป็นต้น อกุศลวิบาก ๗ นั้น โดยความแปลกกันมีลักษณะเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าแล้วในอเหตุก-วิบากฝ่ายกุศลนั้นเถิด เป็นแต่กุศลวิบากวิญญาณทั้งหลาย เป็นอิฏฐา-รมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์สิ้นเชิง อกุศลวิบากวิญญาณทั้งหลายนี้ ก็เป็นอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ทั้งสิ้น อนึ่ง กุศลวิบาก

๑.๒. อาคมนาทิ มหาฎีกาว่า ที่ท่านใช้อาทิศัพท์นั้น เพราะมี ๒ คือ อาคมนะและปัจจัย อาคมนะ (ในที่นี้แปลว่า ที่มา) ท่านให้นิทัศนะว่า โดยมติของอาจารย์ลางเหล่าว่า วิบากของกุศลที่เป็นอสังขาร มันก็เป็นอสังขาร วิบากของกุศลที่เป็นสสังขาร มันก็เป็นสสังขาร เหมือนอย่างว่า เมื่อหน้าของคนส่องไหว เงาหน้าในแว่นมันก็ไหวด้วย (ถ้าหน้าคนส่องไม่ไหว เงาก็ไม่ไหว) ฉะนั้น นี่เป็นอสังขารและสสังขารโดยที่มา (คือว่าแล้วแต่มันจะมาแต่กุศลชนิดไหน)

โดยปัจจัยนั้นว่า โดยมติของอาจารย์เหล่าหนึ่งว่า วิบากที่เกิดเพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้นที่มีกำลัง ก็เป็นอสังขาร ที่เกิดเพราะปัจจัยที่กำลังอ่อน ก็เป็นสสังขาร

โดยสัมปยุตธรรมแล้ว วิบากก็ไม่มีอะไรแปลกจากกุศล เป็นแต่วิบากไม่มีกำลังชักจูง คือไม่มีความสามารถในอันจะทำวิบากอะไรให้เกิด แม้ในสันดานของสัตว์ที่ยังมีกิเลส แต่กุศลมีกำลังเช่นนั้น เหมือนเงากับหน้าคน

ทั้งหลายนั้น เป็นสามโดยประเภทแห่ง (เวทนาคือ) อุเบกขา สุข โสม-นัส อกุศลวิบากทั้งหลายนี้มีสอง ด้วยอำนาจแห่งทุกข์และอุเบกขา ก็ในอกุศลวิบากวิญญาณนี้ กายวิญญาณเท่านั้นเป็นทุกขสหรคต วิญญาณที่เหลือเป็นอุเบกขาสหรคต อุเบกขาในอกุศลวิบากวิญญาณทั้งหลายนั้นนั่นเล่า ก็เป็นอุเบกขาอย่างเลย ไม่เฉียบนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขาในฝ่ายกุศลวิบากทั้งหลายเป็นอุเบกขาประณีต (แต่) ก็ไม่สู้เฉียบ คล้ายสุข

กามาวจรวิบากวิญญาณเป็น ๒๓ โดย (รวม) อกุศลวิบาก ๗ นี้ และกุศลวิบาก ๑๖ ที่กล่าวมาก่อน ด้วยประการฉะนี้

[รูปาวจร----อรูปาวจร----และโลกุตรวิบาก]

ส่วนรูปาวจรวิบากวิญญาณก็มี ๕ ดัง (รูปาวจร) กุศล แต่ (รูปา-วจร) กุศลเป็นไปในชวนวิถีโดยทางสมบัติ (คือเข้าฌาน) รูปาวจร-วิบากนี้เป็นไปในอุปบัติ (คือเข้าถึง)* ทางปฏิสนธิ ภวังค และจุติ

อนึ่ง รูปาวจรวิบากเป็นฉันใด แม้อรูปาวจรวิบากก็มี ๔ ดัง (รูปาวจร) กุศลฉันนั้น ถึงประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจร-วิบากนั้น ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิบากเหมือนกัน

โลกุตรวิบาก จัดเป็น ๔ เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วยมรรค ๕ โลกุตรวิบากนั้น เป็นไป ๒ ทาง คือทางมรรควิถี ๑ ทางผลสมาบัติ ๑ แล

วิบากวิญญาณทั้งสิ้นมี ๓๖ ในภูมิ ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อุปฺปตฺติยํ เข้าใจว่าพิรุธ ที่ถูกเป็น อุปปตฺติยํ

[กิริยาวิญญาณ]

ส่วนกิริยาวิญญาณ โดยประเภทแห่งภูมิ มี ๓ คือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ใน ๓ ภูมินั้น กามาวจรเป็น ๒ คือ อเหตุกะ และสเหตุกะ ใน ๒ นั้น กามาวจรกิริยาวิญญาณอันเว้นจากกิริยเหตุ มีอโลภะเป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้นก็เป็น ๒ โดยแยกเป็น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ในอเหตุกะ ๒ นั้น มโนธาตุ มีความเป็นปุเรจร (นำหน้า) แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิแล้ว แลรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นลักษณะ มีความรำพึงเป็นรส มีความเป็นธรรมชาตมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความขาดแห่งภวังคเป็นปทัฏฐาน มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาตประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ เป็น ๒ คือ สาธารณะ (ทั่วไปแก่พระเสขะ พระอเสขะ และปุถุชน) ๑ อาสาธารณะ (ไม่ทั่วไป คือเฉพาะพระอเสขะ) ๑ ใน ๒ นั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะ ก็คือ อเหตุกิริยาที่สหรคตกับอุเบกขา มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ มีโวฏฐัพนะและอาวัชนะในปัญจทวารและมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกิจ (คือโวฏฐัพนะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอาวัชนะทำกิจในมโนทวาร) เป็นรส มีความเป็นเช่นนั้น (คือเป็นโวฏฐัพนะและอาวัชนะ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไปปราศแห่งเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ (ในโวฏฐัพนกาล) และภวังค* (ในอาวัชนกาล) อย่างใดอย่างหนึ่ง

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อเหตุก...ธาตุภงฺคานํ ผิด ที่ถูกเป็น...ภวงฺคานํ

เป็นปทัฏฐาน (ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่เป็น) อสาธารณะ ได้แก่ อเหตุกกิริยาที่สหรคตกับโสมนัส มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ มีอันยังความยิ้มแย้มในเพราะวัตถุทั้งหลายอันไม่อุฬาร (คือไม่ดีอะไร นัก) ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งกิจ (คือจิต ชนิดนี้ทำกิจหสิตุบาท) เป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหสิตุ- บาท) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว (เพราะเกิดแต่ในปัญจโวการภพเท่านั้น) แล

กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เป็นอเหตุกะ มี ๓ ดังกล่าวมาฉะนี้*

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ดังกุศลวิญญาณ แต่นี่เป็นความแปลกกัน ในกุศลวิญญาณและกิริยา วิญญาณนี้ คือ กุศลวิญญาณย่อมเกิดแก่พระเสขะและบุถุชนทั้งหลาย เท่านั้น กิริยาวิญญาณนี้เกิดแก่พระอรหันต์ทั้งหลายพวกเดียว

กิริยาวิญญาณที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดังนี้เป็นของแรก

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรก็มี ๕ และ ๔ เหมือนกุศล- วิญญาณ และความต่างจากกุศลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณทั้งสองนั้น ก็พึงทราบโดยว่าเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้นแล

กิริยาวิญญาณทั้งหมดใน ๓ ภูมิเป็น ๒๐ ดังนี้

[วิญญาณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔]

โดยประการดังกล่าวมานี้ วิญญาณทั้งสิ้น คือกุศลวิญญาณ ๒๑

* ที่ว่ามี ๓ คือ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ (?)

อกุศลวิญญาณ ๑๒ วิบากวิญญาณ ๓๖ กิริยาวิญญาณ ๒๐ จึงเป็นวิญญาณ ๘๙ ซึ่งเป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค อาวัชนะ ทัสนะ (เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) สัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ โวฏฐัพนะ ชวนะ ตทารัมมณะ และจุติ

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

[๑. ปฏิสนธิ]

แก้ว่า ก็ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดใน (กำเนิด) เทวาดา และมนุษย์ ด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศล ๘ ในกาลนั้น วิบากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอุเบกขาสหรคต อันเป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อน* ของพวกสัตว์ที่ถึงความเป็นคนวิกล มีเป็นกระเทยเป็นต้นในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรมกรรมนิมิตและคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เข้าไปปรากฏในกาล (ใกล้) จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรูปภพ ด้วยอานุภาพแห่งรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิบากจิตและอรูปาวจรวิบากจิต ๙ ดวง ย่อมทำกรรมนิมิตอย่างเดียว ที่เข้าไปปรากฏในกาล (ใกล้) จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ อนึ่ง ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในอบายด้วยอานุภาพแห่ง

* ปาฐะ ทุพฺพล...วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ในมหาฎีกา ศัพท์ วิปาก หน้ามโนวิญฺญาณธาตุไม่มี เห็นว่าเข้าทีกว่า ในที่นี้จึงแปลตามมหาฎีกา.

อกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากแห่งอกุศล ดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เข้าไปปรากฏในกาล (ใกล้) จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้น เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๙ ดวง ด้วยอำนาจปฏิสนธิ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาในวิญญาณขันธนิเทศนี้ เป็นอันดับแรก (ในอาการ ๑๔)

[๒. ภวังค]

ก็แล เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว วิญญาณชื่อภวังค อันคอยติดตามปฏิสนธิวิญญาณนั้น ๆ อยู่ อันเป็นวิบากแห่งกรรมนั้น ๆ (อย่างเดียวกับปฏิสนธิวิญญาณ) นั่นเอง อันเป็นเช่นนั้น (คือเป็นเช่นเดียวกันกับปฏิสนธิวิญญาณ) ในอารมณ์ (มีกรรมเป็นต้น) นั้นแหละย่อมเป็นไป เมื่อจิตตุบาทอื่น (คืออาวัชนะ ?) ที่เป็นเหตุยังความสืบต่อ (แห่งภวังค) ให้หมุนกลับ (คือให้ภวังคขาดไป) ไม่มี ภวังควิญญาณนั้นย่อมเป็นไปในกาลทั้งหลายมีกาลลงสู่ความหลับเป็นต้น แห่งคนผู้ไม่ฝัน โดยอาการ (สืบต่อ) คือเป็นเช่นนั้นอีกแล้วก็เป็นเช่นนั้นอีกเล่า ดังนี้ จะนับประมาณ (จำนวนจิต) มิได้โดยแท้ ดังกระแสน้ำ ฉะนั้นแล

ความเป็นไปแห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละ แม้ด้วยอำนาจแห่งภวังค พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๓. อาวัชนะ]

ก็แล เมื่อความสืบต่อแห่งภวังคเป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายควรแก่การรับอารมณ์ได้ ในกาลนั้น เมื่อรูปถึงคลองจักษุเข้า ความประสานเข้าแห่งจักษุประสา เกี่ยวกับรูปก็มีขึ้น แต่นั้น ด้วยอานุภาพแห่งความประสานกัน ภวังคจลนะ (ความไหวแห่งภวังค) ก็มีขึ้น ต่อนั้น ครั้นภวังคดับไป กิริยามโนธาตุทำรูปนั้นแหละเป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค ยังอาวัชนกิจ (กิจคือความคำนึงถึงอารมณ์) ให้สำเร็จเกิดขึ้น นัยแม้ในโสตทวารเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้ แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ ถึงคลอง (แห่งมโน) เข้า อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรคตกับอุเบกขา เป็นราวกะตัดภวังค ยังอาวัชนกิจให้สำเร็จ เกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังคจลนะ แล

ความเป็นไปแห่งกิริยาวิญญาณ ๒ ดวง ด้วยอำนาจอาวัชนะ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๔-๘ ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ]

ก็และ ในลำดับแห่งอาวัชนะ ข้อแรก จักขุวิญญาณอันมีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง ยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จเป็นไปในจักษุทวาร โสต...ฆาน...ชิวหา...กาย วิญญาณ (อันมีโสตประสาท...ฆานประสาท...ชิวหาประสาท... กายประสาทเป็นที่ตั้ง) ยังกิจมีสวนกิจ (กิจคือการได้ยิน) เป็นต้นให้สำเร็จเป็นไปในทวารมีโสตทวารเป็นอาทิ วิญญาณเหล่านั้น (ที่เป็นไป) ในอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอิฏฐะ

(น่าปรารถนาแท้) และอิฏฐมัชฌัตตะ (น่าปรารถนาแต่ปานกลาง) ก็เป็นกุศลวิบาก (ที่เป็นไป) ในอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอนิฏฐะ (ไม่น่าปรารถนาทีเดียว) และอนิฏฐมัชฌัตตะ (ไม่น่าปรารถนาแต่ปานกลาง) ก็เป็นอกุศลวิบาก แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๐ (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕) ด้วยอำนาจแห่งทัสสนะ (เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๙ สัมปฏิจฉนะ]

ก็แลโดยบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ที่เป็น (ไปใน) ลำดับแห่งจักขุวิญญาณธาตุ อันเกิดขึ้นดับไปแล้ว ย่อมเกิดขึ้น*" ดังนี้เป็นต้น มโนธาตุที่เป็น (ไปใน) ลำดับแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น (หากเป็นไป) ในลำดับแห่งกุศลวิบาก-วิญญาณ ก็เป็นกุศลวิบาก (หากเป็นไป) ในลำดับแห่งอกุศลวิบาก-วิญญาณ ก็เป็นอกุศลวิบาก (ทำกิจ) รับเอาอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่า-นั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจฉนะ (รับเอา) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๑๐ สันตีรณะ]

อนึ่งเล่า โดยบาลีว่า "จิต มโน มนัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ

* อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๐

เกิดแต่จิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุอันเกิดขึ้นดับไปแล้ว" ดังนี้เป็นต้น* วิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นลำดับแห่งอกุศลวิบากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิบาก ที่เป็นลำดับแห่งกุศลวิบากมโนธาตุ ก็เป็นกุศลวิบาก (ที่เป็นไป) ในอิฏฐารมณ์ ก็เป็นโสมนัสสหรคต (ที่เป็นไป) ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ก็เป็นอุเบกขาสหรคต (ทำกิจ) สอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับเอาไว้นั่นแหละ เกิดขึ้น แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๓ ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะ (สอบสวน) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๑๑ โวฏฐัพนะ]

ส่วนกิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เป็นอุเบกขาสหรคต วิเคราะห์ดูอารมณ์นั้นนั่นแหละ เกิดขึ้นในลำดับแห่งสันตีรณะ แล

ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญาณดวงเดียว ด้วยอำนาจแห่งโวฏฐัพนะ (วิเคราะห์ดู) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนั้น

[๑๒ ชวนะ]

ส่วนว่า ในลำดับแห่งโวฏฐัพนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่) ไซร้ ทีนั้นชวนะ ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์ตามที่โวฏฐัพนะวิเคราะห์ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ บ้าง อกุศล ๑๒ บ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ ๙ บ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นนยะในปัญจทวารเท่านั้น ส่วนในมโนทวาร

* อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๑

กามาวจรชวนะ (๒๙) เหล่านั้นนั่นแล ย่อมแล่นไปในลำดับมโนทวารา-วัชนะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวนะเหล่านี้ คือ ทางรูปาวจร กุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕ ทางอรูปาวจร กุศลชวนะ ๔ กิริยาชวนะ ๔ ทางโลกุตระมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวนะใด ๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้น ๆ ย่อมแล่นไป[๑] แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ เป็นกุศล อกุศล และกิริยา (รวม) ๕๕ ดวง ด้วยอำนาจชวนะ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๑๓ ตทารัมมณะ]

ส่วนว่า ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่ยิ่ง[๒]) ในปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) ในมโนทวารไซร้ ทีนั้นวิบากวิญญาณ ในบรรดาสเหตุกกามา-วจรวิบาก ๘ และวิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง อันติดตามชวนะที่แล่นไปในอารมณ์อื่นแต่อารมณ์ของภวังค[๓] ดังน้ำอันไหลทวนกระแสไปในระหว่างขณะนิดหน่อย ติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแส ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือขณะเดียว ด้วยสามารถของปัจจัยนั้น ๆ ตามที่ตนได้ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นอาทิ และแห่งปุริมกรรม และแห่งจิตมีชวนะจิตเป็นต้น ในที่สุดแห่งกามา-

๑. ในบรรดาวิญญาณหรือจิตทั้งหลาย ชวนะนี่เข้าใจยากกว่าเพื่อน เพราะคำแปลว่า "แล่นไป" นั้นไม่เข้าแถวกับพวกเลย แต่อาจารย์ทั้งหลายท่านว่า "ชวนะนั้นได้แก่อาการที่ดื่มรสอารมณ์ไ

๒. ท่านว่า มหันตารมณ์ มีอายุ ๑๔ ขณะจิต อติมหันตารมณ์ มีอายุ ๑๖ ขณะจิต และว่าตทารัมมณะ ย่อมเกิดแต่ในอติมหันตารมณ์ ไม่เกิดในอารมณ์อื่น

๓. หมายความว่าไม่ตกภวังค (?)

วจรชวนะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย[๑] วิบากวิญญาณนี้นั้น เป็นจิตควร แก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค ในที่สุดแห่งชวนะ (แต่) เพราะ มันทำอารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป (อีก) จึงเรียกว่า ตทารัมมณะ (มีอารมณ์ของชวนะนั้นเป็นอารมณ์)

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๑ ดวง ด้วยอำนาจแห่งตทารัม-มณะ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๑๔ จุติ]

ก็แล ในที่สุดแห่งตทารัมมณะ ก็ภวังคนั่นเองเป็นไปอีก ครั้น ภวังคขาด วิถีวิญญาณทั้งหลายมีอาวัชนะเป็นต้น ก็เป็นไปอีกแล

จิตสันดานที่มีปัจจัยอันได้แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยม คือ อาวัชนะย่อมมีในลำดับแห่งภวังค วิญญาณ กิจมีการเห็น (รูป) เป็นต้น ย่อมมีในลำดับแห่งอาวัชนะ ดังนี้เป็น อาทิอยู่นั่นเอง จนกว่าภวังคในภพหนึ่งจะสิ้นไป จริงอยู่ ในภพหนึ่ง ภวังคจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้ายเพื่อน ภวังคจิตดวงนั้นท่านเรียกว่า จุติ เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น เพราะฉะนั้น แม้จุติจิตนั้นก็มี ๑๙ ดวง เหมือนกัน (กับปฏิสนธิและภวังคจิต)

คามเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๙ ดวง ด้วยอำนาจแห่งจุติ พึง ทราบดังกล่ามาฉะนี้

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า ชวนะที่ว่านี้ หมายเอากามาวจรชวนะเท่านั้น เพราะว่าวิบาก วิญญาณที่ติดตามชวนะไป (อันจะเป็นตทารัมมณะ) นั้นเกิดแต่กรรมซึ่งมีตัณหาเป็นเหตุ จึงไม่ติดตามมหัคคตชวนะ และอนุตตรชวนะ เพราะชวนะทั้งสองนั้นมิใช่ชนกปัจจัยของ ตน

ก็จิตสันดานอันไม่ขาดสายสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ใน ภพ คติ ฐิติ และนิวาสทั้งหลาย[๑] ย่อมเป็นไปดังนี้ คือ แต่จุติก็ปฏิสนธิ อีก ต่อปฏิสนธิก็ภวังคอีก . . . อยู่นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนั้น ท่าน ผู้ใดได้บรรลุพระอรหัต เมื่อจุติจิตของท่านผู้นั้นดับแล้ว จิต (ของ ท่าน) ก็เป็นอันดับทีเดียวแล

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร ในวิญญาณขันธ์

[เวทนาขันธ์]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้ในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "เวทนาขันธ์ พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวย (รส อารมณ์) เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป

อันธรรมชาตที่มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นลักษณะ ก็คือ เวทนานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระมหาโกฏฐิกะ) ว่า "ดูกรอาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตนั้นย่อมเสวย (รสอารมณ์) ย่อม รู้สึก (สุข ทุกข์) เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า เวทนา"[๒] ดังนี้

[เวทนา ๑ เวทนา ๓]

ก็เวทนานั้น แม้นว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ เสวย (รสอารมณ์) (แต่) ว่าโดยชาติเป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และ อัพยากฤต ในเวทนา ๓ นั้น พึงทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศล-วิญญาณอันกล่าวไว้โดยนัยว่า "กามาวจรวิญญาณมี ๘ โดยต่างแห่ง

๑. ก็คือ ภพ ๓ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ นั่นเอง

๒. ม. มู. ๑๒/๕๓๘

โสมนัส อุเบกขา ญาณและสังขาร" ดังนี้เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณ จัดเป็นอัพยากฤตเวทนา

[เวทนา ๕]

เวทนานั้น (ว่า) โดยแยกตามสภาวะ ก็เป็น ๕ คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ในเวทนา ๕ นั้น สุข สัมปยุตด้วยการวิญญาณอันเป็นกุศลวิบาก **ทุกข์** สัมปยุตด้วยกายวิญญาณอันเป็นอกุศลวิบาก โสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๖๒ ดังนี้ คือ ฝ่ายกามาวจรวิญญาณ กุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกกิริยา ๔ อเหตุกกิริยา ๑ อกุศล ๔ (เป็น ๑๘) ฝ่ายรูปาวจรวิญญาณ เว้นปัญจฌานวิญญาณ กุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ (เป็น ๑๒) ฝ่ายโลกุตรวิญญาณ เพราะอันโลกุตรวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยฌานหามีไม่ เหตุนั้น โลกุตรวิญญาณ ๘ จึงเป็น ๔๐ ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๕ ในโลกุตรวิญญาณ ๔๐ นั้น เว้นวิญญาณที่เป็นไปในปัญจมฌาน ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก ๓๒ (รวมเป็น ๖๒) **โทมนัส** สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ๒ อุเบกขา สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕๕ ที่เหลือ

[ลักษณะ...ของเวทนา ๕]

ในเวทนา ๕ นั้น สุข มีการเสวยโผฏฐัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นเป็นรส มี (อัสสาทะ) ความสบายทางกาย เป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน ทุกข์

มีการเสวยโผฏฐัพพะอันไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันลดสัมปยุตธรรมทั้งหลายลงเป็นรส มีความไม่สบายทางกายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน **โสมนัส** มีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีอันเสวย (สุข) ด้วยอาการพอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง[๑] เป็นรส มีความสบายทางใจเป็นปัจจุปัฏฐาน มีปัสสัทธิ (ความระงับแห่งนามกาย) เป็นปทัฏฐาน **โทมนัส** มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีอันเสวย (ทุกข์) ด้วยอาการไม่พอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นรส มีความไม่สบายทางใจเป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียวเท่านั้น[๒] **อุเบกขา** มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์เป็นลักษณะ มีอันไม่เพิ่มและไม่ลดสัมปยุตธรรมนักเป็นรส มีความละเมียดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีจิตอันปราศจากปีติเป็นปทัฏฐาน แล

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในเวทนาขันธ์

[สัญญาขันธ์]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้ในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "สัญญาขันธ์พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาตที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่าเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป

๑. ยถา ตถา วา มหาฎีกาแก้ว่า ภาวโต ปริกปฺปนโต วา โดยภาวะ (คือแสดงความพอใจออกมาให้ปรากฏ อย่างไทยเราพูดว่า ออกนอกหน้า ?) หรือโดยปริกัป (คือคิดพอใจอยู่ในใจ อย่างไทยเราว่า อยู่ในหน้า ?) และไขความออกไปอีกว่า ยถาภูเตน วา อยถาภูเตน วา อิฏฺฐากาเรน ด้วยอาการพอใจตามที่เป็น (คือแสดงออกมาตรง ๆ) หรือมิใช่ตามที่เป็น (คือคิดอยู่แต่ในใจ หรือแสร้งแสดงเป็นอย่างอื่น ที่เรียกว่ามารยา ?)

๒. มหาฎีกาว่า โทมนัสมีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว เพราะโทมนัสเกิดแต่ในกามธาตุ

อันธรรมชาตที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ก็คือ สัญญานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระมหาโกฏฐิกะ) ว่า "ดูกรอาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตนั้นย่อมรู้จักย่อมจำได้ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าสัญญา" ดังนี้

[สัญญา ๑ สัญญา ๓]

ก็สัญญานี้นั้น แม้ว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือความจำได้ (แต่) ว่าโดยชาติเป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต ในสัญญา ๓ นั้น (พึงทราบว่า) สัญญาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ จัดเป็นกุศลสัญญา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลสัญญา ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณ จัดเป็นอัพยากฤตสัญญา เพราะว่าวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหามีไม่ เพราะฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้น แล

[ลักษณะ. . .แห่งสัญญา]

ก็แลสัญญานี้นั้น แม้มีประเภทเสมอกันกับวิญญาณอย่างนี้ (เมื่อว่า) โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นแหละ มีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งความจำต่อไปว่า 'นั่นคือสิ่งนั้น' เป็นรส ดังช่างมีช่างไม่เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ในวัตถุ มีตัวไม้เป็นอาทิฉะนั้น มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน ดังคนตาบอดคลำช้างทั้งหลาย มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ (ว่าช้างเป็นอย่างไร) ฉะนั้น มีอารมณ์ที่ปรากฏอย่างไร

เป็นปทัฏฐาน ดังความจำที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลาย ในหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้า ว่าเป็นคน (จริง ๆ) ฉะนั้นแล

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในสัญญาขันธ์

[สังขารขันธ์]

ส่วนข้อใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "สังขารขันธ์ พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสม (เจตสิก) เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในข้อนั้น (ต่อไป)

ธรรมชาติที่มีการทำให้เป็นกลุ่มเป็นลักษณะ ชื่อว่าธรรมชาติที่มีการประสมเป็นลักษณะ ก็ธรรมชาติดันนั้นคืออะไร ? คือสังขารนั่นเอง ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมเหล่านั้นย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงไดชื่อว่า สังขาร* (แปลว่าธรรมผู้ประสม ?") ดังนี้

[ลักษณะ. . .แห่งสังขาร]

สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็นรส มีความเผยออกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน มีขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน สังขาร ๑ สังขาร ๓

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้ (แต่) ว่าโดยชาติก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล อัพยากฤต ในสังขาร ๓ นั้น สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศลสังขาร ที่สัมปยุต

* สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๖

ด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลสังขาร ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤต-วิญญาณ จัดเป็นอัพยากฤตสังขาร

[กุศลสังขาร ๓๖]

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล-วิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) มี ๓๖ คือ เป็นนิยตะ มา (ในบาลี) โดยรูปของตน (คือไม่ปะปน ?) ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๕ ในสังขาร ๓๖ นั้น สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กาย-ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุ-ชุกตา จิตตุชุกตา เหล่านี้เป็นนิยตะ มา (ในบาลี) โดยรูปของตน สังขาร ๔ คือฉันทะ อธิโมกข มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา นี้เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้ ?) สังขาร ๕ คือ กรุณา มุทิตา กายทุจริตวิรัติ วจีทุจริตวิรัติ มิจฉาชีววิรัติ นี้เป็นอนิยตะ เพราะสังขาร ๕ นั้น ย่อมเกิดในลางครั้ง แม้เมื่อเกิดเล่าก็หาเกิดร่วมกันไม่ (จึงชื่ออนิยตะ)

[อรรถาธิบายสังขาร ๓๖]

[นิยตสังขาร ๒๗]

[๑ ผัสสะ]

วินิจฉัยในบทเหล่านั้น สภาวธรรมใดย่อมถูกต้อง เหตุนี้

สภาวธรรมนั้นจึงชื่อว่า ผัสสะ (ผู้ถูกต้อง)* ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเอาเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบเป็นรส มีความร่วมกันเข้า (แห่งจิตกับอารมณ์) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอารมณ์ที่มาถึงคลอง (แห่งจิต ?) เป็นปทัฏฐาน จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นอรูปธรรม ก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ด้วยอาการ (ดุจ) ถูกต้องเอา (จึงว่ามีการถูกต้องเอาเป็นลักษณะ) หนึ่ง ผัสสะนั้น แม้ไม่ติดอยู่ (ที่ไหน) สักแห่ง ก็ยังจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักษุและเสียงกระทบหูฉะนั้น (จึงว่า มีการทำให้กระทบกันเป็นรส) ชื่อว่ามีความร่วมกันเข้าเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือติกสันนิบาต (ความร่วมกันเข้าแห่งธรรม ๓ คืออายตนะภายใน - อายตนะภายนอกและวิญญาณ) ชื่อว่ามีอารมณ์ที่มาถึงคลองเป็นปทัฏฐาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะนั้น และอินทรีย์ด้วย (ช่วยกัน) แต่งให้ โดยไม่มีอันตรายทีเดียว

แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นเป็นดังแม่โคหลังเปิกเถิด

[๒ เจตนา]

ธรรมชาติใดย่อมคิด อธิบายว่าย่อมพัวพัน (อารมณ์) เหตุนี้

* วิเคราะห์นี้เป็นกัตตุสาธนะ มหาฎีกาว่าเป็นกรณสาธนะก็ได้ แปลว่าเครื่องถูกต้อง อธิบายว่า สัมปยุตธรรมทั้งหลายเมื่อเป็นไปในอารมณ์ ย่อมเป็นดังว่า ถูกต้องเอาอารมณ์นั้นด้วยผัสสะซึ่งมีการถูกต้องเป็นลักษณะ หรือมิฉะนั้น เป็นภาวสาธนะก็ได้ แปลว่าความถูกต้อง ท่านว่า การกล่าวความเป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะในสภาวธรรมทั้งหลาย เป็นการกล่าวโดยอ้อม กล่าวเป็นภาวสาธนะนั่นแหละ เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะฉะนั้น จึงว่า ผุสน-ลกฺขโณ ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าเจตนา (ธรรมชาติผู้คิด) เจตนานั้น มีภาวะคือความจงใจเป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นรส มีความจัดแจงเป็นปัจจุปัฏฐาน คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ ดุจคนผู้ใหญ่มีศิษย์ผู้ใหญ่ (ของทิศาปาโมกข์) และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น[๑] ก็แลเจตนานี้เมื่อเป็นโดยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนึกถึงงานรีบด่วนเป็นต้น

[๓-๔-๕ วิตก จาร ปีติ]

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวในวิตก วิจาร และปีติ คำนั้นทั้งหมดข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วละ ในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐวีกสิณนิเทศ

[๖ วิริยะ]

ความกล้า ชื่อว่าวิริยะ วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้ำจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีภาวะที่ไม่จมลงเป็นปัจจุปัฏ-ฐาน มีความสังเวชเป็นปทัฏฐาน ตามบาลีว่า "ผู้สังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย"[๒] หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องใช้ความเพียร) เป็นปทัฏฐานก็ได้

วิริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกทางแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

๑. มหาฎีกาขยายความว่า ศิษย์ผู้ใหญ่เมื่อจัดให้ศิษย์อื่น ๆ สาธยายมนต์ ตนเองก็ย่อมสาธยายด้วย เมื่อนายช่างใหญ่ลงมือทำงานแล้ว ช่างลูกมือทั้งหลายก็ทำด้วย

๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๕๔

[๗ ชีวิต]

สหชาตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตนั้น เหตุนี้ ธรรมชาตนั้น จึงชื่อชีวิต (แปลว่าธรรมชาตเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาต-ธรรม) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นอยู่เอง เหตุนั้น จึงชื่อชีวิต (แปลว่าธรรมชาตผู้เป็นอยู่) นัยหนึ่ง ธรรมชาตนั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อชีวิต (แปลว่าความเป็นอยู่) ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชีวิตแห่งรูปเถิด ความต่างกันในชีวิต - นั่นก็คือ อันนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรมทั้งหลาย อันนี้เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เท่านี้เอง

[๘ สมาธิ]

อรรถแห่งสมาธิศัพท์

ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า สมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง (จิต) ไว้เสมอ) นัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โยชอบในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า สมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง (จิต) ไว้โดยชอบ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อสมาธินั้น ก็คือความตั้งมั่นแห่งจิตเท่านั้นเอง

[ลักษณะ----แห่งสมาธิ]

สมาธินั้นมีความไม่พล่านไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ (ให้เป็นกลุ่ม) เป็นรส ดุจน้ำผนึกเอาจุณสำหรับสนานไว้ (ให้เป็นก้อน)

ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความสุขเป็นปทัฏฐานโดยพิเศษ[๑]

สมาธินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลมฉะนั้น[๒]

[๔ สัทธา]

บุคคลทั้งหลายย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสัทธา (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่น ย่อมเชื่อเอง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสัทธา (แปลว่าธรรมชาติผู้เชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสัทธา (แปลว่าความเชื่อ)

[ลักษณะ----แห่งสัทธา]

สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่า มีความวางใจเป็นลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นรส ดังแก้วอุทกปสาทกะ (แก้วทำน้ำให้ใส) หรือว่ามีความแล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นรสก็ได้ ดุจแล่นไป (คือไหลลอยตามกระแสน้ำเชี่ยว) ในการข้ามห้วยน้ำ (ที่บ่ามา) ฉะนั้น มีความไม่ขุ่นมัวเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือ

๑. วิเสสโต-โดยพิเศษ มหาฏีกาแก้ว่า 'โดยมาก' แล้วอธิบายว่า เพราะสมาธิที่เว้นจากสุขก็มี

๒. หมายความว่า ตั้งแน่วอยู่ไม่วอกแวกก็จริง แต่ไม่ใช่ดับ มีความสืบต่ออยู่เหมือนเปลวประทีปในที่ไม่มีลม ตินิ่งอยู่ฉะนั้น

ว่ามีอธิมุติ (ความตัดสินใจ)[๑] เป็นปัจจุปัฏฐานก็ได้ มีสัทไธยวัตถุ (วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ)[๒] เป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีโสตาปัตติยังคะ มีสัทธัมมสวนะเป็นต้น[๓] เป็นปทัฏฐานก็ได้

สัทธานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์ และเหมือนพืช ฉะนั้น[๔]

[๑๐ สติ]

บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั่น เหตุนี้ ธรรมชาตินั่นจึงชื่อสติ (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นย่อมระลึกได้เอง เหตุนี้ ธรรมชาตินั่น จึงชื่อสติ (แปลว่าธรรมชาติอันระลึกได้) นัยหนึ่งธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสติ (แลว่าความระลึกได้)

สตินั้น มีความไม่ใจลอยเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้หลงลืมเป็นรส มีอันคุ้มครอง (ใจ) ไว้ได้เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความเป็นเหตุมุ่งหน้า (จดจ่อ) ต่ออารมณ์ (ของจิต) เป็นปัจจุปัฏฐานก็ได้ มี

๑. อธิมุตินี้ มหาฎีกาแก้ว่า นิจฺฉโย - ตัดสินใจ ตั้งใจแน่ ยึดสัทไธยวัตถุเป็นหลัก เป็นฝ่ายกุศล เป็นข้าศึกต่ออสัทธิยะ ไม่ใช่อธิโมกข์ที่เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้ ?)

๒. สัทไธยวัตถุ มหาฎีกาชี้ไว้ ๓ คือ พระรัตนตรัย กรรม และผลของกรรม

๓. โสดาปัตติยังคะ ๔ คือ สัปปุริสสังเสวนะ สัทธัมมสวนะ โยนิโสมนสิการ ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ

๔. มหาฎีกาขยายความว่า สัทธาเหมือนมือ ในกรณียึดเอากุศลธรรมทั้งหลายได้ เหมือนทรัพย์ ในกรณียังสมบัติทั้งปวงให้ถึงพร้อม เหมือนพืช ในกรณีเผล็ดกสิผลที่เป็นอมตะ

ความจำมั่นคงเป็นทัฏฐาน หรือว่ามีสติปัฏฐานมีกายเป็นต้น เป็นปทัฏฐานก็ได้

อันสตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะปักธงไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตู เพราะรักษาทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ

[๑๑-๑๒ หิริ โอตตัปปะ]

ธรรมชาติใดย่อมขวย เพราะความประพฤติชั่วมีกายทุจริตเป็นต้น เหตุนี้ธรรมชาตินั้น จึงชื่อ หิริ คำว่าหิรินั่นเป็นคำเรียกความละอาย

ธรรมชาตย่อมกลัว เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เหตุนี้ ธรรมชาตนั้นจึงชื่อโอตตัปปะ คำว่า โอตตัปปะนั้นเป็นคำเรียกความหวาดแต่บาป

[ลักษณะ----แห่งหิริโอตตัปปะ]

ในหิริและโอตตัปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ โอตตัปปะมีความสะดุ้งแต่บาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการละอายเป็นรส โอตตัปปะมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นรส อนึ่ง ทั้งสองอย่างนั้น มีอันหดกลับจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความเคารพตนและความเคารพผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน จริงอยู่ บุคคลทำตนให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความละอาย ดุจกุลพธู ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพจึงละบาป

ได้ด้วยความกลัว ดุจแพศยา ฉะนั้น

ก็แลธรรม ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นโลกปาลกธรรม

[๑๓.๑๔.๑๕ อโลภะ อโทสะ อโมหะ]

สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยธรรมนั้นเป็นเหตุ ธรรมนั้นจึงชื่ออโลภะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุไม่โลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมใด ไม่โลภอยู่เอง ธรรมนั้นชื่ออโลภะ (แปลว่าธรรมอันไม่โลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นสักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่ออโลภะ (แปลว่าความไม่โลภ) นัยะแม้ในอโทสะแลอโมหะ ก็นัยเดียวกัน[๑]

[ลักษณะ----แห่งอโลภะอโทสะอโมหะ]

ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลภะมีความที่จิตไม่กำหนัด (ไม่อยากได้) ในอารมณ์เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบบัวฉะนั้น มีความไม่หวงแหน (ในอารมณ์) เป็นรส ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฆราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฆราวาส ?) ฉะนั้น มีความต้องการในอันไม่ติด (แช่) อยู่ (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัฏฐาน ประหนึ่งคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก[๒] (ไม่ต้องการจะติดแช่อยู่ในที่โสดครกนั้น) ฉะนั้น

อโทสะ มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ นัยหนึ่งมีความไม่ถือผิดเป็น

๑. คือมีอรรถเป็น ๓ สาธนะเหมือนกัน
๒. อนลฺลีนภาโว มหาฎีกาแก้ ออกเป็น อธิปฺปาโย แล้วว่า เอวญฺหิ อุปมาย สเมติ - อย่างนี้แหละจึงจะสมกับอุปมา คืออุปมาว่า เหมือนคนตกอยู่ในที่โสโครก ย่อมต้องการที่จะไม่ติดแช่อยู่ในที่โสโครกฉันใด อโลภะก็ฉันนั้น

ลักษณะ ประหนึ่งมิตรผู้อารีฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็น รส นัยหนึ่ง มีอันขจัดความรุ่มร้อนเสียได้เป็นรส ประหนึ่งไม้จันทน์ (อันมีรสเย็น) ฉะนั้น มีโสมภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น) เป็นปัจจุปัฏฐาน ประหนึ่ง ดวงจันทร์เพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

อโมหะ มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดตามสภาพ (แห่งธรรม) เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็น ลักษณะ ประหนึ่งการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนู ผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์ (ให้เห็นตามสภาพ) เป็นรส ประหนึ่งประทีปฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นปัจจุปัฏฐาน ประหนึ่งผู้ ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น

อันธรรมทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

[๑๖.๑๗ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสิทธิ]

ความรำงับแห่งกาย ชื่อกายปัสสัทธิ ความรำงับแห่งจิต ชื่อ จิตตปัสสัทธิ แตคำว่ากายในบทกายปัสสัทธินี้ ประสงค์เอาขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น* ก็แลกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกัน ทั้งสองนั้นมีความรำงับไปแห่งความเร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มี อันบีบเอาความเร่าร้อนกายจิตออกไปเป็นรส มีความเยือกเย็นโดยไม่มี

* นักเรียนมักจะเข้าใจเอาชื่อ ๆ ว่า คำว่ากายในบทนี้ คือรูปกาย เพราะมีจิตเป็นคู่ อยู่ แต่ที่แท้ท่านหมายเอานามกาย ดังกล่าวนี้ แต่มหาฎีกากล่าวในที่สุดว่า จิตฺตปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺธํ...อุชุ จ โหติ กายปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปิ -ด้วยบาททั้งหลาย มีทจิตฺตปปสฺสทฺธิเป็นต้น ได้แก่จิตอย่างเดียว รำงับ. . .และตรง แต่ด้วยบททั้งหลายมีบทกายปฺปสฺสทฺธิ เป็นต้น ได้แก่รูปกายด้วย (ไม่ใช่ได้แก่นามกาย อย่างเดียว ?)

ความกระวนกระวายกายจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นอาทิ อันทำความไม่รำงับแห่งกายและจิต

[๑๘.๑๙ กายลหุตา จิตตลหุตา]

ความเบาแห่งกาย ชื่อกายลหุตา ความเบาแห่งจิต ชื่อจิตต-ลหุตา กายลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไปรำงับแห่งความหนักของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความหนักแห่งกายจิตออกไปเป็นรส มีความไม่อืดอาดแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการและจิตเป็นปทัฏฐาน

ลหุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้นที่ทำความหนักแห่งกายและจิต

[๒๐.๒๑ กานมุทุตา จิตตมุทุตา]

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อกายมุทุตา ความอ่อนแห่งจิต ชื่อจิตตมุทุตา กายมุทุตาและจิตตมุทุตานั้น มีความเข้าไปรำงับแห่งความกระด้างของกายจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่ข้องขัดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการและจิตเป็นปทัฏฐาน

มุทุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิมานะเป็นต้นที่ทำความกระด้างแห่งกายและจิต

[๒๒.๒๓ กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา]

ความควรแก่การแห่งกาย ชื่อกายกัมมัญญตา ความควรแก่การแห่งจิต ชื่อจิตตกัมมัญญตา กายกัมมัญญตาและจิตตกัมมัญญตานั้น มีความเข้าไปรำงับแห่งความไม่ควรแก่การของกายและจิตเป็นลักษณะ[๑] มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การของกายและจิตออกไปเป็นรส[๒] มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์[๓] เป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน

กัมมัญญตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้น ที่ทำความไม่ควรแก่การแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควรแก่อันประกอบด้วยประการต่าง ๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดังความหมดจด (จากมลทิน) แห่งทอง (ควรแก่อันประกอบเป็นอลังการต่าง ๆ ชนิด) ฉะนั้น

[๒๔.๒๕ กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา]

ความคล่องแห่งกาย ชื่อกายปาคุญญตา ความคล่องแห่งจิต ชื่อจิตตปาคุญญตา กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานั้น มีความไม่เป็นไข้แห่งกายจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นไข้แห่งกายจิตออกไปเป็นรส มีความไร้โทษ (แห่งกายจิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน

๑.๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น กายจิตฺตกมฺมญฺญ ---- นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น กายจิตฺตา-กมฺมญฺญ... (ตัดบทเป็นกายจิตฺต +อกมฺมญฺญ)

๓. หมายความว่าถือเอาอารมณ์ด้วยอาการถึงพร้อม คือด้วยความควรแก่การนั่นเอง

ปาคุญญตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อบาปธรรมมีอสัทธิยะเป็นต้น ที่ทำความเป็นไข้ แห่งกายและจิต

[๒๖.๒๗ กายุชุกตา จิตตุชุกตา]

ความตรงแห่งกายชื่อกายุชุกตา ความตรงแห่งจิต ชื่อจิตตุชุกตา กายุชุกตาและจิตตุชุกตานั้น มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่คด (แห่งกายและจิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นทักฐาน

อุชุกตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลสมีมายาและสาไถยเป็นต้น ที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

[เยวาปนกสังขาร ๔]

[๑ ฉันทะ]

คำว่าฉันทะนั่น เป็นคำเรียกกัตตุกัมยตา (ความใคร่จะทำ) เพราะเหตุนั้น ฉันทะนั้น จึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีอันแสวงหาอารมณ์เป็นรส มีความต้องการด้วยอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน อารมณ์นั้นแหละเป็นปทัฏบานของฉันทะนั้น

อันฉันทะนี้ ในการจะถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่าเหมือนใจยื่นมือออกไป ฉะนั้น

[๒ อธิโมกข]

ความน้อมใจเชื่อ ชื่ออธิโมกข อธิโมกขนั้นมีการลงความเห็นเป็นลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นรส มีความตัดสินใจเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสันนิไฐยธรรม (เรื่องที่จะต้องลงความเห็น) เป็นปทัฏฐาน

อธิโมกนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นดังเสาเขื่อน เพราะความที่นิ่งอยู่ในอารมณ์[๑]

[๓ มนสิการ]

ความทำ ชื่อว่าการ ความทำ (อารมณ์ไว้) ในใจ ชื่อมนสิการ นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมทำใจให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจภวังค์) เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อมนสิการ (แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำใจให้ผิดเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการคืออารัมมณปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในอารมณ์) วีถิปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในวิถีจิต) ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต)

ในมนสิการ ๓ นั้น อารัมมณปฏิปาทกะ ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ (อารมณ์) ไว้ในใจ อารัมมณปฏิปาทกมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แล่นไป (มุ่งหน้าสู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีอันผูกสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นรส มีความจดต่อต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน[๒] มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมจัดเข้าในสังขารขันธ์ เพราะความเป็นธรรมยังสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจสารถี (ยังม้าให้แล่นไป ?) ฉะนั้น

๑. มหาฎีกาว่าอธิโมกขเจตสิก ที่เป็นเยวาปนกสังขารนี้ เป็นไปด้วยอำนาจความตกลงใจเท่านั้นซึ่งเป็นกุศลก็ได้อกุศลก็ได้ ส่วนอธิโมกขที่เป็นฝ่ายสัทธานั้น เป็นปสาทาธิโมกข น้อมใจเชื่อด้วยอำนาจความเลื่อมใส เป็นกุศลแท้

๒. สติกับมนสิการ มีความมุ่งหน้า คือจดจ่อต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐานเหมือนกัน มหาฎีกาท่านชี้ให้เห็นความแปลกกันว่า สตินั้นจดจ่ออยู่ด้วยอำนาจความไม่ลืม ส่วนมนสิการนี้ จดจ่ออยู่ด้วยอำนาจความผูกพัน

ส่วนคำว่า วีถิปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในวิถี) นั่น เป็นคำเรียกปัญจวาราวัชนะ คำว่า ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในชวนะ) นั่น เป็นคำเรียกมโนทวาราวัชนะ มนสิการทั้งสองนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

[๔ ตัตรมัชฌัตตตา]

ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าตัตรมัชฌัตตตา ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นรส หรือนัยเนึ่งมีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นรส มีความเป็นกลางเป็นปัจจุปัฏฐาน

ตัตรมัชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนสารถีผู้เพ่งดูอยู่เฉย ๆ ซึ่งม้าอาชาไนย (เทียมรถ) ที่วิ่งไปเรียบแล้วฉะนั้น[๑]

[อนิยตสังขาร ๕]

[๑. ๒. กรุณา มุทิตา]

กรุณาและมุทิตา พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในพรหมวิหารนิเทศเถิด แท้จริง ความแปลกกันก็มีเพียงว่ากรุณามุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้นเป็นรูปาวจรถึงอัปปนา (ส่วน) กรุณามุทิตา (ในอนิยต-

๑. มหาฎีกาว่า ตัตรมัชฌัตตตานี้ แม้เป็นไปโดยอาการวางเฉย แต่ก็คุมสัมปยุตธรรมให้เป็นไปในกิจตามที่เป็นหน้าที่ของตน ๆ (ไม่ใช่เฉยเมย) เปรียบเหมือนพระราชาแม้ประทับนั่งอยู่นิ่ง ๆ ก็ทรงคุมพวกเจ้าหน้าที่ตุลาการให้ไม่ประมาทพิจารณาและพิพากษาอรรถคดีให้เป็นไปโดยยุติธรรมตามหน้าที่ได้ฉะนั้น

สังขาร) นี้เป็นกามาวจร เท่านี้เอง แต่อาจารย์ลางพวกก็ต้องการเอาเมตตาและอุเบกขาเข้าในอนิยตสังขารด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขาก็คือตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเองแล

[๓.๔.๕. กายทุจริตวิรัติ ฯลฯ]

ความเว้นจากกายทุจริต ชื่อกายทุจริตวิรัติ แม้ในวิรัติที่เหลือก็นัยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ วิรัติทั้ง ๓ นั่น มีความไม่ก้าวล่วงวัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย (วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ[๑] มีอันสยิ้ว (คือทำหน้านิ่วแสดงกิริยาเกลียดชัง) แต่วัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นรส[๒] มีความไม่กระทำเป็นปัจจุปัฏฐาน มีคุณธรรมมีศรัทธาหิริโอตตัปปะและอัปปิจฉตาเป็นอาทิเป็นปทัฏฐาน

วิรัตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาปก็ได้

[สังขารอะไรสัมปโยคกับกุศลวิญญาณดวงไหน]

สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมานี้แล พึงทราบว่า ถึงความสัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคตญาณสัมปยุต อสังขาร) ก็แล สังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศล-

๑. มหาฎีกาว่า วัตถุแห่งทุจริต ก็คือปาณะของผู้อื่น ทรัพย์ของผู้อื่น ภรรยาของผู้อื่น เป็นต้น
๒. มหาฎีกาว่า ข้อนี้ท่านกล่าวกิริยาสยิ้วแต่ตัวทุจริตนั่นเอง โดยไปชี้เอาวัตถุแห่งทุจริต เพราะว่าวิรัติหาใช่การไม่ทำวัตถุแห่งทุจริตไม่ ที่แท้คือไม่ทำทุจริตต่างหาก

วิญญาณดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ความแปลกในวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ มีเพียงแต่ว่าเป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะ ที่เหลือ (๓๕) พึงทราบว่าสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๓ (คือโสมนัสสหรคต ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิยญาณดวงที่ ๔ นี้เป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนว่า ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติ ที่เหลือย่อมถึงความสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร)[๑] แลแม้ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกันกับที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ ด้วยว่าในวิญญาณดวงที่ ๖ นั่นก็มีแปลกแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะ ที่เหลือพึงทราบว่าสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรคต ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญาณดวงที่ ๘ นั่นเป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นวิรัติ ๓ ที่เหลือ (๓๓) ถึงความสัมปโยคกับปฐมวิญญาณใน

๑. สังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ ซึ่งเป็นอุเบกขาสหรคตนี้ มีกรุณาและมุทิตาอยู่ด้วย จึงเกิดมีปัญหาขึ้นว่า กรุณามุทิตาจะมามีในวิญญาณที่เป็นอุเบกขาสหรคตได้อย่างไร ? มหาฎีกาว่าอาจารย์ทั้งหลายท่านว่า 'มีได้ โดยเป็นบุพภาค เพราะกรุณามุทิตาที่ถึงอัปปนาเท่านั้นจึงไม่เป็นอุเบกขาสหรคต นอกจากนั้นเป็นอุเบกขาสหรคตบ้างก็ได้'

รูปาวจรกุศล[๑] แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) สัมปโยคกับทุติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นวิจาร (เหลือ ๓๑) สัมปโยคกับตติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) สัมปโยคกับจตุตถ-วิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นกรุณามุทิกาในฝ่ายอนิยตสังขาร (เหลือ ๒๘) สัมปโยคกับปัญจมวิญญาณ

สังขารในอารุปกุศลวิญญาณ ๔ ก็คือสังขาร (ในรูปาวจรปัญจม-วิญญาณ) เหล่านั้นแหละ ด้วยว่าความเป็นอรูปาวจรเท่านั้นเป็นความแปลกในอารุปกุศลนั้น

ในโลกุตรวิญญาณทั้งหลาย สังขารในมรรควิญญาณที่มีปฐมฌาน พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในปฐมรูปาวจรวิญญาณ เป็นข้อแรก (ข้อต่อไป) สังขารในมรรควิญญาณอันต่างโดยเป็นมรรควิญญาณที่มีทุติฌานเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในวิญญาณเป็นลำดับไปมีทุติรูปาวจรวิญญาณเป็นต้นเหมือนกัน แต่นี่เป็นความแปลกในโลกุตร-วิญญาณนี้ คือ กรุณาและมุทิตาไม่มี ๑ วิรัติเป็นนิยตะ ๑ เป็นโลกุตระ ๑[๒]

สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้มีการกรรมวจีกรรมและอาชีวะหมดจดดีแล้ว รุปา-รูปาวจรกุศลของท่าน ย่อมเป็นไปทางทำจิตให้ตั้งมั่นเท่านั้น มิใช่จะชำระกายกรรมวจีกรรมและอาชีวะ ทั้งมิใช่จะตัดจะระงับทุจริตและทุราชีวะอะไรอีก เพราะฉะนั้น วิรัติทั้งหลายจึงไม่มีในจิตตุบาทที่เป็นมหรคต

๒. มหาฎีกาอธิบายว่า เพราะมรรควิญญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนกรุณาทิตามีสัตว์เป็นอารมณ์ กรุณามุทิตาจึงไม่มีในมรรควิญญาณ และอริยมรรคย่อมตัดทุจริตเป็นสมุจเฉท เพราะฉะนั้น วิรัติในโลกุตรวิญญาณจึงเป็นนิยตะ

[อกุศลสังขารโลภมูล ๑๗]

ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ ในโลภมูล (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคตทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๗ คือเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นยวาปนกะ ๔ ในอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น สังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ เหล่านี้เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ

[อรรถาธิบายอกุศลสังขารโลภมูลลางข้อ]

อรรถาธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้

[อหิริกะอโนตตัปปะ]

บุคคลใดไม่อาย เหตุนี้บุคคลนั้นจึงชื่ออหิริโก (แปลว่าผู้ไม่อาย) ความเป็นแห่งผู้ไม่อาย ชื่อว่าอหิริกํ (แปลว่าความไม่อาย) ความไม่กลัวชื่อว่า อโนตตัปปะ ใน ๒ อย่างนั้น อหิริกะ มีความไม่รังเกียจแต่ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ขวยใจแต่ทุจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ (ก็ได้) อโนตตัปปะ มีความไม่พรั่นแต่ทุจริตทั้งหลายนั่นแลเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่สะดุ้งแต่ทุจริตทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ (ก็ได้) นี่เป็นความสังเขปในอหิริกะและอโนตตัปปะนั้น ส่วนความพิสดาร พึงทราบโดยทำนองความที่ตรง

๑. มหาฎีกาว่าควรจะเป็น อหิริกฺกํ แต่ท่านใช้กันลบ ก. ออกเสียตัวหนึ่ง

กันข้ามกับความแห่งหิริโอตตัปปะที่กล่าวแล้วนั้นเถิด[๑]

[โลภะ โมหะ]

สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า โลภะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุโลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้น ชื่อโลภะ (แปลว่าธรรมอันโลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตนั้นสักว่าเป็นอันโลภเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อโลภะ (แปลว่าความโลภ)

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อ โมหะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อโมหะ (แปลว่าธรรมอันหลง) นัยหนึ่ง ธรรมชาตนั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อโมหะ (แปลว่าความหลง)

ในโลภะและโมหะนั้น โลภะ มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ ดุจตังสำหรับดักลิง (ยึดลิงที่มาต้องเข้าไว้) ฉะนั้น มีอันตั้งหน้าเกาะติดไปเป็นรส ดุจชิ้นเนื้อที่คนโยนลงไปในกระทะอันร้อน (ก็ตั้งหน้าติดไหม้ไปในกระทะนั้น) ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นปัจจุปัฏฐาน

๑. มหาฎีกาว่า ความพิสดาร ก็คือเพิ่มรส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเข้าอีกดังนี้ว่า อหิริกะมีการทำบาปโดยอาการไม่ละอายเป็นรส อโนตตัปปะ มีการทำบาปโดยอาการไม่สะดุ้งเป็นรส ทั้งสองอย่าง มีความไม่ระย่อแต่บาปโดยประการที่กล่าวแล้วเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไม่เคารพในตนและในคนอื่นเป็นปทัฏฐาน ความไม่รังเกียจความโสมม ดุจสุกรบ้านไม่รังเกียจของโสโครก ย่อมมีเพราะอหิริกะ ความไม่สะดุ้งกลัวแต่บาป ดุจตัวแมลงไม่สะดุ้งแต่ไฟ ย่อมมีเพราะอโนตตัปปะ

ดุจสีป้ายตาผสมน้ำมัน (ป้ายแล้วติด ล้างออกยาก) ฉะนั้น มีความเห็นว่าน่ายินดีในสังโยชนิยธรรมทั้งหลาย เป็นปทัฏฐาน

โลภะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อมันขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำตัณหา ก็มีแต่พาไปนรกเท่านั้น ดังแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ก็มีแต่พาไปสู่มหาสมุทรทางเดียว ฉะนั้น

โมหะ มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นรส นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นรส มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นปัจจุปัฏฐาน นัยหนึ่ง มีความมืด (คือโง่เขลา) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความทำในใจโดยไม่แยบคาย เป็นปทัฏฐาน

โมหะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูล แห่งอกุศลทั้งปวง

[มิจฉาทิฏฐิ]

สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้นเป็นเหตุ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมเห็นผิดอยู่เอง ธรรมชาตินั้นชื่อมิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าธรรมชาติอันเห็นผิด) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นสักว่าเป็นอันเห็นผิด เหตุนี้จึงชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าความเห็นผิด)

มิจฉาทิฏฐินั้น มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกทางเป็นลักษณะ มีอันจับเอาผิด ๆ เป็นรส มีความปักใจผิดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีโทษมีความไม่อยากเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน

มิจฉาทิฏฐินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นบรมวัชชะ (โทษอย่างยอด)

[อุทธัจจะ]

ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่ออุทธัจจะ อุทธัจจะนั้นมีความไม่สงบราบเป็นลักษณะ ดุจน้ำกระเพื่อมเพราะลมตี ฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นรส ดุจธงและผืนผ้าอันโบกสะบัดเพราะลมต้อง ฉะนั้น มีอาการหมุน (กระจัดกระจาย) ไป เป็นปัจจุปัฏฐาน ดุจเถ้าอันฟุ้งกระจายเพราะถูกทุ่มด้วยก้อนหิน ฉะนั้น มีความทำในใจโดยไม่แยบคายในเพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นปทัฏฐาน*

อุทธัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นความซัดส่าย (ไปมา) แห่งจิต

อกุศลสังขารที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเถิด ด้วยว่า ความเป็นอกุศลและความเป็นเจตสิกธรรมเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความแหลกของมันจะกุศลสังขารเหล่านั้น

[สังขารอะไรสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงไหน]

สังขาร ๑๗ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (ในโลภมูล คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคตทิฏฐิตตสัมปยุต อสังขาร) ก็แลสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (นี้) เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ส่วนว่า ความต่างในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ ก็คือ

* เจตโส อวูปสมอโยนิโสมนสิการ... ปาฐะในมหาฎีกาเป็น...อวูปสเม... เห็นว่าเข้าทีกว่า จึงแปลตามท่าน

ความเป็นสสังขาร และถีนมิทธะ เป็นอนิยตะ

[ถีนมิทธะ]

ในถีนมิทธะนั้น ความท้อแท้ ชื่อถีนะ ความง่วงงุน ชื่อมิทธะ ขยายความว่า (ถีนะก็คือ) กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย) เสีย ด้วยหมดอุตสาหะ (มิทธะก็คือ) ทลายลง (คือเลิกล้มป เสีย ด้วยหมดความสามรถ[๑] ถีนะด้วย มิทธะด้วย (รวมกัน) ชื่อถีนมิทธะ ในสองอย่างนั้น ถีนะ มีความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ มีอันคลายความเพียรเสียเป็นรส มีอันจมอยู่เป็นปัจจุปัฏฐาน มิทธะ มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ[๒] มีอันปิด (ทวาร) ลงเป็นรส มีอันหู่เข้าเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือว่ามีอันหลับโงกเป็นปัจจุปัฏฐาน (ก็ได้)[๓] ทั้งสองอย่างด้วยกันมีความทำในใจโดยไม่ถูกทาง ในเพราะความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความคร้านกายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นมิจฉาทิฏฐิ ที่เหลือ (๑๖) พึงทราบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๓ (คือ โสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อาสตฺติวิฆาโต เข้าใจว่าเป็น อสตฺติ---- มหาฎีกาก็แก้ไว้เป็น อสมตฺถตาวิฆาต ได้แก้และแปลตามที่เข้าใจนี้

๒. มหาฎีกาตั้งข้อสังเกตว่า แม้ถีนะก็มีสภาพไม่ควรแก่การงานเหมือนกัน แต่ต่างกันที่ถีนะเป็นสำหรับจิต แต่มิทธะเป็นสำหรับขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

๓. มหาฎีกาว่า ถีนะ เป็นเหตุหดหู่แห่งจิตเท่านั้น แต่มิทธะ ถึงรูปกายด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงว่า มิทธะ มีอันหลับโงกเป็นปัจจุปัฏฐาน

มานะในกุศลวิญญาณดวงที่ ๓ นี้ เป็นอนิยตะ นี่เป็นความแปลก

[มานะ]

มานะนั้น มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นรส มีความใคร่เป็นเช่นธง (คืออยากเด่น) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีโลภะอันไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นปทัฏฐาน*

มานะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ (คือโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต สสังขาร) สังขารเว้นมิจฉาทิฏฐิ ที่เหลือพึงทราบว่าสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔ (คือโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตวิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารนในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติ ทีเหลือถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหรคต ทิกฐิคตสัมปยุต อสังขาร) และแม้สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต สสังขาร) ก็เหมือนสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้เป็นสสังขารและถีนมิทธะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ สังขารเว้นทิฏฐิ ที่เหลือพึงทราบว่า สัมปโยคกับอกุศล

* มหาฎีกาอธิบายว่า มานะนั้นเป็นไปคล้ายทิฏฐิ เพราะเป็นไปโดยอหังการ แต่มันไม่เกิดในจิตตุบาทเดียวกันกับทุฏฐิ มันอิงความรักตัว เพราเหตุนั้น ท่านจึงว่ามันมีโลภะอันไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นปทัฏฐาน

วิญญาณดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗ นี้ มานะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ สังขารเว้นทิฏฐิ ที่เหลือพึงทราบว่าสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคต-วิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ นี่เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกันแล

[อกุศลสังขารโทสมูล ๑๘]

ส่วนในโทสมูล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญ-ญาณดวงที่ ๑ (คือโทมนัสสหรคต ปฏิฆสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๘ คือเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอกุศลสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ มโนตตัปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ นี้เป็น อนิยตะ

[อรรถาธิบายอกุศลสังขารโทสมูลลางข้อ]

[โทสะ]

พึงทราบอรรถในบทเหล่านั้น (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลายย่อมประ-ทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนี้ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อโทสะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิก-

ธรรมใดย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้ เจรสิกธรรมนั้นจึงชื่อโทสะ (แปลว่าธรรมอันประทุษร้าย) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันประทุษร้ายเท่านั้น จึงชื่อโทสะ (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกดี มีความพลุ่งพล่านเป็นรส ดังถูกพิษแทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นรส ดังไฟป่า มีความประทุษร้าย เป็นปัจจุปัฏฐาน ดังข้าศึกได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นปทัฏฐาน

โทสะนี้ บัณฑิตเห็นว่าเป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยอาพิษฉะนั้น[๑]

[อิสฺสา]

ความประพฤติหึงหวง ชื่อว่าอิสสา (ริษยา) อิสฺสา นั้นมีความทนไม่ได้ต่อสมบัติ (ความได้ดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีด้วยในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นรส มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้น เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน

อิสสานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นสังโยชน์[๒] (เครื่องผูกมัดจิต)

[มัจฉริยะ]

ความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มัจฉริยะนั้น มีการปิดซ่อนสมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่จะพึงได้ก็ตามไว้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติทั้งหลายของตนนั้น จะเป็นของทั่วไปกับคนอื่น ๆ เป็นรส มีความสยิ้วเป็นปัจจุปัฏฐาน นัยหนึ่ง มีความเป็น

๑. คือทั้งเหม็นทั้งมีพิษ ไม่ควรแตะต้องด้วยประการทั้งปวง
๒. เป็นสังโยชน์ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ (อีกนัยหนึ่ง)

เสื้อเกราะที่รัดกุม (คือความเหนียวแน่น) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสมบัติของตนเป็นปทัฏฐาน

มัจฉริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นความผิดรูป (คือพิการ) แห่งใจ

[กุกกุจจะ]

การทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด (คือไม่ดี) ชื่อ กุกตะ ภาวะแห่งกุกตะนั้น ชื่อกุกกุจจะ (แปลว่า ความเป็นการทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด) กุกกุจจะนั้น มีความทำให้ร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีความเสร้าใจถึงการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นรส มีความเดือดร้อนเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นปทัฏฐาน[๑]

กุกกุจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนความเป็นทาส[๒]

อกุศลสังขารที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล

๑. ท่านแก้อรรถกุกุจจะชอบกล กตะ ซึ่งในที่นี้แปลเป็นนามว่าการทำนั้น น่าจะหมายถึงการทำทางใจ เพราะกุกุจจะเป็นเจตสิก จึงเติมคำ "ทางใจ" วงเล็บไว้ ถึงกระนั้นก็ไม่เห็นมีคำไหนส่องความว่ากุกกุจจะ จะแปลว่า ความรำคาญหรือความกังวลใจดังที่เราว่ากัน มหาฎีกาท่านก็รู้สึกอย่างนี้เหมือนกัน ท่านจึงแนะไว้ว่า พึงเข้าใจว่ากุกตะนั้น หมายถึงจิตที่ปรารภถึงการทำอันบัณฑิตเกลียดแล้วเกิดร้อนใจขึ้น ความที่เป็นเช่นนั้น เรียกว่ากุกกุจจะ (แล้วจึงแปลเอาความว่าความรำคาญ ความกังวล หรือความร้อนใจ) และท่านว่า กุกตะนั้นมิได้หมายเอาการทำอย่างเดียว การที่มิได้ทำก็เป็นกุกตะเหมือนกัน คือว่าการทำความชั่ว และการที่มิได้ทำความดี ก็เป็นเหตุให้ร้อนใจภายหลังได้เหมือนหัน เพราะฉะนั้นจึงว่า กตากตานิโสจนรสํ-มีความเศร้าใจถึงการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นรส

๒. มหาฎีกาอธิบายว่า ทาสนั้นมีความเป็นอยู่ในบังคับผู้อื่น ต้องอาศัยเขาเป็นไป ไม่อาจทำกิจอะไรตามลำพังตนได้ด้วยมีกังวลฉันใด ผู้มีกุกกุจจะก็ฉันนั้น ไม่อาจยังกุศลธรรมให้เป็นไปโดยธรรมดาของตนได้ ด้วยมัวรำคาญหรือกังวลอยู่

สังขาร ๑๘ ที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบว่าถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณโทสมูลดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ถึงความสัมปโยคกับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็ฉันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือเป็นสสังขาร และในพวกอนิยตะมีถีนมิทธะด้วย

[อกุศลสังขารโมหมูล ๑๓]

ส่วนในโมหมูล ๒ (ว่า) ทางวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขาร (เป็นวิติกิจฉาสัมปยุต) ๑๓ คือ (เป็นนิยตะ) มาโดยรูปของตน ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกะ อโนตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทธัจจะ มนสิการ

ในคำเหล่านั้น คำว่า จิตตฐิติ หมายเอาอาการสักว่าความหยุดแห่งปวัตติจิต (เป็นขณะ ๆ) ได้แก่สมาธิอย่าอ่อน

ความแน่ใจปราศไป เหตุนั้นจึงชื่อว่าวิจิกิจฉา วิจิกิจฉานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ มีอันไหวไปเป็นรส มีอันไม่ชี้ขาดเป็นปัจจุปัฏฐาน นัยหนึ่งว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความทำในใจโดยไม่ถูกทางในเพราะความลังเล เป็นปทัฏฐาน

วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติอันทำอันตราย (ขัดขวาง) แก่การปฏิบัติ

สังขาร (วิจิกิจฉาสัมปยุต) ที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล

(ว่า) ทางอุทธัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉา-สัมปยุต สังขารเว้นวิจิกิจฉา ที่เหลือ ๑๒ เป็นอุทธัจจสัมปยุต แต่เพราะในอุทธัจจสัมปยุตนี้ ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกขึ (ความตัดสินใจป จึงเกิดขึ้น รวมรับอธิโมกข์นั้นก็เป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมีอธิโมกข์ร่วม (จิตตฐิติ) จึงเป็นสมาธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทธัจจะใดในอุทธัจจสัมปยุตนี้ อุทธัจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และมนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะ แล

สังขารเป็นอกุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้

[อัพยากตสังขารฝ่ายวิบาก]

[อเหตุกวิบาก]

ในอัพยากตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากตสังขารฝ่ายวิบากมี ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะ และสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิบากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะมีแต่มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วย โสต----ฆาน----ชิวหา----กายวิญญาณ ก็ ๕ นั่นแหละ ในมโนธาตุที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจาร อธิโมกข์

และฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจาร อธิโมกข์

ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งสาม (คืออุเบกขาสหรคต

สุขสหรคต โสมนัสสหรคต ?) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณ-ธาตุนี้ มโนวิญญาณธาตุใดเป็นโสมนัสสหรคต ปีติ (ที่เกิด) พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่าเป็นอธิกปีติ (ปีติยิ่ง)

[สเหตุกวิบาก]

ส่วนอัพยากตสังขาร ที่สัมปยุตด้วยเหตุกวิบากวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรวิบากวิญญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัม-ปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณ ๘ นั่นเอง แต่กรุณาและมุทิตาใดในจำพวกอนิยตสังขาร กรุณาและมุทิตานั้นไม่มีในพวกวิบากสังขาร เพราะกรุณาและมุทิตาเป็นสัตตารมณ์ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจร-วิบากสังขารทั้งหลายเป็นปริตตารมณ์ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์) ส่วนเดียว และมิใช่แต่กรุณามุทิตาเท่านั้น แม้วิรัติทั้งหลาย ก็ไม่มีในพวกวิบากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า "สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น" ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยวิบากวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจรและโลกุตระ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยตัวกุศล-วิญญาณแห่งวิบากวิญญาณเหล่านั้นนั่นเอง[๑]

[อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยา]

แม้อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยาก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะ และ

๑. เตสํ มหาฎีกาท่านโยค รูปาวจราทิวิปากวิญฺญาณานํ คือโยคศัพท์ข้างหน้านั่นเอง แล้วบอกสัมพันธ์ไว้ว่า บท เตสํ นี้เป็นฉัฏฐีวิภัติ ในชเนตัพพชนกสัมพันธ์ (ความเกี่ยวเนื่องกันแห่งลูกกับพ่อ ?) จะหมายความว่าลูกก็เช่นเดียวกับพ่อ ฉันใด กุศลวิบากก็เป็นเช่นเดียวกับตัวกุศล ฉันนั้น เช่นนี้กระมัง ?

สเหตุกะ ในสองอย่างนั้น อัพยากตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุกกิริยาวิญญาณจัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้นก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุศลวิบากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอธิกวิริยะ (วิริยะยิ่ง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมีกำลัง เพราะมีวิริยะร่วม นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่นั้น

ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัปยุตด้วยสเหตุกกิริยาวิญญาณจัดเป็นสเหตุกะ ในเสเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิรัติ[๑] ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญาณและอรูปาวจรกิริยาวิญญาณเล่า ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตกับตัวกุศลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้น[๒] ทุกประการเหมือนกันแล

สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอัพยากตะ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารใดสังขารขันธ์

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในขันธ์ทั้งหลาย

ตามนัยแห่งบทภาชนียในพระอภิธรรมเท่านี้ก่อน

[ขันธวิภาคอีกนัยหนึ่ง]

[แจกขันธ์ โดยกาลเป็นต้นตามนัยพระสูตร]

ก็แลขันธ์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า (ทรงจำแนก) ให้

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า เพราะการเว้นของพระอรหันต์ทั้งหลาย สำเร็จด้วยสมุจเฉทวิรัติแล้ว วิรัติในกิริยาจิต จึงไม่มี

๒. เตสํ นี่ก็รูปเดียวกับ เตสํ ในตอนก่อน (เชิงอรรถ ๑ หน้า ๘๘)

พิสดารอย่างนี้[๑] ว่า "รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เพราะรวบรวมรูป (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน เวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่าเวทนาขันธ์ เพราะรวบรวมเวทนา (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาขันธ์ เพราะรวบรวมสัญญา (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้เรียกว่าสังขารขันธ์ เพราะรวบรวมสังขาร (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน วิญญาณทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือเป็นภายนอกก็ตาม ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้ เรียกว่าวิญญาณขันธ์ เพราะรวบรวมวิญญาณ (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน" ดังนี้

[อรรถาธิบายรูปวิภาค]

ในบทบาลีเหล่านั้น บทว่า ยงฺกิญฺจิ-ทุกอย่าง เป็นคำ (มีความหมายว่า) ถือเอาหมดไม่มีเหลือ[๒] บทว่ารูปํ-รูป เป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะ ด้วยบททั้งสอง[๓] ดังนี้ ก็เป็นอันได้ทรงทำความ

๑. ท่านกล่าวอย่างนี้ ราวกะว่าพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ตรัส กระนั้นแหละ ?

๒. เพราะฉะนั้น ยงฺกิญฺจิ จึงแปลว่า ทุกสิ่ง ทุกอย่าง ก็ได้

๓. บททั้งสองนี้ เราเข้าใจว่าหมายถึง ยงฺกิญฺจิ บทหนึ่ง รูปํบทหนึ่ง แต่มหาฎีกาท่านว่า คำว่า ด้วยบททั้งสองนี้ หมายเอา ยํศัพท์บทหนึ่ง กึศัพท์กับทั้งจินิบาตบทหนึ่ง เพราะแสดงอรรถอนิยมด้วยกัน

กำหนดเอารูปอย่างไม่เหลือ ต่อนั้นจึงทรงเริ่มจำแนกรูปนั้น โดยกาลมีอดีตเป็นอาทิ จริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่างเป็นอนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้

[รูปขันธ์]

ในขันธ์ทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ด้วยอำนาจแห่ง อัทธา สัตติ สมัย และขณะ เป็นอนาคตและปัจจุบันก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ นั้น ว่าโดย อัทธา ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่งในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิ จัดเป็นอดีต รูปในกาลต่อแต่จุติไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้งสองนั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่าโดย สันตติ รูปอันมีอุตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และมีอาหาร (ที่เป็นสภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน* แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะกาลเป็นเบื้องต้นและเบื้องปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่มีอุตุและอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐานในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต ภายหลังแต่นั้น จัดเป็นอนาคต ฝ่ายรูปที่เกิดแต่จิต มีวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐาน จัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังนั้นเป็นอนาคต สำหรับ

* อุตุหมายเอาเย็นร้อน มหาฎีการอธิบายว่า เย็นเป็นสภาคของเย็น ร้อนก็เป็นสภาคของร้อน แต่ว่าเย็นหรือร้อนอันรวมกันอยู่ในร่างกายนี้ เป็นอาการอันหนึ่งไม่หย่อนไม่ยิ่ง เป็นไปโดยสืบต่อกัน อาการเย็นหรือร้อนนั้น ท่านเรียกว่าเอกอุตุ-อุตุอันหนึ่งที่ท่านประกอบศัพท์เอก- หนึ่งไว้นั้น เพราะอุตุที่เป็นสภาคมีมาก แม้ในอาหารก็อย่างนั้น

รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่ แต่ความเป็นอดีตเป็นต้นแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น พึงทราบ (ว่าเป็น) โดยเป็นอุปถัมภกปัจจัยของรูปที่มีอุตุ อาหาร และจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ

ว่าโดย**สมัย** รูปมีสมัยนั้น ๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง และตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน ตอนกลางวันเป็นต้น จัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัยก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในสมัยหลังแต่นั้น จัดเป็นอนาคต

ว่าโดย **ขณะ** รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้น จัดเป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้น จัดเป็นอนาคต รูปหลังนั้นจัดเป็นอดีต[๑] อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจล่วงไปแล้ว จัดเป็นอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้ว แต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่กิจทั้งสองยังไม่ถึงเข้า จัดเป็นอนาคต หรือว่ารูปในขณะทำกิจของตนเป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต

ก็แลในกถาจำแนกรูปนี้ ขณาทิกถา (ว่าด้วยขณะเป็นต้น)

๑. ตรงนี้ชวนแงน เพราะกลับกันกับตอนต้น ๆ แต่ฟังท่านชี้เหตุแล้วก็เห็นได้ทันที คือความเกิดของรูปนับอยู่ในขณะ ๓ นั้นเท่านั้น ก่อนแต่นั้นนับเป็นอนาคต ก็เพราะยังไม่เกิด หลังแต่นั้นนับเป็นอดีต เพราะมันล่วงเลยขณะ ๓ ไปแล้ว

อย่างเดียว ไม่มีปริยาย กถาที่เหลือ มีปริยาย[๑]

ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล ก็แต่ว่า ในสุตตันตนัยนี้ พึงทราบว่า แม้รูปที่มีอยู่ภายในตนของตน ก็จัดเป็นภายใน และแม้รูปที่เป็นของบุคคลอื่น ก็จัดเป็นภายนอกด้วย[๒] ประเภทรูปหยาบ และรูปละเอียด ก็มีนัยดั่งกล่าวแล้วเหมือนกัน

ประเภทรูปเลว และรูปประณีต เป็น ๒ คือ เป็นรูปเลวและประณีตโดยปริยาย ๑ (คือแยกเป็นชั้น ๆ) โดยนิปปริยาย ๑ (คือ

๑. มหาฎีกาท่านว่า คำที่ว่า 'ก่อนนั้นจัดเป็นอนาคต หลังนั้นจัดเป็นอดีต' ในขณาทิกถานั้น เป็นคำไม่มีปริยาย เพราะไม่มีความแตกต่างเหมือนอย่างในอัทธิทิกถา จริงอยู่ โดยอัทธาเป็นต้น มีปริยาย คือแยกกันได้เป็นประเภท ๆ อดีตธรรมก็มีอย่างหนึ่ง อนาคตธรรมก็มีอย่างหนึ่ง ปัจจุบัน-ธรรมก็มีอย่างหนึ่ง เช่นว่ารูปก่อนปฏิสนธิก็มีเป็นประเภทหนึ่ง จัดเป็นอดีต รูปแต่จุติไปก็มีเป็นประเภทหนึ่ง จัดเป็นอนาคต รูปในระหว่างปฏิสนธิและจุติ ก็มีเป็นประเภทหนึ่ง จัดเป็นปัจจุบัน แต่เมื่อว่าโดยขณะ หามีอะไรที่จะแยกประเภทธรรมอย่างนั้นไม่ มีแต่แยกกาลเท่านั้นเอง คือก่อนเกิดเป็นอนาคต กำลังเป็นไปอยู่ในขณะ ๓ เป็นปัจจุบัน ล่วงขณะ ๓ ไปแล้วก็เป็นอดีต เพราะฉะนั้น จึงว่าไม่มีปริยาย เพราะไม่มีรูปที่จะพึงกล่าวว่าเป็นอดีตอนาคต โดยปริยายอะไรสักอย่างเหมือนอย่างอัทธานั้นเลย

๒. มหาฎีกาท่านอธิบายว่า ความที่ว่าภายในภายนอกนั้น มีศัพท์ใช้ ๒ คู่ คือ อชฺฌตฺติก กับ พาหิร คู่หนึ่ง อชฺฌตฺต กับพหิทฺธา คู่หนึ่ง แปลว่าภายในและภายนอกเหมือนกัน แต่ที่ใช้หมายความต่างกันก็มี เช่นอชฺฌตฺติกศัพท์ (ที่ใช้ในคำว่าอายตนะภายใน) ย่อมหมายเอายายตนะมีจักขุเป็นต้นที่เป็นไปในสันดานทั้งของตนและคนอื่น พาหิรศัพท์ (ที่ใช้ในคำว่าอายตนะภายนอก) ก็หมายเอารูปเป็นต้นทั้งของตนและของคนอื่น ส่วน อชฺฌตฺต ศัพท์ เช่นที่ใช้ในที่นี้ ย่อมหมายเอาสิ่งที่เป็นรูปอันเป็นไปในสันดานของตนแห่งสัตว์นั้น ๆ เท่านั้น ส่วนพหิทฺธาศัพท์ก็หมายถึงสิ่งที่เป็นรูปอื่นไปจากของตน เพราะฉะนั้น อชฺฌตฺตศัพท์และพหิทฺธาศัพท์นี้ จึงไม่เหมือน อชฺฌตฺติกศัพท์และพาหิรศัพท์ที่กล่าวแล้วทีเดียว

ไม่แยกเป็นชั้น) ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นรูปเลว และรูปประณีต โดยปริยาย พึงทราบโดยปริยาย คือ รูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่ารูปของเทพเหล่าอกนิฏฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา ดังนี้ จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เลยกว่ารูปขงพวกมนุษย์ ?) ส่วนความเป็นรูปเลยและรูปประณีต โดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิบากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูปเลว กุศลวิบากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูประณีต

แม้ข้อว่า รูปไกลรูปใกล้ นี้ ก็มีนัยกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ว่าในข้อนี้ พึงทราบความเป็นรูปไกลใกล้โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส (คือที่ตั้งอยู่ของรูปนั้น ๆ) ด้วย

ในปาฐะว่า **"ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา-** เพราะรวบรวมรูป (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน" นี้ มีความ (ดัง) นี้ว่า พวกรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เพราะทำรูปที่ทรงแจงออกเป็นส่วน ๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิน เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียว ที่ได้แก่รุปปนลักษณะ (ลักษณะที่รู้ทำลายได้) ด้วยปาฐะนี้ เป็นอันแสดงว่ารูปทั้งสิ้น ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรุปปนลักษณะ ด้วยขึ้นชื่อว่ารูปขันธ์ จะเป็นอื่นไปจากรูปหามีไม่

[เวทนาวิภาค]

ก็แล รูป (ได้ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรุปปนลักษณะได้) ฉันใด แม้เวทนาเป็นต้นก็ได้ชื่อว่าขันธ์ มีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ในลักษณะทั้งหลายมีเวทยิตลักษณะ (ลักษณะที่รู้เสวยรสอารมณ์) เป็นต้นได้ ฉันนั้น ด้วยขึ้นชื่อว่า ขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหามีไม่

ส่วนว่า ในการจำแนกโดยกาลมีอดีตเป็นต้น ในเวทนาขันธ์นี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะ เป็นต้น

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่าโดยสันตติ เวทนาที่เนื่องอยู่ในวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่ง และเวทนาที่เป็นไปโดยประกอบอยู่กับอารมณ์อย่างเดียว* เป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนแต่นั้น เป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังแต่นั้น เป็นอนาคต

ว่าโดยขณะเป็นต้น เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ และเวทนาที่กำลังทำกิจของตนทั้งที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลาง เป็นปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้นเป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลังนั้นเป็นอนาคต

ประเภทเวทนาภายในภายนอก พึงทราบโดยเป็นเวทนาภายใน

* มหาฎีกาชี้ตัวอย่างเวทนาชนิดนี้ว่า ได้แก่เวทนาที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิกมีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นไปแก่บุคคลผู้มองดูพระพุทธรูป หรือฟังธรรมอยู่ทั้งวัน

ตนของตน และของบุคคลอื่น[๑] ประเภทเวทนาหยาบละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะ บุคคล โลกิยะ และโลกุตระ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤตเป็นเวทนาละเอียด[๒]" ดังนี้เป็นต้น

ก่อนอื่น ว่าโดย **ชาติ** เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เหตุมีความเป็นไปไม่สงบ (ไม่เรียบราบ) เพราะเป็นเหตุแห่งการทำกรรมที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับความพยายาม (ที่จะให้มีวิบาก ?) เพราะเป็นไปกับความอุสาหะ (คือความสามารถในอันทำวิบากให้เกิด ?) เพราะเป็นไปกับวิบาก (คือมีวิบาก ?) เพราะมีความเล่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความเล่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)[๓] เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสอง หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสองฝ่าย เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความอุสาหะ และเพราะเป็นไปกับวิบาก

๑. นิยกชฺเตฺตวเสน การที่แปลโดยนัยเอกเสสสมาสเช่นนี้ ก็เพราะท่านกล่าวถึงทั้งอชฺฌตฺต และพหิทธา อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔

๓. คือเพราะเป็นเหตุแห่งการทำกรรมที่ไม่มีโทษ เพราะไม่มีความรุ่มร้อนด้วยกิเลส เพราะไม่มีความลำบาก และเพราะมีความเป็นไปสงบ (เรียบราบ)

ตามที่ควรกัน[๑] เวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสองฝ่ายเล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล และเวทนาที่เป็นอกุศลทั้งสองนั้น โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนว่าโดย **สภาวะ** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้ เพราะไม่มีอัสสาทะ (ไม่มีรสอร่อย) เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาดกลัว และเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒ นอกนี้ ก็ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเมียด เพราะประณีต เพราะน่าชอบใจ และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามที่ควรกัน ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสอบหยาบกว่าอทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว และเพราะความปรากฏ อทุกขนสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนา และทุกขเวทนาทั้งสองนั้น โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนว่าโดย **บุคคล** เวทนาของบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติ หยาบกว่าเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะเวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัตินั้นซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้า

๑. คือในเหตุ ๓ ประการนั้น เหตุประการใด ควรแก่เวทนาข้อใด ก็ประกอบเหตุ

สมาบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนาอีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งบุคคล พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

ส่วนว่าโดย **โลกิยะ** และ **โลกุตระ** เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นโลกิยเวทนา เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะนั้น หยาบกว่าเวทนาอันหาอาสวะมิได้ เพราะเป็นเหตุเกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โอฆะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกุลแก่นีวรณ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมีทั่วไปแก่บุถุชน* เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้น ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตระพึงทราบโดยนัยดังกล่าวนี้

[หยาบละเอียดเป็นส่วน ๆ อย่าให้ปนกัน]

ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความหยาบ ละเอียดตามที่กล่าวมานั้น บัณฑิตพึงกันเสีย (อย่าให้ปนกันวุ่น) เพราะว่าเวทนาที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณอันเป็นอกุศลวิบาก แม้จัดเป็นเวทนาละเอียดเพราะเป็นอัพยากฤตโดยชาติ แต่ก็เป็นหยาบโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น สมพระบาลีว่า "อัพยากฤตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติเป็น

* ปาฐะว่า ปุถุชฺชนโต สาธารณโต อย่างไรอยู่ เห็นว่า แปลตามปาฐะฉบับพม่า ซึ่งเป็นปุถุชฺชนสาธารณโต เข้าทีกว่า

เวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาเป็นไปกับอาสวะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอาสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด[๑]" ดังนี้ และทุกขเวทนาเป็นฉันใด แม้สุขเวทนาเป็นต้นก็เป็นเวทนาหยาบโดยชาติ แต่ละเอียดโดยสภาวะเป็นอาทิฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะไม่มีด้วยประการใด ความหยาบละเอียดแห่งเวทนาทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วยประการนั้นเถิด คือ (เช่น) ว่า อัพยากฤตเวทนาเป็น เวทนาละเอียดกว่ากุศลเวทนา และอกุศลเวทนา โดยชาติ ก็ไม่ต้องไปแตะต้องถึงความต่างโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น ดังนี้ว่า "ในเวทนาเหล่านั้น อัพยากฤตเวทนาเป็นไฉน เป็นทุกข์หรือ เป็นสุขหรือ เป็นของท่านผู้เข้าสมาบัติหรือ เป็นของผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติหรือ เป็นสาสวะหรือ เป็นอนาสวะหรือ[๒]" นัยในเวทนาทั้งปวงก็นัยนี้

[นัยหนึ่ง หยาบละเอียดโดยเทียบกัน]

อีกนัยหนึ่ง โดยบาลีว่า "หรืออนึ่ง เวทนาเป็นหยาบละเอียด พึงเห็นโดยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ "[๓] ดังนี้ พึงทราบว่าในเวทนาอื่นมีอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็นโทสสหรคตหยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลภสหรคต เพราะ (โทสะ) เผาที่อาศัยของตนเหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลภสหรคต ก็เป็นละเอียดไป โทสสหรคตเวทนาเล่า ที่เป็น

๑. ๓. อภิ. วิ. ๓๕/๔

๒. คือว่า ใน ๔ ส่วน คือ ชาติ สภาวะ บุคคล และโลกิยะ โลกุตระ ให้ว่ากันเป็นส่วน ๆ อย่างจับเอามาปนกันให้ยุ่งไปหมด เพราะเวทนาอย่างเดียวเป็นได้ทั้งหยาบ ทั้งละเอียดโดยส่วนนั้น ๆ (?))

นิยตะ[๑] เป็นหยาบ ที่เป็นอนิยตะก็เป็นละเอียดไป นิยตะเล่า ที่เป็นกัปปัฏฐิติกะ[๒]เป็นหยาบ นอกนี้ก็เป็นละเอียดไปเล่า แม้ในพวกที่เป็นกัปปัฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นหยาบ นอกนี้ (คือที่เป็นสสังขาริก) ก็เป็นละเอียดไป ฝ่ายเวทนาโลภสหรคต ที่เป็นทิฏฐิสัมปยุตเป็นหยาบ นอกนี้ (คือทิฏฐิวิปยุต) เป็นละเอียด แม้ทิฏฐิสัมปยุตนั้นเล่าที่เป็นนิยตะ เป็นกัปปัฏฐิติกะ เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ นอกนี้ก็เป็นละเอียดไป

แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นโทสสหรคต โลภสหรคต) อกุศลเวทนาที่มีวิบากมาก เป็นหยาบ ที่มีวิบากน้อย เป็นละเอียด ส่วนกุศลเวทนาที่มีวิบากน้อย เป็นหยาบ ที่มีวิบากมาก เป็นละเอียด

อนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนา เป็นหยาบ รูปาวจรกุศลเวทนา เป็นละเอียด อรูปาวจรกุศลเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น โลกุตรเวทนาละเอียดกว่าอรูปาวจรกุศลเวทนานั้น กามาวจรเวทนาเล่า ที่เป็นทานมัย จัดเป็นหยาบ ที่เป็นสีลมัยเป็นละเอียด ที่เป็นภาวนามัย ละเอียดกว่าที่เป็นสีลมัยนั้น ---- แม้ภาวนามัยเล่า ที่เป็นทุเหตุกะ[๓] เป็นหยาบ ที่เป็นติเหตุกะก็เป็นละเอียด ติเหตุกะเล่า ที่เป็นสสังขาริก เป็นหยาบ ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นละเอียด ส่วนรูปาวจรเวทนาที่เป็นไป

๑.-๒. เป็นนิยตะ คือโทสะอย่างดิ่ง ยากที่จะถอน ถึงกับทำอนันตริยกรรม เรียกว่า กัปปัฏฐิติกะ เพราะให้ผลอยู่ตลอดกัป เช่นโทสะ ของพระเทวทัต

๓. มหาฎีกาว่า ในกาลที่ภาวนาคล่องแคล่วมีกำลัง ลางคราวมนสิการไปด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุตก็มีได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงว่า ภาวนามัยเป็นทุเหตุกะก็มี

ในปฐมฌานเป็นหยาบ ที่เป็นในทุติยฌานเป็นละเอียด ที่เป็นไป ในตติยฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในทุติยฌาน ที่เป็นในจตุตถฌาน ละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติยฌาน ที่เป็นไปในปัญจมฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างอรูปาวจรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอากาสานัญจายตนะเป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะ ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะแท้ ฝ่ายโลกุตรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยโสตาปัตติมรรค เป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรค ที่สัมปยุตด้วยอรหัตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคแท้

นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภูมินั้น ๆ และในเวทนาที่กล่าวด้วยอำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจบุคคลมีอสมาปันนเวทนา (เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น และด้วยอำนาจโลกิยโลกุตระมีสาสวเวทนา (เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ) เป็นต้น ก็นัย (เดียวกัน) นี้*

เมื่อว่าโดยโอกาสเล่า ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉานละเอียด ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิด

* เช่นว่า กามาวจรวิบากหยาบ รูปาวจรวิบากละเอียด ฯลฯ กามาวจรกิริยาหยาบ รูปาวจรกิริยาละเอียด ฯลฯ

ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาว-ดึงส์ละอียดกว่าทุขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิด ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่ายามะละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาวดึงส์ ทุกข-เวทนาในเทวดาเหล่าดุสิต ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่ายามะ ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดี ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดุสิต ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าปรนิมมิตวสวัตดี ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนาประกอบ (ความ) ฉันใด แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ (ความ) ตามควรในภูมิทั้งปวง ฉันนั้นเถิด

อนึ่ง ว่าโดยวัตถุ เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลวเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวัตถุประณีตเป็นเวทนาละเอียด*

ในประเภทเลวประณีต พึงเห็นเถิดว่า เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นก็เลว และเวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

ส่วนทูเรบท (บทว่าไกล) ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลไกลแต่เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต" ดังนี้เป็นต้น สันติเกบท (บทว่าใกล้) ท่านก็จำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล (ด้วยกัน)" และอัพยากฤตเวทนา เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวกัน และเพราะไม่สมกัน กุศลเวทนาและอัพยากฤตเวทนาไกลแต่อกุศลเวทนา

* มหาฎีกาว่า วัตถุ คือ สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้เกิดเวทนา ท่านชักตัวอย่าง เช่นเวทนาของคนที่กินข้าวฟ่างก็หยาบ เพราะข้าวฟ่างเป็นวัตถุเลว เวทนาของคนที่กินข้าวสาลีกับเนื้อ ก็ละเอียด เพราะข้าวสาลีกับเนื้อเป็นวัตถุประณีต

ก็อย่างนั้น (คือเพราะเหตุอย่างเดียวกัน) ในวาระทั้งปวงก็นัยนี้ ส่วนอกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา (ด้วยกัน) ก็เพราะเป็นสภาคกัน และเพราะสมกันด้วย*แล

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในการจำแนกเวทนาขันธ์โดยส่วนต่างๆ มีเป็นอดีตเป็นต้น

แม้กถามุขอย่างพิสดารในการจำแนกสัญญาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบโดยนัยดังนี้นี่แล

[นัยสำหรับวินิจฉัยขันธ์ ๖ ประการ]

ก็แลครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในขันธ์ทั้งหลาย นั้น
แหละ ผู้มีปัญญาพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดย
ชอบ คือ โดยลำดับ โดยแปลกกัน โดยไม่หย่อน
ไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ
๒ และโดยความสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็น
อย่างนั้น (ต่อไป)

[นัยโดยลำดับ]

ในนัย ๖ ประการนั้น ในข้อว่า 'โดยลำดับ' นี้มีวินิจฉัยว่า ลำดับมีมากอย่าง คือ ลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับ

* ท่านแก้ข้อไกลใกล้ชอบกล เราเข้าใจกันว่าหมายเอา "อยู่ในที่ไกล ในที่ใกล้" เข้าแถวกันกับอดีตอนาคตปัจจุบัน ภายในภายนอก หยาบละเอียด เลวประณีต แล้ว ก็อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม ดังนี้

แห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ ลำดับแห่งการแสดง ในลำดับ ๕ อย่างนั้น ลำดับเช่นว่า "รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน ต่อกลละไปเป็นอัพพุทะ----" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับความเกิดขึ้น ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลาย ที่พึงละด้วยทัสสนะ (คือโสดาปัติมรรค) ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค)----" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการละ[๑] ลำดับเช่นว่า "สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ----" ดังนี้ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ[๒] ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลายเป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร" ดังนี้ชื่อว่าลำดับแห่งภูมิ ลำดับเช่นว่า "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔----" หรือว่า "(ทรงแสดง) ทานกถา สีลกถา----" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการแสดง

ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดใช่ไม่ได้ในที่นี้ เพราะขันธ์ทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลัง[๓] ดังกลลรูปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ที่เป็นกุศลและอัพยากฤต มิใช่สิ่งที่จะพึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอกุศล มิใช่สิ่งที่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ (๔) มีเวทนาเป็นต้น เป็นสิ่งที่เนื่องไปในภูมิทั้ง ๔[๔] แต่ลำดับ

๑. หมายความว่า ธรรมที่พึงละก่อน ก็กล่าวไว้ก่อน ธรรมที่พึงละถัดไป ก็กล่าวเป็นข้อรองลงไป

๒. หมายความว่า ปฏิบัติลีลวิสุทธิก่อนแล้วจึงปฏิบัติจิตตวิสุทธิ...

๓. ปาฐะในคัมภีร์ของเราเป็น ปพฺพาจริยววฏฺฐาเนน แต่ฉบับพม่า เป็นปพฺพาปริย... เข้าทีกว่า ในที่นี้แปลตามต้นฉบับพม่า ก็ได้ความดี

๔. คือเวทนาทิขันธ์นั้นมีติดไปทุกภูมิ จะว่าอยู่ในภูมิไหนก็ว่าไม่ได้ จึงไม่มีลำดับภูมิ

แห่งการแสดงใช้ได้ ด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหวังประโยชน์ ใคร่จะโปรดเวไนยชนผู้ตกอยู่ในอัตตคาหะ (ความยึดถือว่าเป็นตัวตน) ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากอัตตคาหะ ด้วย (ให้) เห็นโดยกระจายกลุ่มก้อนออกไป จึงทรงแสดงรูปขันธ์อันเป็นส่วนหยาบเป็นวิสัยแม้แห่งจักขุทวารเป็นต้นก่อน เพื่อ (ให้เวไนย) ชนนั้น (กำหนด) จับเอาได้ง่าย ต่อนั้นจึงทรงแสดงเวทนาอันเป็นส่วนความรู้สึกในรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ทรงแสดงสัญญาอันเป็นส่วนความยึด (จำ) อาการแห่งอารมณ์ของเวทนา โดยนัยตามที่กล่าวว่า 'รู้สึกสิ่งใด ก็จำสิ่งนั้น' ดังนี้ ทรงแสดงสังขารอันเป็นส่วนความปรุงแต่ง (นึกคิด) ไปตามอำนาจแห่งสัญญา[๑] ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้นนั้น และเป็นอธิบดีแห่งขันธ์ ๔ นั้นด้วย[๒]

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้เป็นประการแรก

[นัยโดยแปลกกัน]

ข้อว่า 'โดยแปลกกัน' คือโดยแปลกกันแห่งขันธ์ทั้งหลาย และแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็ความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทาน-

๑. หมายความว่า สังขารนั้นก็นึกคิดไปในอารมณ์ที่สัญญาจำเอาไว้แล้วนั่นเอง หาใช่ไปคว้าเอาที่ไหนมาคิดปรุงแต่งเอาเองไม่มีไม่

๒. มหาฎีกาว่า ข้อที่ว่าวิญญาณเป็นอธิบดีนั้นมีบาลีสาธก เช่น มโนปุพฺพงฺคม ธมฺมา-ธรรมทั้งหลาย (คือขันธ์ ๔) มีมโนเป็นหัวหน้า จิตฺตานุปริวตฺติโจ-ธรรมทั้งหลายปริวัตไปตามจิต ฉทฺวารราธิปติ ราชา-ราชา (คือจิต) เป็นอธิบดีในทวารหก

ขันธ์ทั้งหลายนั้นคืออะไร ? (คือ) ในขันธ์และอุปาทาขันธ์ทั้งสองนั้น ก่อนอื่น ขันธ์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่มีอะไรแปลก (ส่วน) อุปาทานขันธ์ตรัสไว้แปลก โดยความเป็นขันธ์ที่เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดังตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ แท้ (และ) อุปาทานขันธ์ ๕ แก่ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงฟังเรื่องขันธ์นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ ๕ เป็นอย่างไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้เรียกว่า เวทนาขันธ์ สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาขันธ์ สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้เรียกว่า สังขารขันธ์ วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย กลุ่มเหล่านี้ เรียกว่าขันธ์ ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นอย่างไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี่เรียกว่า รูปอุปาทานขันธ์ เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี่เรียกว่า เวทนา-อุปาทานขันธ์ สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้ง

แห่งอุปาทาน นี่เรียกว่า สัญญาอุปาทานขันธ์ สังขารทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี่เรียกว่า สังขารอุปาทานขันธ์ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี่เรียกว่า วิญญาณอุปาทานขันธ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕" ดังนี้

ก็แลในขันธ์ทั้งหลายนี้ ขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น เป็นอนาสวะบ้างก็มี เป็นสาสวะบ้างก็มีฉันใด รูปหาเป็นฉันนั้นไม่ แต่เพราะเหตุที่รูปนั้น เป็นขันธ์ก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกอง เหตุนั้นจึงตรัสไว้ในพวกขันธ์ (แท้) (และ) เพราะรูปนั้น เป็นอุปาทานขันธ์ก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกองด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นสาสวะด้วย เหตุนั้น จึงตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์ ส่วนขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น ที่เป็นอนาสวะตรัสไว้ในพวกขันธ์ (แท้) เท่านั้น ที่เป็นสาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์

ก็แลเนื้อความในคำว่า 'อุปาทานขันธ์' นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า "ขันธ์ทั้งหลายเป็นที่โคจรแห่งอุปาทาน ชื่ออุปาทานขันธ์" ดังนี้เถิด

แต่ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ หมายเอาทั้งขันธ์ (แท้) ทั้งอุปาทานขันธ์ หมดนั่นรวมกันเข้าว่า 'ขันธ์'

[นัยโดยไม่หย่อมไม่ยิ่ง]

ข้อว่า "โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง" มีวินิจฉัยว่า ถามว่า เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสขันธ์แต่ ๕ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ? แก้ว่า เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วย

กันตามที่เป็นสภาคกัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตนเป็นของตนมีเพียงนั้น ๑ เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ๑

ด้วยว่า ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นอเนก เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคกัน รูปจัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับรูปเข้าด้วยกัน เวทนาก็จัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับเวทนาเข้าด้วยกัน ในขันธ์ที่เหลือมีสัญญาเป็นต้นก็นัยนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสขันธ์แต่ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน

อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตนเป็นของตนนั่น มีเพียงนั้น คือมี ๕ มีรูปเป็นต้น สมพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแหละมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยรูป ยึดรูป จึงเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา เมื่อเวทนา ----เมื่อสัญญา---- เมื่อสังขาร---- เมื่อวิญญาณมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยเวทนา---- สัญญา---- สังขาร---- วิญญาณ ยึดเวทนา---- สัญญา---- สังขาร---- วิญญาณ จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสขันธ์แต่ ๕ เท่านั้น เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นต้น เป็นของตนมีเพียงนั้น ประการ ๑

อนึ่งเล่า ธรรมขันธ์ ๕ อื่นมีสีลเป็นต้นอันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ แม้ธรรมขันธ์ทั้งหลายนั้น ก็ถึงซึ่งความรวบรวมเข้าใน

ขันธ์ ๕ นี้แหละได้ เพราะธรรมขันธ์ทั้งหลายนั้น นับเข้าในสังขาร-ขันธ์ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสขันธ์แต่ ๕ เท่านั้น เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ประการ ๑

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[นัยโดยอุปมา]

ก็แลวินิจฉัยในข้อว่า 'โดยอุปมา' นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้) ว่า รูปอุปาทานขันธ์เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณอุปาทานขันธ์อันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทนาอุปา-ทานขันธ์เปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติอาพาธ[๑] สัญญาอุปาทานขันธ์เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคาเป็นต้น โดยเป็นสัญญา (อกุศล) มีกามสัญญาเป็นอาทิ สังขารอุปาทานขันธ์ เปรียบเหมือนการเสพของแสลง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้คือเวทนา สมบาลีว่า "สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา (ตามสภาพ)"[๒] นัยเดียวกันนั้น วิญญาณอุปาทานขันธ์เปรียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยบาลีว่า "เพราะอกุศล-

๑. มหาฎีกาว่า ความที่เวทนาเป็นธรรมชาติอาพาธ พึงเห็นโดยความเป็นทุกข์ ๓ สถาน คือทุกขทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะความยากลำบาก วิปริณามทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน สังขารทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะปรุงแต่ง.

๒. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๖.

กรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้นเป็นวิญญาณที่ร่วมไป (คลุกเคล้าไป) กับทุกข์"[๑] ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั่น เปรียบเหมือนคุก และการลงโทษ โทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภาชนะโภชนะ (ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (คือพ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[นัยโดยความเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒]

ข้อว่า "โดยเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒" ความว่า ก็นัยสำหรับวินิจฉัยในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒ อย่างนี้ คือโดยสังเขป ๑ โดยพิสดาร ๑ จริงอยู่ โดยสังเขปอุปาทานขันธ์ ๕ พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสีวิสูปมสูตร[๒] โดยเป็นของหนัก ตาม (ที่ตรัสใน) ภารสูตร โดยเป็นผู้กัด ตาม (ที่ตรัสใน) ขัชชนียปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่าตาม (ที่ตรัสใน) ยมกสูตร ส่วนว่าโดยพิสดารในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นสิ่งน่ายินดี (คือดูงาม) อยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะ

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๑๗๓.

๒. สํ. สฬายตน. ๑๘/๒๑๘.

ไม่มีแก่น วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นสิ่งลวง[๑]

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่ง อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน คือรูปของตน ?) แม้โอ่อ่า ก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓[๒] สัญญาสังขารพึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้นเสื่อมไป

[นัยโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น]

ข้อว่า "โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น" มีความว่า ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใด ย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ โดยเป็นอย่างสังเขปและอย่างพิสดาร ดังกล่าวมานั้น บัณฑิตพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีกบ้าง ข้อนี้คืออย่างไร คือ ข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทานขันธ์ ๕ โดยความเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่าตน) เป็นต้นอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ทั้งหลาย ส่วนโดยพิสดาร ผู้เห็นขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่าไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่งเล่า ผู้เห็นอัชฌัตติกรูปโดยความเป็นของ

๑. ตามอธิบายนี้ โดยสังเขป คือวินิจฉัยโดยรวบว่าขันธ์ ๕ โดยพิสดารก็คือวินิจฉัยโดยแยกขันธ์ ๕ ออกไปเป็นอย่าง ๆ เท่านั้นเอง

๒. ดูเชิงอรรถ ๑ หน้า ๑๑๙. ๑๙.

ไม่งามอยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้กวฬิงการาหาร* ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งามเสียได้ ย่อมข้ามกามโอฆะได้ ย่อมแยกตัวออกจากกามโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ ทางกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดนามกาย) คืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถือมั่นอย่างกามุปาทาน ผู้เห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์อยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสหาร* ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์เสียได้ ย่อมข้ามภวโอฆะ ย่อมแยกตัวออกจากภวโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภวาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถือมั่นอย่างสีลัพพตุปาทาน ผู้เห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตาอยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร* ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตนเสียได้ ย่อมข้ามทิฏฐิโอฆะได้ ย่อมแยกตนออกจากทิฏฐิโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางทิฏฐาสวะ ย่อมทำลายกายคันกะ คือ อิทังสัจจาภินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) เสียได้ ย่อมไม่ถือมั่นอย่างอัตตวาทุปาทาน ผู้เห็นวิญญาณโดยความเป็นอนิจจัง ชื่อว่ากำหนดรู้วิญญาณาหาร* ย่อมละความวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้ ย่อมข้ามอวิชชาโอฆะได้ ย่อมแยกตนออกจากอวิชชาโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือสีลัพพตปรามาสได้ ย่อมไม่ถือมั่นอย่างทิฏฐุปาทาน

* มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า กวฬิงการาหารเป็นปัจจัยของรูป ผัสสาหารเป็นปัจจัยของเวทนา มโนสัญเจตนาก็คือตัวสังขาร ส่วนสัญญาก็สัมปยุตกับสังขารนั้น วิญญาณก็วิญญาณตรงตัว เพราะฉะนั้น พิจารณาเป็นขันธ์ ๕ จนละฉันทราคะในขันธ์ได้ ก็เป็นอันกำหนดรู้ คือละฉันทราคะในปัจจัยของขันธ์นั้น ๆ ได้ด้วย

เพราะเหตุที่การเห็น (ขันธ์) โดยความเป็น

เพชฌฆาตเป็นต้น มีอานิสงส์มาก ดังนี้

เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึงเห็นขันธ์

ทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้น

เทอญ

บริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ ขันธนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

อายตน ธาตุนิเทศ

อายตนนิเทศ

อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธัมมายตนะ ชื่อว่า อายตนะทั้งหลาย

วินิจฉันในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ
โดยอรรถ และ โดยลักษณะ โดยความมี
เพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป โดยพิสดาร
อนึ่ง โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยแล

[โดยอรรถ]

[แก้จักษุศัพท์เป็นต้น]

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ (แห่งศัพท์) ที่แปลกกันก่อน

ธรรมชาตใดย่อมเห็น เหตุนี้ ธรรมชาตนั้นจึงชื่อ จักขุ ความ (แห่งศัพท์จกฺขติ-เห็น) ว่า ย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้) รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์ รูปยติ - แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศความในใจ[๑]

ธรรมชาตใดย่อมได้ยิน เหตุนี้ ธรรมชาตนั้นจึงชื่อ โสตะ สิ่งใด ถูก (ปัจจัยของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อ สัททะ

๑. เช่นในเวลาเกิดกำหนัดหรือขัดเคือง รูปย่อมเปลี่ยนสีได้ มหาฎีกาให้อุปมาว่า ดังรูปกิ้งก่า รูปศัพท์ในอรรถนี้ (คือที่หมายความว่าแสดงสี) ท่านทำวิเคราะห์ว่า รูปยติ ส่วนในอรรถที่หมายถึงรูปขันธ์ ธ์ ท่านทำวิเคราะห์ว่า รุปฺปติ ดังกล่าวมาแล้ว

ความ (แห่งศัพท์ **สปฺปติ** - ถูกส่งออกไป) ว่าถูกเปล่าขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสต)

ธรรมชาตใดย่อมสูด (เอากลิ่น) ได้ เหตุนี้ ธรรมชาตนั้นจึงชื่อ ฆานะ สิ่งใดย่อมฟุ้งไปได้ เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ คันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ **คนฺธยติ** - ฟุ้งไป) ว่า ส่อที่อยู่ของตน

ธรรมชาติใดย่อมเรียกชีวิต เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ ชิวหา สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้น วิสัยนั้นจึงชื่อ รส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ **รสนฺติ**- ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมอันชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุจฉิตธรรม (ธรรมเลว) คือสาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า อายะ (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด*

สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนี้ สิ่งนั้น จึงชื่อ โผฏฐัพพะ

สภาพใดย่อมรู้ เหตุนี้ สภาพนั้นจึงชื่อ มนะ สภาพทั้งหลายใดย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เหตุนี้ สภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อ ธรรม

[แก้อายตนศัพท์โดยแยกอวยวะ]

แต่ (เมื่อว่า) โดยว่าแปลกกัน พึงทราบว่าทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น ได้ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑ เพราะนำอายตะไป ๑

* ตามนัยมหาฎีกา สาสวธรรมในทนี้ดูเหมือนหมายเอากามระคะเท่านั้น ท่านว่า บรรดาฆานะชิวหาและกาย ซึ่งเป็นปัจจัยวิเศษของกามราคะนั้น กายเป็นปัจจัยวิเศษกว่าเพื่อน เพราะฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายเมื่อยินดีความสุขในโผฏฐัพพะ จึงถึงกับเสพเมถุนอันนับเป็นกุจฉิตธรรมได้

(อรรถนัยที่ ๑ คืออายตนโต - เพราะเป็นที่สืบต่อ) มีอธิบายว่า ก็จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมสืบต่อ คือ หมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (คือหน้าที่) ของตน ๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ* มีจักขุและรูปเป็นต้น (เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์นั้น ๆ จึงชื่ออายตนะ) แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตเจตสิกธรรมทั้งหลาย)

(อรรถนัยที่ ๒ คือ อายานํ ตนนโต - เพราะแผ่อายะทั้งหลาย) มีอธิบายว่า ก็แลทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยาย (จิตเจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอันเป็นอายะ (ผู้มา) (เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อ อายตนะ (แปลว่า แผ่ขยายอายะ คือ จิต-เจตสิกธรรม)

(อรรถนัยที่ ๓ คือ **อายตสฺส นยนโต** - เพราะนำอายตะไป) มีอธิบายว่า ก็ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ย่อมนำไปคือยังสงสารทุกข์อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้นเบื้องปลายที่รู้ไม่ได้ เป็นอายตะ (คือยืดเยื้อ) ยิ่งนักอยู่แล้ว ให้เป็นไป

* ปาฐะในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ (๒๕๐๓) เป็น ตํตํทฺวารารมฺมณา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะไม่เข้าลักษณะอะไรในไวยากรณ์ ที่จะแปลให้เป็นภาษาได้ ว่าโดยรูปทวันทวสมาสก็ต้องเป็นนปุํ. คือเป็น ทฺวารารมฺมณานิ เห็นได้ในประโยคหลัง (บรรทัดที่ ๓) ท่านใช้สัพพนามว่า เอตานิ จะจับให้เป็นวิเสสนะของธมฺมา ร่วมกับจิตฺตเจตสิกา เล่าก็ไม่เข้าเรื่องอะไรทั้งสิ้น

อายตนศัพท์ในอรรถนี้เป็นอธิกรณสาธนะ ก็แล้วศัพท์ไหนเล่าเป็นตัวอธิกรณะ ความบ่งอยู่ว่า ทฺวารารมฺมณ นั่นเองเป็นตัวอธิกรณะ จึงตกลงแก้เป็น ทฺวารารมฺมเณสุ เป็นอธิกรณะในอายตนุติ ได้ทั้งไวยากรณ์และอรรถพยัญชนะทุกอย่าง ดังแปลไว้นั้น

อยู่นั่นเพียงนั้น (เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึงชื่อ อายตนะ (แปลว่านำอายตนะ คือสงสารทุกข์อันยืดเยื้ออยู่แล้วไป)

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะ ๆ เพราะเป็นที่สืบต่อ (แห่งจิตเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อายะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้น ๆ) ๑ เพราะนำอายตะ (คือสารทุกข์อันยืดเยื้ออยู่แล้ว) ไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[แก้อายตนศัพท์โดยปริยาย]

อีกนัยหนึ่ง อายตน (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑

จริงอย่างนั้น **สถานที่อยู่** เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า "**อิสฺสรายตนํ** - ศาลพระอิศวร **วาสุเทวายตนํ** - ศาลพระวาสุเทพ" เป็นต้น **บ่อเกิด** ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**สุวณฺณายตนํ**- บ่อทอง **รตนายตนํ** - บ่อแก้ว (เพชรพลอย) " เป็นต้น ส่วนในพระศาสนา[๑] (นี้) **สถานเป็นที่ชุมนุม** ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา**[๒] - ฝูงวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ในย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น" เป็นต้น **ถิ่น** (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ**

๑. สาสเน ศัพท์นี้เรียงไว้เพื่อประโยชน์อะไร ?

๒. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๖

อายตนํ - ประเทศทักขิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเหนิดแห่งโคทั้งหลาย" เป็นต้น **เหตุ** ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิ-ภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน**[๑] - เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุนั้นย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้น ๆ ทีเดียว" เป็นต้น

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้น ๆ ก็ (เป็นเหมือน) อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้นทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่แห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

อนึ่ง จิตเจตสิกเหล่านั้น (เป็นเหมือน) เกลือนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น (เป็นทวาร) และเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้นทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นบ่อเกิด[๒]แห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือน) ประชุมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ โดย (มีจักขุเป็นต้นนั้น) เป็นวัตถุ (ที่ตั้งที่อยู่) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นแหล่งกำเนิดแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักขุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย และ มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ ประการ ๑

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๓๓๑
๒. ปาฐะเป็น อากโรติ ผิด ที่ถูกเป็น อากโร [ไม่มีติ]

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มี (จิตเจตสิก) ก็ไม่มี ประการ ๑

ธรรมทั้งหลาย (มีจักขุและรูปเป็นต้น) นั่นได้ชื่อว่า อายตนะ ๆ แม้โดยเหตุเหล่านี้คือ โดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

เพราะเหตุนั้น วินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้พึงทราบโดยอรรถอย่างนี้ก่อนว่า จักขุด้วย จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย[๑] เหตุนั้นจึงชื่อจักขายตนะ[๒] ฯลฯ ธรรมทั้งหลายด้วย ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะ โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนั้นจึงชื่อธรรมายตนะ

[โดยลักษณะ]

คำว่าลักษณะ คือวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นด้วย ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ๆ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในขันธนิเทศเถิด

[โดยมีเพียงนั้น]

คำว่า **ตาวตฺวโต** คือ **ตาวภาวโต** - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า "หากมีคำท้วงว่า 'ก็ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นอาทิก็

๑. คือโดยอรรถว่า ชื่อว่าจักขุเพราะเห็นเป็นต้น และชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ เพราะเป็นที่อยู่เป็นต้น ที่กล่าวมาแล้ว

๒. ไม่สมกับข้างต้น ที่เป็น จักขวายตนะ

คือธรรมนั่นแหละเมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงไม่ตรัสว่า 'ธรรมายตนะ' แต่เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ เล่า" คำเฉลยพึงมีว่า "เพราะในที่นี้แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกองวิญญาณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักขุและรูปเป็นต้นนั้นไว้) เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกอบวิญญาณ ๖ นี่เองเป็นความต่างแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็นอุบัติทวารและรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์ แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ ฉันเดียวกันนั้น อายตนะนอกนั้นก็เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของวิญญาณนอกนี้ ส่วนมนายตนะเป็นเอกเทส (ส่วนหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ ภวังคมนะ* เท่านั้นเป็นอุบัติทวาร และธรรมายตนะเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่ ๖ ไม่ทั่วไป (แก่วิญญาณอื่นมีจักขุวิญญาณเป็นต้น)"

อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส โดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยลำดับ]

ข้อว่าโดยลำดับ ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับความเกิดเป็นต้นที่กล่าวในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ก็ลำดับการแสดงเท่านั้น

* มหาฎีกาว่าหมายเอา ภวังคมนะ ที่ไหวสองครั้งแล้วเป็นไปพอจะให้เกิดอาวัชนะจึงเป็นอุบัติทวารได้

แหละใช้ได้ แท้จริงในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้นอันเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่ง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อนเพราะเป็นสิ่งมีอุปกะระมากโดยความเป็นเหตุแห่งทัสนานุตริยะและสวนานุตริยะ ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นอาทิ มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น ทรงแสดงไว้เป็นลำดับ ๆ แห่งอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี่ บัณฑิตพึงทราบโดยกำหนด (แจกไปตามลำดับ) เหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ จริงอยู่คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "อาศัยจักษุและรูป เกิดจักขุ-วิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย เกิดมโนวิญญาณ" ดังนี้

ก็แล วินิจฉัยโดยลำดับในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยสังเขปและโดยพิสดาร]

ข้อว่า โดยสังเขปและพิสดาร ความว่า "เมื่อว่าโดยสังเขป

อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นแต่นามรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะและธรรมายตนะเป็นส่วนหนึ่ง สงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือนั้น สงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร (ว่า) ในอายตนะภายในก่อน จักขายตนะ โดยชาติก็เป็นแต่จักขุปสาทเท่านั้น แต่แตกออกไปเป็น ปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล[๑] ก็มีประเภทเป็นอนันต์ อายตนะ ๔ มี โสตายตนะเป็นต้น ก็อย่างนั้น มนายตนะมี ๘๙ ประเภท โดยแยกเป็นกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิบากวิญญาณ และกิริยาวิญญาณ และ (อีกอย่างหนึ่ง) มีถึง ๑๒๑ ประเภท[๒] แต่เมื่อแยกเป็นวัตถุและปฏิปทาเป็นต้น[๓]ก็มีประเภทเป็นอนันต์

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ ก็มีประเภทเป็นอนันต์ โดยแยกเป็น (สภาค) วิสภาค และปัจจัย[๔] เป็นต้น โผฏฐัพพายตนะมี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ (แต่) โดยความแตกต่างแห่งปัจจัยเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอเนก ธรรมายตนะก็มีประเภทเป็นอเนก โดยความแตกต่างแห่งสภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า ปัจจัยมีกรรมเป็นต้น คติมีนรกเป็นต้น นิกาย คือ สัตวนิกาย (พวกสัตว์) พวกติรัจฉาน เช่น ช้าง ม้า พวกมนุษย์ เช่นกษัตริย์เป็นต้น บุคคล หมายถึงสันดานของสัตว์นั้น ๆ

๒. มหาฎีกาว่า โลกุตรจิตเว้นจากฌานไม่มี เพราะฉะนั้น โลกุตรจิต ๘ คูณด้วยฌาน ๕ จึงเป็น ๔๐ รวมเข้ากับโลกิยจิต ๘๑ จึงเป็น ๑๒๑

๓. มหาฎีกาว่า วัตถุ - ที่อาศัย มีจักขุเป็นต้น ปฏิปทามีทุกขาปฏิปทาเป็นต้น

๔. มหาฎีกาให้ตัวอย่าง เช่น รูปสีเขียว ก็เป็นสภาคแห่งรูปสีเขียว สีอื่นก็เป็นวิสภาค ปัจจัยมีกรรมเป็นต้น

สุขุมรูปและนิพพาน"

วินิจฉัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยเป็นสิ่งพึงเห็น]

ส่วนในข้อว่า 'โดยเป็นสิ่งพึงเห็น' นี้ มีวินิจฉัยว่า "อายตนะทั้งหลายที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มา และโดยความไม่จากไป* จริงอยู่ อายตนะเหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้นก็มิได้มาแต่ที่ไหน ๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไปก็มิได้ไปในที่ไหน ๆ โดยที่แท้ ก่อนเกิดขึ้นมันก็ยังไม่ได้ (มี) สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป มันก็เป็นสิ่งที่มีสภาวะอันแตกไปแล้ว ในท่ามกลาง (ระหว่าง) ต้นกับปลาย ก็เป็นสิ่งไม่มีอำนาจเป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มา และโดยความไม่จากไปเถิด

นัยเดียวกันนั้นพึงเห็นโดยไม่มีความดำริ และโดยไม่มีความขวนขวาย จริงอยู่ ความดำริอย่างนี้ย่อมไม่มีแก่จักขุและรูปเป็นต้นว่า "โอ ชื่อว่าวิญญาณพึงเกิดขึ้นในเพราะความพร้อมเพรียงของเราทั้งหลายเถิด" ทั้งจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความขวนขวายโดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี โดยความเป็นอารมณ์ก็ดี

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น นิคมนโต เข้าใจว่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น นิคฺ. . .

เพื่อให้วิญญาณเกิดขึ้น[๑] ที่แท้มันเป็นธรรมดานี่เอง ที่วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิเกิดขึ้นในเพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักขุและรูปเป็นต้นแล เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความขวนขวายเถิด

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง[๒] เพราะปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภาย
อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภาย
นอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายอภิฆาต (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่งอายตนะภายใน สมพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปทั้งหลายทั้งที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจเบียดเบียนเอา[๓]" ดังนี้เป็นต้น ความพิสดารบัณฑิตพึงทราบ (ตามแนวพระบาลีนั้นเทอญ)

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น[๔]"

๑. มหาฎีกาท่านแปล อีหา ว่าความดิ้นรนขวนขวาย (สปริผนฺทกิริยาวเสน อีหนํ) แปล พฺยาปาร ว่าคิด (จินฺตนวเสน พฺยาปารณํ) กลับกันกับที่แปลในที่นี้ และท่านว่าปาฐะ น หิ จกฺขรูปาทีนํ เอวํ โหติ... แสดงพิยาปาร ส่วน น จ ตานิ... แสดงอีหา ด้วยเหตุนี้ท่านเลยปรับเอาว่า ปาฐะในวิสุทธิมรรคนี้เรียงผิดลำดับ (อุปฺปฏิปาฏิ-วจนํ) คือเรียงอีหาก่อนพิยาปาร ทำไมท่านจึงว่าเช่นนี้ยังนึกหาเหตุไม่ได้

๒. ปาฐะเป็น สุญฺญาคาโม ผิด ที่ถูกเป็น สุญฺญคาโม

๓. สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๙. แต่ในบาลีเป็น มนาปามนาเปสุ รูปเปสุ ถ้าเช่นนั้นจะต้องแปลว่า จักขุเดือนร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย....กระมังกระมัง

๔. มหาฎีกาว่า สัตว์ ๖ จำพวก ได้แก่ อหิ - งู สุํสุมาร - จรเข้ ปักขิ - นก กุกฺกุร-สุนัขบ้าน สิงคาล - สุนัขป่า มักกฏ - ลิง ที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น ได้แก่ วิสม-ที่รก พิล - วังน้ำ อากาส - ท้องฟ้า คาม - หมู่บ้าน สุสาน - ป่าช้า วน - ป่าไม้

วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอายแห่งอายตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

ธาตุนิเทศ

ส่วนธาตุ อันกล่าวไว้ต่ออายตนะนั้นไป มีวินิจฉัยว่า ธาตุ ๑๘ คือจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่าธาตุทั้งหลาย

วินิจฉัยในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดย
อรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดย
ความมีเพียงนั้น โดยความนับ (จำนวน) โดย
ปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[โดยอรรถ]

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า โดยอรรถ ความว่า วินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่งจักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า "ธรรมชาติใดย่อมบอก เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความรู้แจ้งแห่งจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ"

ดังนี้เป็นต้นก่อน ส่วนว่าวินิจฉัยโดยอรรถที่ไม่แปลกกัน พึงทราบดังนี้

ธรรมใดย่อมจัด (จำทุกข์ให้เกิดขึ้น) เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่าธรรมผู้จัดขึ้น[๑])

หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้)

หรือว่า วิธาน - การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่าธาตุ

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้ แห่งสัตว์ทั้งหลาย)

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั่น เหตุนี้ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้)

จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกิยะ เป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้โดยความเป็นตัวมูลเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอเนกประการ ดุจธาตุ (แร่) ทั้งหลาย มีธาตุทองธาตุเงินเป็นอาทิ จัดสรรโลหะมีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น[๒]

๑. วิทหติ (ซึ่งแปลว่าจัด ในที่นี้) มหาฎีกาให้ความหมายว่า 'ทำให้เกิดขึ้น ดุจบังคับว่า เจ้าต้องเป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้' เพราะฉะนั้น จะแปลโดยความอีกอย่างหนึ่งว่า 'บังคับ' ตรง ๆ ก็น่าจะได้ในลางแห่ง

๒. มหาฎีกาว่า โลกุตรธาตุ ย่อมไม่จัดแจงสังสารทุกข์ให้เกิดขึ้น มีแต่รื้อทำลายทุกข์ เพราะฉะนั้น ในที่นี้ท่านจึงเรียง 'โลกิยะ' เป็นวิเสสนะกำกับไว้ด้วย

อนึ่ง โลกิยธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า (ยึด) ถือไว้ ดุจภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้ขนภาระถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น

อนึ่ง โลกิยธาตุนั้น เป็นแต่ทุกขวิธาน (กฎเกณฑ์แห่งทุกข์) เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)

อนึ่ง สังสารทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายตาม (ยึด) ถือไว้ ก็ด้วยธาตุทั้งหลายนั่นเป็นเหตุ

อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ หมายความว่า ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั่นแล

ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่าธาตุ ก็ด้วยอำนาจแห่งความหมาย มีความหมายว่า 'วิทหติ - จัดขึ้น วิธียเต- อันสัตว์ทรงไว้' เป็นต้น ตามความที่เป็นได้ ดังกล่าวมาฉะนี้

อีกนัยหนึ่ง ธาตุนี่หาเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ซึ่งมิได้มีอยู่โดยสภาวะไม่ แต่ธาตุนี่ ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน

อนึ่ง เสลาวยวะ (ชิ้นหิน) ทั้งหลายมีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตร (แปลก ๆ) ในโลก ก็เรียกว่าธาตุ ฉันใด แม้ธาตุทั้งหลายนี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลายนั่น เพราะมันก็เป็นอวยวะแห่งความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร ฉันนั้นแล หรือเปรียบเหมือนสมญาว่าธาตุ ย่อมมีได้ในโกฏฐาสทั้งหลายอันกำหนดลักษณะต่างกันและกัน เช่นรสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นอวยวะแห่งกลุ่ม กล่าวคือสรีระ ฉันใด สมญาว่าธาตุ ก็พึงทราบ (ว่ามีได้) แม้ในอวยวะทั้งหลายแห่งอัตภาพ

กล่าวคือปัญจขันธ์นี่ ฉันนั้น เพราะอวยวะมีจักขุเป็นต้นนั่นก็กำหนด
ลักษณะต่างกันและกันได้แล[๑]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธาตุ นั่นเป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชีพ (ไม่มีชีพ) เท่านั้นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงทำธาตุเทศนาเพื่อถอนชีวสัญญา (ความสำคัญว่าชีพ) ไว้ในพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖" ดังนี้เป็นอาทิแล[๒]

เพราะเหตุนั้นแล โดยอรรถตามที่กล่าวมา (บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า) จักขุด้วย จักขุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็นธาตุด้วย จึงเชื่อมโนวิญญาณธาตุแล

วินิจฉัยโดยอรรถในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[โดยลักษณะเป็นต้น]

ข้อว่าโดยลักษณะเป็นต้น[๓] ความว่า วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุมีจักขุเป็นอาทิในนิเทศนี้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วย ก็แต่ว่าลักษณะเป็นต้นนั้นแห่งธาตุทั้งหลายนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วใน

๑. ความท่อนนี้ ตอนต้นดูเหมือนหมายความว่า อวยวะ คือชิ้นส่วนย่อย ๆ เรียกว่าธาตุ ส่วนตอนหลังดูเหมือนหมายความว่า อวยวะซึ่งกำหนดลักษณะต่างกันได้ จึงเรียกว่า ธาตุ (?)

๒. ม. อุ. ๑๔๑๔๓๖.

๓. หมายถึง ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐน และปทัฏฐาน

ขันธนิเทศเถิด

[โดยลำดับ]

ข้อว่า โดยลำดับ ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งความเกิดเป็นต้นที่กล่าวแล้วในนิเทศก่อน ก็ลำดับแห่งการแสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แลลำดับแห่งการแสดงนี้นั้น ท่านกล่าวโดยกำหนดลำดับแห่งเหตุและผล จริงอยู่ ธาตุสองนี้คือจักขุธาตุ รูปธาตุเป็นเหตุ ธาตุหนึ่งคือจักขุวิญญาณธาตุเป็นผล ลำดับอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบในธาตุที่เหลือทั้งปวง

[โดยความมีเพียงนั้น]

คำว่า **ตาวตฺวโต** คือ ตาวภาวโต - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า "ก็แม้ธาตุทั้งหลายอื่น เช่นว่า 'อาภาธาตุ สุภธาตุ อากาสานัญจายตนธาตุ วิยญาณัญจายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ กามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โสมนัสธาตุ อุเบกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกมีธาตุเป็นอเนก มีธาตุต่าง ๆ ' ดังนี้เป็นต้นก็ปรากฏอยู่ในลางที่แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ๆ เมื่อเป็นอย่างนี้ เหตุไฉนพระ

ผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ทรงทำปริเฉท (กำหนดจัดเข้าเป็นหมวด) โดยอำนาจแห่งธาตุทั้งสิ้น มาทรงทำปริเฉทแต่ว่าธาตุ ๑๘ เหล่านี้เล่า" ดังนี้ไซร้ คำเฉลยพึงมีว่า "เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ก็

แท้จริง อาภาธาตุ ก็คืออรูปธาตุ ส่วนสุภธาตุก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุเป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุภธาตุก็คือสุภนิมิต จริงอยู่ สุภธาตุ คือสุภนิมิต และสุภนิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้นหามีไม่ นัยหนึ่ง สุภธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุนั้น สุภธาตุนั้น ก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง

จิตในอรูปธาตุ ๔ มีอากาสานัญจายตนธาตุเป็นต้น ก็เป็นมโนวิญญาณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นธรรมธาตุ ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นแต่ความดับแห่งธาตุ ๒ (คือมโนวิญญาณธาตุและธรรมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุ ก็เป็นแต่ธรรมธาตุ ดังพระบาลีว่า "ในธาตุเหล่านั้น กามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุคือความคิด ความตรึก ฯลฯ ความดำริผิดอันเกี่ยวเนื่องด้วยกาม[๑]" ดังนี้ หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ดังพระบาลีว่า "เบื้องต่ำทำอเวจีนรกให้เป็นที่สุด เบื้องสูงทำพวกเทพปรนิมมิตรสวัตดีไว้ภายใน ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภพทั้งหลายนั่น ที่เนื่องอยู่ในภพทั้งหลายนั่น ในระหว่าง (ที่กำหนด) นั้น อันใด อันนี้เรียกว่ากาม-

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๖.

ธาตุ[๑]" ดังนี้

เนกขัมมธาตุ เป็นธรรมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญาณธาตุก็ได้เหมือนกัน เพราะ (มี) บาลีว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวงชื่อเนกขัมมธาตุ"[๒]

พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุเบกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภ-ธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ ก็เป็นธรรมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็ธาตุ ๑๘ นั่นเองแหละ จริงอยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น ที่เลว ก็เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและที่ประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุ และปณีตธาตุ แต่ (เมื่อว่า) โดยนิปริยาย (สิ้นเชิง) ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายฝ่ายอกุศลจัดเป็นหีนธาตุ ธาตุทั้งสอง (นั้น) ฝ่ายกุศลและอัพยากฤต และจักขุธาตุเป็นต้นด้วยที่เป็นโลกิยะ จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตระ จัดเป็นปณีตธาตุ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ก็ได้แก่โผฏฐัพพธาตุ อาโปธาตุและอากาสธาตุ จัดเป็นธรรมธาตุ วิญญาณธาตุก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นแหละ[๓]

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๖.

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๗.

๓. มหาฎีกาว่า วิญญาณธาตุ โดยทั่วไปก็แจกเป็น ๖ แต่ในที่นี้ท่านถือเอาตัวมโนธาตุ (ธาตุรู้) เข้าด้วย จึงเป็น ๗ เพราะมโนธาตุเป็นทั้งปุเรจาริกและปัจฉาจาริกแห่งวิญญาณธาตุนั้น (หมายความว่ามโนธาตุมีอยู่ก่อนวิญญาณธาตุ และเมื่อวิญญาณธาตุดับไปแล้ว มโนธาตุก็ยังไปอยู่ เช่นนั้นกระมัง ?)

ธาตุ ๑๗[๑] เอกเทสแห่งธรรมธาตุ เป็นสังขตธาตุ ส่วนอสัง-ขตธาตุ ได้แก่เอกเทสแห่งธรรมธาตุอย่างเดียว

ส่วนอเนกธาตุนานาธาตุโลก ก็คือความแตกออกไป (เป็นหลายอย่างต่างชนิด) แห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้นเองแล[๒]

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว ดังกล่าวมาฉะนี้แล

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพื่อถอนสัญญาของบุคคลจำพวกชีวสัญญี (มีความสำคัญว่ามีชีวะ) ในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพด้วย จริงอยู่ บุคคลจำพวกชีวสัญญีในวิญญาณอันมีความรู้เป็นสภาพมีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธประสงค์จะทรงประกาศความที่วิญญาณนั้นมีเป็นอเนก โดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณ-ธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กาย-วิญญาณธาตุ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ[๓] ดังกล่าวมานั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องอยู่ด้วยปัจจัยมีจักขุและรูปเป็นต้น ทรงถอนชีวสัญญาอันนอนเนื่อง (อยู่ในสันดาน) มานานของบุคคลเหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘

แถมอีกหน่อย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศธาตุแต่ ๑๘

๑. นับตั้งแต่จักขุธาตุถึงมโนวิญญาณธาตุ เว้นธรรมธาตุ.
๒. หมายความว่า ธาตุนั้นมีหลายอย่าง มีจักขุธาตุเป็นต้น และแต่ละอย่างก็มีประการต่าง ๆ
๓. เข้าใจว่าท่านกล่าววิญญาณธาตุ ๗ คือนับมโนธาตุด้วย ตามนัยที่อธิบายไว้แล้ว ในเชิงอรรถ ๓ หน้า ๑๔๑.

เท่านั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งอัชฌาสัยของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยประการอย่างที่กล่าวมานั้นประการหนึ่ง อนึ่ง สัตว์เหล่าใดเป็นสัตว์จำพวกที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาอันไม่สังเขปและไม่พิสดารนักอันนี้[๑] ก็ด้วยอำนาจแห่งอัชฌาสัยของสัตว์จำพวกนั้น ประการหนึ่งด้วย

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์
ทั้งหลาย อันเดชแห่งพระสัทธรรมของ
พระองค์กำจัดแล้ว[๒] ย่อมถึงซึ่งความสลาย
ไปโดยพลัน ด้วยประการใด ๆ พระองค์
ย่อมทรงประกาศธรรมโดยนัยสังเขปบ้าง
พิสดารบ้าง ด้วยประการนั้น ๆ แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนั่น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยการนับ (จำนวน)]

ข้อว่า โดยการนับ (จำนวน) ความว่า อันดับแรก จักขุ

๑. มหาฎีกาว่า ขันธเทศนา และอายตนเทศนา เป็นเทศนาสังเขป อินทริยเทศนาเป็นเทศนาพิสดาร เพ่งเทศนา ๒ อย่างนั้น ธาตุเทศนานี้ ก็เป็นเทศนาไม่สังเขป ไม่พิสดารนัก อีกอย่างหนึ่ง ธาตุเทศนาที่กล่าวในอภิธรรม หรือในสุตตันตภาชนีย เป็นเทศนาสังเขปนัก ส่วนธาตุเทศนาที่พึงแสดงด้วยอำนาจธาตุทั้งหลาย มีอาภาธาตุเป็นต้น มีอเนกธาตุนานาธาตุเป็นที่สุด เป็นเทศนาพิสดารนัก เพ่งธาตุเทศนา ๒ อย่างนั้นแล้ว ธาตุเทศนานี้ก็เป็นเทศนาไม่สังเขปไม่พิสดารนัก.

๒. สทฺธมฺมเตชวิหตํ ท่านเรียงไว้หน้า วิลยํ ชวนให้เห็นว่าเป็นบทวิเสสนะของวิลยํ แต่ทางความเป็นไปไม่ได้ ในที่นี้แปลเป็นวิเสสนะของ ตโม ได้ความดี ส่วนปัญหาว่า เหตุไร ลิงค์จึงไม่เสมอกันเล่า ? ข้อนี้อะไรจะวิปลาศไปบ้างหรือไม่ ไม่ทราบได้ แต่ว่า ตม นั้นเป็นได้สองลิงค์ คือเป็นปุ. ก็ได้ นปุ. ก็ได้.

ธาตุ (ว่า) โดยชาติก็ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ คือเป็น จักขุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุและรสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงซึ่งความนับว่าเป็น ธรรมจำนวน ๑ โดยเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โผฏฐัพพธาตุถึง ซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุเตโชธาตุ และวาโยธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒ โดยเป็นกุศลวิบากวิญญาณและอกุศลวิบากวิญญาณ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุก็อย่างนั้น ส่วนมโนธาตุ ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ โดยเป็นปัญจทวารา-วัชนะ กุสลากุสลวิบาก และสัมปฏิจฉันนะ ธรรมธาตุถึงซึ่งความ นับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และอสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ถึงซึ่งความนับว่า เป็นธรรม จำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่งกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณและอัพยากต-วิญญาณที่เหลือ แล

วินิจฉัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนั่น บัณฑิต พึงทราบดังกล่าวมา ฉะนี้

[โดยปัจจัย]

ในข้อว่า ปัจจัย นี้มีวินิจฉัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดย ปัจจัย ๖ โดยเป็นวิปยุตปัจจัย ๑ ปุเรชาตปัจจัย ๑ อัตถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ รูปธาตุเป็นปัจจัย

โดยปัจจัย ๔ โดยเป็นปุเรชาตปัจจัย ๑ อัตถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ อารัมมณปัจจัย ๑ แห่งจักขุวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่) มีโสตธาตุ สัททธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุที่เหลือ มีโสตวิญญาณธาตุเป็นอาทิอย่างนั้น ส่วนอาวัชชมโนธาตุที่เหลือ มีโดยปัจจัย ๕ โดยเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ อนันตรปัจจัย ๑ นัตถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ อนันตรุปนิสสยปัจจัย* ๑ แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้นเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งสัมปฏิจฉันนมโนธาตุ ฉันเดียวกันนั้น สัมปฏิจฉันนมโนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแห่งสันตีรณมโนวิญญาณธาตุ สันตีรณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแห่งโวฏฐัพนมโนวิญญาณธาตุ โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งชวนมโนวิญญาณธาตุ ส่วนชวนมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือโดยปัจจัย ๕ นั้น และอนันตรปัจจัย ๑ แห่งชวนมโนวิญญาณธาตุเป็นลำดับ ๆ ไป นี่เป็นนัยในปัญจทวารก่อน ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัยแห่งอาวัชนมโนวิญญาณธาตุ และอาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแห่งชวนมโนวิญญาณธาตุโดยปัจจัย ๕ (มีสมนันตรปัจจัยเป็นต้น) ที่กล่าวมาก่อนนั่นแล ส่วนธรรมธาตุ เป็นปัจจัยมากอย่าง โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ส่วนธาตุทั้งหลาย (๑๗) มี

* อุปนิสสยปัจจัย ท่านแจกเป็น ๓ คือ อารัมมณูปนิสสัย อนันตรูปนิสสัย ปกตูปนิสสัย.

จักขุธาตุเป็นต้น และธรรมธาตุลางอย่าง เป็นปัจจัยแม้โดยปัจจัยมีอารัมณปัจจัยเป็นต้น แห่งมโนวิญญาณธาตุลางอย่าง อนึ่ง ใช่แต่จักขุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นอาทิก็หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น บุรพาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "อาศัยจักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ (คืออาวัชนะ) เกิดจักขุวิญญาณขึ้น อาศัยโสต เสียง ช่อง (หู) และมนสิการ เกิดโสตวิญญาณขึ้น อาศัยฆนะ กลิ่น ลม และมนสิการ เกิดฆานวิญญาณขึ้น อาศัยชิวหา รส น้ำ (ลาย) และมนสิการ เกิดชิวหาวิญญาณขึ้น อาศัยกาย โผฏฐัพพะ ปฐวีธาตุ (ที่อาศัยของกายประสาท) และมนสิการ เกิดกายวิญญาณขึ้น อาศัยภวังคมนะ (คือภวัคจิตที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง) ธรรม และมนสิการ เกิดมโนวิญญาณขึ้น" ดังนี้

นี่เป็นความสังเขปในข้อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทปัจจัยโดยพิสดารจักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาท

วินิจฉัยแม้โดยปัจจัย ในธาตุทั้งหลายนั่น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยเป็นสิ่งพึงเห็น]

ข้อว่า ทฏฺฐพฺพา ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็นในธาตุทั้งหลายนั่น แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดเทียว บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นของว่างจากส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) และส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) โดยความเป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความ

งามความสุขความเป็นตน และโดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกันในธาตุทั้งหลายนั้น จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุเหมือนไม้ (ตีกลอง) จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเสียง (กลอง) โดยนัยอย่างนั้น จักขุธาตุเหมือนหน้าแว่น (ส่องหน้า) รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือน (ท่อน) อ้อย และเมล็ดงา รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้บีบเงา จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา นัยเดียวกันนั้นจักขุธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟอันบน จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนโสตธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้ ส่วนมโนธาตุพึงเห็นเหมือนปุเรจร (ผู้นำหน้า) และอนุจร (ผู้ตามหลัง) แห่งวิญญาณธาตุทั้งหลายมีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น โดยความตามที่มันเป็นได้ ในธรรมธาตุ เวทนาขันธ์ พึงเห็นเหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ เหมือนคนที่อาดูรเพราะต้องศรและหลายคือเวทนาเข้า นัยหนึ่งสัญญาของบุถุชนทั้งหลาย เหมือนกำมือเปล่า เหตุทำทุกข์เพราะความหวังให้เกิด เหมือนเนื้อป่า เพราะทำให้ถือเอานิมิตโดยความไม่เป็นจริง สังขาร (ขันธ์) เหมือนบุรุษผู้ซัด (คนอื่น) ลงหลุมถ่านเพลิง เพราะซัด (สัตว์) ไปในปฏิสนธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตาม (จับ) เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม เหมือนพืชต้นไม้มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งขันธสันดาน อันนำอนัตถะทั้งปวงมาให้ รูปพึงเห็นเหมือนกงจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวะนานาชนิด ส่วน

อสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ เป็นสันตะ (สงบระงับ) เป็นเขมะ (พ้นภัย) เพราะอะไร ? เพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออนัตถะทั้งปวง มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้าเลวเพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ขว้างขึ้นฟ้า เพราะมันตกไปตามที่มันปรารถนา เหมือนนักฟ้อนรำในโรงฟ้อนรำ (อันแต่งายหลาก ๆ) เพราะประกอบด้วยเพศ (เครื่องแต่งกาย) คือกิเลสมีประการต่าง ๆ มีโลภะโทสะเป็นต้น แล

บริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์วิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

อินทรีย สัจจนิเทศ

อินทรียนิทศ

ส่วนว่า อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ชื่อว่าอินทรีย์ ที่ยกขึ้นแสดงไว้ถัดธาตุมา

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์ทั้งหลาย
นั้น โดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น และโดย
ลำดับ อนึ่ง โดยแยกประเภท และไม่แยก
ประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ

[โดยอรรถ]

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น ชัดแจ้งตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตนนิทศ) ว่า "ธรรมชาตใดย่อมเห็น เหตุนี้ ธรรมชาตนั้นจึงชื่อจักขุ" ดังนี้เป็นต้น แล้ว

ส่วนในอินทรีย์ ๓ ข้างท้าย ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า "เราจักรู้

ซึ่งอมตบทหรือว่าซึ่งสัจจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ ในบุพภาค (คือก่อนโสดาปัติมรรค)" และเพราะมีอรรถ (คือสภาวะ) แห่งความเป็นอินทร (ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญินทรีย์ เพราะรู้ชัด (ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรอยู่พร้อมด้วย ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแต่พระขีณาสพผู้รู้ทั่วถึง คือมีญาณกิจในสัจจะ ๔ สำเร็จแล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรอยู่พร้อมด้วย

ถามว่า "อะไรเล่า ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ?" แก้ว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดงไว้ ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็น (คือรู้) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งอันสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่งคือ (กรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร์* อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทรีย์นิเทศนี้

แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า

* ตรงนี้มหาฎีกาท่านสอนให้แปลว่าอรรถแห่ง... และ 'อรรถ' ท่านแก้เป็นภาวและ สภาว เช่น อินฺทลิงฺคสฺส อตฺโถ ตํสภาโว อินฺทลิงฺคฏฺโฐ และ อินฺทฏฺฐํ กาเรติ... อินฺทภาวํ การยติ (ครองความเป็นอินทร) แต่ลางแห่งก็แปลว่า อรรถคือ...เราแปลว่าอรรถว่า... กันมาก เพราะฉะนั้นตรงไหนแปลอย่างใดความจับใจดี ก็จะแปลอย่างนั้น

อินทร เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง[๑] อนึ่ง กุศลากุศลกรรม ก็ชื่อว่า อินทร เพราะไม่มีใคร ๆ เป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็นใหญ่ยิ่ง)[๒] เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น (ว่าถึง) อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดก่อน (อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดนั้น) ย่อมส่อ (ให้รู้) กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล และมันก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าส่อ (ให้รู้ถึง) สิ่งเป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย อนึ่งอินทรีย์ทั้งหมดนั่นแหละเป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศขึ้น และเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ตรัสรู้เองด้วยตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนั้นจึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดงขึ้นไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็น (คือตรัสรู้) ด้วย อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นลางอย่างพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมุนีใหญ่ยิ่งพระองค์นั้นแหละ ทรงใช้สอยโดยใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) ลางอย่างทรงใช้สอยโดยใช้ทางภาวนา (คือทรงทำให้มีขึ้นเช่นสัทธินทรีย์เป็นต้น) เพราะเหตุนั้น จึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอยด้วยประการหนึ่ง[๓]

๑. อินท หรือ อินทร ท่านไขเป็น ปรมิสฺสร - เป็นใหญ่ยิ่ง ลางทีเราจึงแปลว่า จอม

๒. ปาฐะเป็น กมฺเมสุ กสฺสจิ อิสฺสริยาภาวโต น่าจะเป็น ... อิสฺสริยภาวโต แปลว่า เพราะบรรดากรรมไม่ว่ากรรมอะไรก็มีความเป็นใหญ่ (ทั้งนั้น) จะได้เสมอกับบท ปรมิสฺสริยภาวโต ข้างต้น

๓. ตามนี้ อรรถทั้ง ๕ นี้ ใช้ในกรรม ๒ ใช้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ๓

อีกอย่างหนึ่ง จักษุเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถแห่งความเป็นใหญ่ที่ได้แก่ความเป็นอธิบดี (คือเป็นอินทรียปัจจัย - สนับสนุนโดยความเป็นใหญ่) จริงอยู่ความเป็นอธิบดีแห่งจักษุเป็นต้น ชื่อว่าสฤษฏ์ผลในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้าวิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อน แล

นี่เป็นวินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เป็นอันดับแรก

[โดยลักษณะเป็นต้น]

ข้อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักษุเป็นต้น โดยลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานด้วย ก็แลลักษณะเป็นต้นของจักษุเป็นอาทินั้น ได้กล่าวไว้แล้วในขันธนิเทศ ส่วนอินทรีย์ ๔ (ข้างท้าย) มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยความก็คืออโมหะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือก็มาแล้วโดยสรุปในขันธนิเทศนั้นเหมือนกันแล

[โดยลำดับ]

แม้ลำดับในข้อว่าโดยลำดับนี้ ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น อินทรีย์ (๖) มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น อันนับเข้าในอัตภาพ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงก่อน เหตุว่าความได้อริยภูมิย่อมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน (ตนของตน) อัตภาพนั้นเล่า ถึงซึ่งอันนับว่าหญิงก็ดี ว่าชายก็ดี เพราะอาศัยธรรมอันใด

เพื่อจะทรงชี้ว่านี่ธรรมอันนั้น จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์เป็นลำดับไป ต่อนั้นทรงแสดงชีวิตนทรีย์ เพื่อให้ทราบว่า "แม้ธรรมทั้งสองอย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์" ถัดไปทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสุขินทรีย์เป็นต้น เพื่อให้ทราบว่า "ความเป็นไปแห่งชีวิตินทรีย์นั้นยังมีอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งความเสวยอารมณ์เหล่านั้นก็ยังมีอยู่ตราบนั้น และความเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ล้วนเป็นทุกข์" ต่อนั้นทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสัทธินทรีย์เป็นอาทิ เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่า "อันธรรม (มีสัทธาเป็นต้น) นั่น พึงบำเพ็ญขึ้นเพื่อความดับแห่งความเสวยอารมณ์นั้น" ลำดับนั้นทรงแสดงอนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ เพื่อแสดงความไม่เปล่าประโยชน์แห่งการปฏิบัติว่า "ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนั่นจึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม" แต่นั้นทรงแสดงอัญญินทรีย์ เพราะเป็นผลของอนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์นั้นเอง และเพราะเป็นธรรมพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปด้วย ในที่สุดทรงแสดงอัญญาตาวินทรีย์ อันเป็นบรมอัสสาสะ (ที่โล่งใจอย่างยิ่ง)* เพื่อให้ทราบว่า "ความบรรลุธรรมอันนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แลครั้นธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุแล้วก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไปอะไรอีกเลย" แล

นี่เป็นลำดับในอินทรีย์ทั้งหลายนี้

* มหาฎีกาภาค ๓ หน้า ๔๔๗ ว่า โดยปรมัตถ์ อริยผล ชื่อว่า อัสสาสะ - ที่โล่งใจ ส่วนอริยมรรค ชื่อ ปติฏฐา - ที่พึ่งที่อาศัยในพระศาสนา

อัญญาตาวินทรีย์นั้น ได้แก่อรหัตผล ซึ่งเป็นอริยผลชั้นยอด ท่านจึงเรียกปรมัสสาสะ ที่โล่งใจอย่างยิ่ง

[โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท]

ก็ในข้อว่าโดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทนี้ ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว มีการแยกประเภท เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลยแล

พึงทราบวินิจฉันโดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวฉะนี้

[โดยกิจ]

ข้อว่าโดยกิจ มีความว่า หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นกิจแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย "ดังนี้ไซร้ คำเฉลยพึงมีว่า "โดยบาลีว่า 'จักขายตนะเป็นปัจจัย (คือเป็นอุปการธรรม) โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น"[๑] ดังนี้ การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิให้เป็นไปตามอาการของตน ที่ได้แก่อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรียปัจจัย และด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิด้วย นั้นใด นี่เป็นกิจแห่งจักขุนทรีย์[๒] เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์และกายินทรีย์ ก็มีนับอย่างนั้น แต่ว่าการยังสหาชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจ

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๐

๒. สรุปความว่า จักขุเป็นอินทรียปัจจัย (อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่) ของจักขุวิญญาณ เพราะฉะนั้น กิจคือหน้าที่ของจักขุ ก็คือยังจักขุวิญญาณและสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามอาการของตน ถ้าตนกล้า (เช่นตาแจ่มใสดี) จักขุวิญญาณก็กล้าคือชัดเจนด้วย ถ้าตนอ่อน (เช่นตามัว) จักขุวิญญาณก็อ่อน คือไม่ชัดเจนด้วย

แห่งมนินทรีย์[๑] การที่คอยเลี้ยงสหชาตธรรมไว้ เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจริต และการแต่งกายแห่งหญิงและชาย เป็นกินแห่งอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ การที่คอยครอบงำสหชาตธรรมทั้งหลายไว้เสีย (มิให้ปรากฏ) แล้วยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ (คือปรากฏชัดออกมา) ตามหน้าที่ของตน ๆ เป็นกิจแห่งสุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็นกลาง ๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุเบกขินทรีย์ การที่ครองงำเสียซึ่งปฏิปักขธรรม (ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอสัทธิยะเป็นต้น) และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ (ข้างต้น) และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ การละโดยทำสังโยชน์ที่เหลือมีกามราคพยาบาทเป็นต้น[๒] ให้เบาบางลงไป และการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอำนาจของตนด้วย เป็นกิจแห่งอัญญินทรีย์ การละเลิกความขวนขวายในกิจ (ละสังโยชน์) ทั้งปวงและความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีความมุ่งหน้าต่ออมตธรรมด้วย[๓] เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทรีย์

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้

๑. เพราะธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

๒. เมื่อมีคำว่า 'เป็นต้น' ก็เป็นอันกินความถึงอุทธัมภาคิยสังโยชน์ด้วย

๓. เพราะไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำอะไรอีก ก็มุ่งหน้าต่อพระนิพพานไปเท่านั้น

[โดยภูมิ]

ข้อว่าโดยภูมิ ความว่า "ก็ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย (๑๐) เป็นกามาวจรแท้ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ และสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ (๘) เนื่องไปในภูมิทั้ง ๔ โสมนัสสินทรีย์ เนื่องไปใน ๓ ภูมิ โดยเป็นกามาวจร (ก็มี) รูปาวจร (ก็มี) โลกุตตระ (ก็มี) อินทรีย์ ๓ ข้างท้าย เป็นโลกุตระแท้"

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้ด้วย ด้วยว่า

ภิกษุผู้ทราบอย่างนี้อยู่ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช
ตั้งอยู่ในอินทรียสังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้วทำที่สุด
ทุกข์ได้แล

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย

สัจจนิเทศ

ก็อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ชื่อว่าสัจจะ อันมาในลำดับแห่งอินทรีย์นั้น

[หัวข้อวินิจฉัย]

วินิจฉันในอริยสัจอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระ

ศาสนานั้น* ปราชญ์พึงทราบ โดยวิภาค (จำแนกอรรถแห่งอริยสัจ ๔ป ๑ โดยนิพจน์ (แยกคำ) ๑ โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) ๑ โดยอัตถุทธาระ (ระบุอรรถที่ประสงค์) ๑ โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑ โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจแห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใจ (คือนับเข้าในอริยสัจ) ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ (เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔ นัย) ๑ โดยว่างเปล่า ๑ โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ๑ โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑

[โดยวิภาค]

ในหัวข้อเหล่านั้น ข้อว่าโดยวิภาค ความว่าก็อรรถแห่งอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ท่านจำแนกเป็น ๔ ๆ (คือสัจจะละ ๔) เป็นอรรถจริง

* มหาฎีกาว่า อริยสัจ ท่านเรียกว่า สาสนักกมะ เพราะพระศาสนาอันเป็นคำของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งมวล ที่จะพ้นไปจากสัจจะหามีไม้ เพราะเป็นคำชี้แจงปวัตติ (ความหมุนไปคือความก่อให้เกิด) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ คือความละเลิกความดับ) และเหตุแห่งปวัตตินิวัตติทั้งสองนั้นด้วย เพราะฉะนั้น พระศาสนาคือพุทธพจน์นั้น จึงชื่อว่าก้าวไป คือดำเนินไปในสัจจะทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง พระศาสนากล่าวคือศีลสมาธิปัญญาย่อมก้าวไป คือเป็นไปโดยทำกิจมีปริญญากิจเป็นต้นในสัจจะนั้นให้สำเร็จ เพราเหตุนั้น สัจจะนั้นจึงชื่อกมะ เพราะเป็นที่ก้าวไปแห่งพระศาสนาคือศีลสมาธิปัญญา รวมความก็ว่าอริยสัจเป็นปวัตติฐานแห่งพระศาสนานั่นแล

แท้ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลายผู้ตรัสรู้อริยสัจมีทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังบาลีว่า "อรรถแห่งทุกข์คือความบีบคั้น (๑) ---- ความเป็นสังขตะ (๑) ----ความเร่าร้อน (๑) ---- ความแปรปรวน (๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นอรรถว่าทุกข์แห่งทุกขสัจ เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งสมุทัย คือ ความประมวลเอาไว้ (๑) ----ก่อเหตุเข้าไว้ (๑) ----ผูกไว้ (๑) ----พัวพันไว้ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่าสมุทัยแห่งสมุทัยสัจ เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งนิโรธคือความออกไป (๑) ----ความว่าง (๑) ----ความเป็นอสังขตะ (๑) ----ความเป็นอมตะ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นอรรถว่านิโรธแห่งนิโรธสัจ เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งมรรค คือ ความนำออกไป (๑) ----ความเป็นเหตุ (๑) ----ความเห็น (ตามเป็นจริง) (๑) ----ความเป็นอธิบดี (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่ามรรคแห่งมรรคสัจ เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น"*

บาลีที่กล่าวไว้ (ในที่อื่น) ว่า "อรรถแห่งทุกข์ คือ ความบีบคั้น ----ความเป็นสังขตะ ----ความเร่าร้อน ----ความแปรปรวน ----ความเป็นสิ่งพึงตรัสรู้" ดังนี้เป็นต้น ก็อย่างเดียวกัน

อริยสัจมีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถ ๔ ๆ

* ขุ. ป. ๓๑/๔๔๙

ที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมาฉะนี้แล

นี่เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้เป็นอันกับแรก

[โดยนิพจน์]

ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ นิพฺพจนลกฺขณาทิปฺปเภทโต - โดยนิพจน์และประเภทมีลักษณะเป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยนิพจน์ (แยกคำ) ก่อน[๑]

[แยกคำศัพท์ - ทุกขํ]

ในคำว่า 'ทุกขํ' นี้ ศัพท์ว่า 'ทุ' นี่ ท่านถือเอา[๒] ในอรรถคือน่าเกลียด ได้แก่ชั่วเลวทราม จริงอยู่ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียด (คือชั่ว) ว่า 'ทุรบุตร' ส่วนศัพท์ - ขํ ถือเอาในอรรถ คือ ที่ว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศ เขาก็เรียกว่า 'ขํ' อันสัจจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลวทรามมีอุปัทวะเป็นต้นเป็นอเนก จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืนความงามความสุขและความเป็นตนที่พาลชนคาดหมายเอา เหตุนั้น จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย[๓]

๑. เครื่องหมายหัวตาปูหลัง ปน ควรถอนออก เพราะ เอตฺถ เป็นนิทธารณียะ ของ นิพฺพจนโต ๆ เป็นนิทฺธารณะ

๒. นิส ธาตุ เป็นไปในความดูความเห็นก็มี ในความถือเอายึดเอาก็มี ในที่นี้เข้าใจว่าจะเป็นอรรถหลังนี้

๓. ตามนี้ ทุกฺขํ ท่านแยกเป็นทุ - ขํ - น่าเกลียดและว่างเปล่า แต่เราชอบแยกอีกนัยหนึ่ง คือทุ - ขมํ แปลว่าทนยาก ลบที่สุดธาตุจึงเป็น ทุกฺขํ

[แยกคำศัพท์สมุทัย]

ส่วน (ในคำว่าสมุทัย) ศัพท์ว่า 'สํ' นี้ บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า 'สมาคมะ สเมตะ (ประชุมกัน)' เป็นต้น ศัพท์ว่า 'อุ' นี่บ่งถึง ความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า 'อุปฺปนฺนะ อุทิตะ (เกิดขึ้น ขึ้นไป)' เป็นต้น ศัพท์ 'อยะ' บ่งถึงเหตุ อันสัจจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่าทุกขสมุทัย เพราะเมื่อมีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกินขึ้นแห่งทุกข์[๑]

[แยกคำศัพท์นิโรธ]

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ นิ ศัพท์บ่งถึงความไม่มี และ โรธ ศัพท์ บ่งถึงคุก เหตุนั้น ความไม่มีแห่งที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุกสังสาร-(วัฏ) ในสัจจะข้อนี้ จึงเรียกว่าทุกขนิโรธ เพราะว่าเปล่าจากคติทั้งปวง หรือว่า เมื่อสัจจะข้อนี้ พระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็นอันไม่มีที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุกสังสาร (วัฏ) เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์นั้น เหตุนี้อีกประการ ๑ จึงเรียกว่าทุกขนิโรธ[๒] หรือมิฉะนั้น

๑. ตามนี้ สมุทย แยกเป็น สํ - อุ - อย

๒. นิโร ท่านแยกเป็นนิ - โรธ - ไม่มีที่ปิดล้อม เอาความว่าไม่มีคุก ไม่มีเรือนจำคือสังสารวัฏ แต่การศึกษาของเราไม่เคยแปลกันแบบนี้ เราแปลแต่ว่าความดับ ที่จริงก็รุธหรือรุธิธาตุด้วยกัน แต่ใช้อุปสัคนิ. คนละอย่าง ท่านใช้นิ - ไม่มี เราใช้นิ -ลง นิโรธแปลตามพยัญชนะว่า ปิดลง เอาความว่าเลิก หมดสิ้น (ได้กันกับคำ ปิดฉากปิดม่าน) สำหรับทุกข์เราเอาความว่าดับ (คู่กับเกิด เกิดเป็นเปิดฉาก ดับเป็นปิดฉาก) ตามนัยสุดท้ายของท่านนั่นแหละ

เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับ คือ ความไม่เกิดขึ้น แห่งทุกข์[๑]

[แยกคำศัพท์นิโรธคามินีปฏิปทา]

ส่วนสัจจะที่ ๔ เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหตุที่สัจจะนี้ ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโรธ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกข-นิโรธนั้น โดยที่ (มีทุกขนิโรธนั้น) เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทา แห่งการบรรลุทุกขนิโรธด้วย[๒]

[แยกคำศัพท์อริยสัจ]

ก็แลสัจจะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแทงตลอด ดังบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ นี้ อริยสัจ ๔ คืออะไร บ้าง ฯลฯ นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ พระอริยะทั้งหลาย ย่อมแทนตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ"

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่าอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะ ก็ได้ ดังบาลีว่า "ตถาคตเป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่

๑. อนุปฺปาทนิโรธ ความดับคือความไม่เกิดขึ้น ท่านใช้อนุปฺปาทกำกับ เพื่อให้เห็นว่า ความดับนี้ไม่หมายความว่า แตกทำลาย แต่หมายว่าไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป

๒. นิโรธคามินีปฏิปทา ท่านแยกเป็น ๒ ความคือ นิโรธคามินี - ไปสู่นิโรธ และนิโรธ-ปฏิปทา - ปฏิปทาแห่งนิโรธ แต่เราแปลรวมเป็นความเดียว เอาคามินีเป็นวิเสสนะ ของปฏิปทา เพราะเห็นว่ามีลิงค์เสมอกัน และคามินีก็มีรูปเป็นเหตุกัต. ด้วย จึงแปลว่า ปฏิปทาให้ถึงนิโรธ

สัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุ (ตถาคตเป็นพระอริยะ) นั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก อริยสัจ"[๑]

หรือนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะ (มีได้) ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ตามจริงแล พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้นามว่าพระอริยะ"[๒]

อนึ่งโสด เรียกอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอย่างอริยะก็ได้ คำว่า อริยะ (ในอรรถนี้) มีความหมายว่าจริงแท้ไม่เท็จไม่ลวง ดังบาลีว่า "นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เป็นความจริงแท้ไม่เท็จไม่เป็นอื่น เพราะเหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ"[๓]

วินิจฉัยโดยนิพจน์ (แยกคำ) ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น]

ถามว่า "วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้นอย่างไร ?" เฉลยว่า "ก็ในสัจจะ ๔ นี้ ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความ

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๕

๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๓

๓. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๕

เป็นอันว่า คำ 'อริยสัจ' แปลได้ ๔ นัย คือ สัจจะที่พระอริยะแทงตลอด ๑ สัจจะของพระอริยะ ๑ สัจจะที่ยังความเป็นพระอริยะให้สำเร็จ ๑ สัจจะอย่างอริยะ (คือจริงแท้) ๑ เรามักแปลกันตามนัยที่ ๔ นี้ แต่แปลอริยะว่าประเสริฐ คือแปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ

ทำให้เร่าร้อนเป็นรส มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นปัจจุปัฏฐาน

สมุทัยสัจมีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้ขาดสายเป็นรส มีความห่วงใยเป็นปัจจุปัฏฐาน

นิโรธสัจมีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส มีความไม่มีนิมิต (เครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นปัจจุปัฏฐาน

มรรคสัจ มีความนำออก (จากคุกสังสารวัฏ) เป็นลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นรส มีความออก (จากนิมิตและปวัตติ) เป็นปัจจุปัฏฐาน

อีกนัยหนึ่ง สัจจะ ๔ มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตนะ (เหตุให้หมุนไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตนะ (เหตุให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับกัน อนึ่ง มีความเป็นสังขตะ ตัณหา (ความกระหาย)* และความเป็นอสังขตะ ทัสสนะ (ความเห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น"

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยอรรถ]

ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ **อตฺถตฺถุทฺธารโต เจว** - โดยอรรถและโดย-

* ระหายกับกระหาย ไม่ใช่อันเดียวกัน ระหายเป็นอาการที่ร่างกายต้องการน้ำ ส่วนการกระหาย เป็นอาการปรารถนาแห่งใจ ได้แก่ความอยาก

อัตถุทธาระนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) ก่อน[๑]

หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะ" ดังนี้ไซร้ คำตอบก็พึงมีว่า "สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปสอบดูด้วยปัญญาจักษุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนกลไม่เป็นสภาวะที่ลวงดุจพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใคร ๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอัตตาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงอันมีประการ (คืออาการ) เบียดเบียน ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงดังลักษณะของไฟ และดังปกติของโลก[๒]นั่น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอรรถของสัจจะ ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่านี่ทุกข์ นั่นเป็นคำจริงแท้ นั่นเป็นคำไม่เท็จ นั่นเป็นคำไม่ (แปรปรวน) เป็นอื่น "ดังนี้เป็นต้น ความพิสดาร บัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

เหตุใด ทุกข์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่น (นอก)
จากทุกข์เบียดเบียนก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น ทุกข์นี่
จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะเหตุนั้น ทุกข์นี่
ธรรมชาตที่เบียดเบียน

๑. เครื่องหมายหัวตาปูหลัง ปน ตรงนี้ก็ควรถอนออก เช่นเดียวกับที่กล่าวในเชิงอรรถ หน้า ๑๕๙

๒. มหาฎีกาว่าลักษณะของไฟ ก็คือความร้อน มันไม่มีลวง ไม่แปรปรวน ไม่ว่ามีอะไรเป็นเชื้อ ไม่ว่ากาลไหน ๆ

ปกติของโลก ก็คือมีเกิดแก่ตายเป็นธรรมดาจริงแท้ไม่แปรผัน ลางอาจารย์ก็ว่า ความที่ลำตัวสัตว์ติรัจฉานยาวไปโดยขวาง ลำตัวมนุษย์สูงตรงขึ้น และกฎธรรมดาเช่นว่า สิ่งที่เจริญสุดยอดแล้วย่อมไม่เจริญอีกเป็นต้นเรียกว่า ปกติของโลก

เหตุใด เว้นมัน (คือตัณหา) เสีย ทุกข์ (เกิด) แต่เหตุอื่นไม่มี และมันไม่มี ทุกข์นั้นก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น วิสัตติกา (คือตัณหา) จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นเหตุแห่งทุกข์

เหตุใด ความสงบอื่นจากนิพพานไม่มี และสันตะ (คือนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น นิพพานนี่ จึงตกกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมสงบ*

เหตุใด เครื่องนำออกอื่นจากมรรคไม่มีและนิยยานะ (คือมรรค) ไม่มี แม้ธรรมเครื่องนำออกนั้นก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น มรรคนั้นจึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่องนำออกแน่แท้

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความแท้ความไม่คลาดเคลื่อนและความเป็นจริงในอริยสัจทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยแปลกกัน ว่าเป็นอรรถแห่งสัจจศัพท์ ด้วยประการฉะนี้

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) พึงททราบดังกล่าวมาฉะนี้

* ขอให้สังเกตไว้ตรงนี้ก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ ท่านหมายเอานิพพานทีเดียว

[โดยอัตถุทธาระ]

วินิจฉัยโดยอัตถุธาระ (ระบุอรรถที่ประสงค์) อย่างไร ในข้อนี้ สัจจศัพท์นี่ถือเอาในอรรถได้หลายอย่าง คืออย่างไร้บ้าง ? คือสัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "**สจฺจํ ภเณ น กุชฺเฌยฺย**[๑] - บุคคลพึงพูดคำจริง ไม่พึงโกรธ" เป็นต้น ถือเอาใน (อรรถคือ) วาจาสัจ (จริงทางวาจา) สัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า สจฺจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา วา- สมณะพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสัจจะก็ดี" เป็นต้น ถือเอาในวิรติสัจ (จริงทางวิรัติ)[๒] สัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า

กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา
ปวาทิยาเส กุสลาวทานา[๓]

เหตุอะไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลายผู้สำคัญว่าตนเป็นผู้มีวาทะเป็นกุศล (คือถูกต้อง) จึงกล่าวสัจจะหลายอย่างต่างกัน" เป็นต้น ถือเอาในทิฏฐิสัจ (จริงทางความเห็น) สัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๔๕

๒. มหาฎีกาว่า "วิรติสัจจะไ ได้แก่มุสาวาทวิรัติ (เว้นจากพูดเท็จ) เพราะสัจจศัพท์ไม่งอกไปในวิรัติข้ออื่น ๆ ส่วนที่ลางอาจารย์ว่า วิรติสัจจะได้แก่สมาทานวิรัติ (เว้นตามที่สมาทาน) นั้น เพียงการสมาทาน ยังมิใช่สัจจะ การไม่ให้ผิดสมาทานจึงเป็นสัจจะ แต่นั่นเป็นปฏิญญาสัจจะ (คือรักษาให้จริงตามปฏิญญา) ก็คือมุสาวาท-วิรัตินั่นเอง"

ท่านอธิบายชอบกล น่าคิดว่า ถ้าเช่นนั้นสัจจะข้อนี้แปลกกับวาจาสัจจะอย่างไร? เห็นอยู่ทางหนึ่งก็คือ วิรติสัจจะ นี่เป็นปหานกิจ - เว้นจากพูดเท็จ ส่วนวาจาสัจจะ เป็นภาวนากิจ - พูดจริง

๓. ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๗ ขุ. มหา. ๒๙/๓๕๓ ปวาทิยาเส อรรถกถาจูฬพยูหสูตรแก้เป็น วาทิโน กุสลาวทานา อรรถกถาปสูรสูตรแก้ว่า มยํ กุสลวาทา ปณฺฑิตวาทาติ เอวํ สญฺญิโน หุตฺวา

"**เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยํ** - สัจจะ อันหนึ่งแลไม่มีที่สอง" เป็นต้น ถือเอาในนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตถสัจ (จริงโดยปรมัตถ์) สัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "**จตุนฺนํ สจฺจานํ กตี กุสลา** - บรรดาสัจจะ ๔ สัจจะเท่าไรเป็นกุศล" เป็นต้น ถือเอาในอริยสัจ (จริงอย่างอริยะ) แม้สัจจศัพท์นี่ในข้อนี้นั้นก็เป็นไปใน (อรรถคือ) อริยสัจ แล

วินิจฉัยแม้โดยอัตถุทธาระในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง]

ข้อว่า "โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง" ความว่า หากคำถามพึงมีว่า "ก็เพราะเหตุไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอริยสัจแต่ ๔ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ?" ดังนี้ไซร้ คำแก้ก็พึงมีว่า "เพราะไม่มีอริยสัจอื่นประการ ๑ เพราะลดออกเสียข้อใดข้อหนึ่งก็มิได้ ประการ ๑ แท้จริงอริยสัจอื่นจากอริยสัจ ๔ นั่นเป็นส่วนยิ่ง (คือเกิน) ก็ดี อริยสัจ ๔ นั่นแม้สักข้อหนึ่ง พึงลดออกเสียได้ก็ดี หามีไม่ ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า "นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิกทุกขอริยสัจนี่เสียแล้วบัญญัตทุกขอริยสัจอื่น (ขึ้นใหม่)" ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้" ดังนี้เป็นอาทิ (และ) ดังพระบาลี (อีกข้อหนึ่ง) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าวอย่างนั้นว่า 'ทุกขอริยสัจซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี่ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑

ข้าพเจ้าจักบอกปัดทุกขอริยสัจที่ (ว่า) เป็นอริยสัจข้อที่ ๑ นั่นเสียแล้ว บัญญัตทุกขอริยสัจอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่)" ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้"[๑] ดังนี้เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสบอกปวัตติ (ความหมุนไป) ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกนิวัตตุ (ความหมุนกลับ) เล่า ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งอุบายด้วย ดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่ ๔ เท่านั้น เพราะมีปวัตตินิวัตติและเหตุแห่งปวัตตินิวัตติทั้งสองนั้นเพียงเท่านั้น นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ เท่านั้นแม้ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้ง และธรรมที่พึงทำให้มีขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา แลอุบายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัยเสียได้ และอุบายถอนอาลัย ๑[๒]"

วินิจฉัยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่งในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยลำดับ]

แม้ลำดับในข้อว่า 'โดยลำดับ' นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ ทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๘

๒. มหาฎีกาเสริมความว่า สำหรับผู้ปรารถนานิพพาน ก็มีกิจที่ควรทำอยู่แต่ ๔ เท่านั้น คือกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้น ไม่มีกิจอื่น ฯลฯ

เป็นข้อแรก เหตุว่ารู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบและเป็นของสาธารณ แก่สัตว์ทั้งปวง สมุทัยสัจตรัสไว้ในลำดับนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกข-สัจนั้นแหละ นิโรธสัจตรัสต่อนั้นไป เพื่อให้รู้ว่าความดับแห่งผลย่อมมี เพราะความดับแห่งเหตุ มรรคสัจตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธสัจนั้น* นัยหนึ่ง ตรัสทุกข์ก่อนเพื่อยังความสังเวชให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ติดใจในรสชาติแห่งความสุขในภพ ตรัสสมุทัยในลำดับนั้น เพื่อให้ทราบว่า "ทุกข์นั้น ตัณหามิได้แต่งขึ้นก็ไม่มา มันมีขึ้นเพราะเหตุภายนอกมีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ แต่มันมีขึ้นเพราะตัณหานี้" ต่อนั้นตรัสนิโรธ เพื่อยังความโล่งใจด้วยได้เห็นนิสสรณะให้เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกข์กับทั้งเหตุครอบงำ แล้วแสวงหาความออกไปจากทุกข์ ต่อนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรมยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธ แล

วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น]

ข้อว่า "โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น" ความว่า ธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เมื่อทรงแจกแจงอริย-สัจทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขสัจว่า "ความเกิดก็เป็นทุกข์อย่าง ๑

* ปาฐะเป็น ตทาธิคมุปาย... นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ตทธิ...

ความแก่ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความตายก็เป็นทุกข์อย่าง ๑[๑] ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความเสียใจ ความคับแค้น ก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง (นับ ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่รักทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความพรากไปจากสิ่งที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความที่ปรารถนาอยู่ แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์[๒]" ตัณหา ๓ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทัยสัจว่า "ตัณหานี้ใด มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ ไปด้วยกันกับนันทิราคะ มีปกติมุ่งเพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้น ๆ ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา" นิพพานอันมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งนิโรธสัจดังนี้ว่า "ความดับโดยสำรอกออกอย่างไรเหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละอันใด ความสละไป ความสลัดทิ้งไปความหลุดไปความหมดเยื่อใด แห่งตัณหานั้นนั่นแหละอันใด" ธรรม ๘ ประการ ตรัสไว้

๑. มหาฎีกาตั้งปัญหาว่า เหตุไฉนจึงไม่ทรงนับเอาพยาธิเข้าด้วย ? แล้วก็แก้ว่า เพราะพยาธิไม่เป็นเอกันตะ คือไม่แน่นอน จริงอยู่พยาธินั้นลางคราวก็ไม่มี ลางคนก็ไม่มี ดังที่ว่ากันว่า "แต่ก่อน โรคมี ๓ อย่าง คือ ความหิว ความอด ความทรุดโทรม" และลางคนเช่นพระพากุลเถรไม่มีพยาธิเลย นัยหนึ่ง พยาธิก็เป็นอันนับเอาแล้วด้วยทุกขศัพท์ (ความไม่สบายกาย) เพราะว่าทุกข์ทางกายอันมีความกำเริบแห่งธาตุเป็นปัจจัย ชื่อว่าพยาธิโดยปรมัตถ์

๒. ปาฐะในนี้เป็น ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปิ แต่ที่เราสวดกันอยู่ทั่วไปไม่มีปิ ที่จริงก็ไม่น่ามีปิ เพราะเป็นความสังเขป ทีสมฺปโยโควิปฺปโยโค น่า น่าจะมี จะได้เสมอกันกับบทอื่น ๆ ทำไม่จึงไม่มีก็ไม่ทราบ แต่เปิดไปดูตอนแก้อรรถ (หน้า ๔๒) ปรากฏว่าไม่มีปิในที่นี้ จึงแปลอย่างไม่มีปิ

เราเคยนับ ๑๑ แต่ในนี้ท่านนับสังขิตทุกข์ คืออุปาทานขันธ์ด้วย จึงเป็น ๑๒ อย่างไรอยู่เหมือนกัน

ในนิเทศแห่งมรรคสัจดังนี้ว่า "ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นไฉน ? คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คืออะไรบ้าง คือสัมมทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ" ดังนี้ โดยวินิจฉัยธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้น"[๑]

[ทุกขนิเทศ]

[วินิจฉัยศัพท์ว่าชาติ]

วินิจฉัยในทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ต่อไป) วินิจฉัยนี้เป็นอย่างไร ?

ก็ศัพท์ว่าชาตินี้ มีอรรถหลายอย่าง จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาตินั่น ในคำว่า "(ระลึกชาติได้) ๑ ชาติก็มี ๒ ชาติก็มี"[๒] เป็นต้น นี่มาใน (อรรถคือ) ภพ ในคำว่า "ดูกรวิสาขา สมณชาติชื่อนิครนถ์มีอยู่"[๓] นี่มาใน (อรรถคือ) นิกาย (พวก) ในคำว่า "ชาติสงเคราะห์เข้ากับขันธ์ ๒"[๔] นี่มาใน (อรรถคือ) สังขตลักษณะ ใน

๑. อิติศัพท์ที่นิจฺฉยา ตรงนี้ เข้าใจเป็นสรูปในอตฺโถ และสุดประโยค จึงควรลงเครื่องหมายหัวตาปูขั้น ส่วน เอตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ขึ้นประโยคใหม่

ถ้าอย่างนี้ถูก หัวตาปูหลัง นิจฺฉยาติ ข้างต้น (ย่อหน้า) ก็ควรถอนออก ในที่นี้ได้แปลเรียงความตามที่เข้าใจนี้

๒. ที. สี. ๙/๑๗

๓. องฺ. ติก. ๒๐/๒๖๔

๔. อภิ. ธา. ๓๖/๑๔

คำว่า "จิตดวงแรกเกิดขึ้น วิญญาณดวงแรกปรากฏขึ้นในท้องของมารดาอันใด ชาตินั้นนั่นแลอาศัยจิตดวงแรกนั้นจึงมี"[๑] นี่มาใน (อรรถคือ) ปฏิสนธิ ในคำว่า "ดูกรอานนท์ ทันทีที่พระโพธิสัตว์ชาตะ[๒]" นี่มาใน (อรรถคือ) ประสูติ (การคลอด) ในคำว่า "เป็นผู้ไม่ถูกคัดค้านไม่ถูกติเตียนด้วยชาติวาทะ (ถ้วยคำปรารภชาติ)"[๓] นี่มาใน (อรรถคือ) ตระกูล ในคำว่า "ดูกรน้องหญิง เราเกิดแล้วโดยชาติเป็นอริยะ แต่กาลใด"[๔] นี่มาใน (อรรถคือ) อริยศีล ศัพท์ว่า ชาติ นี้นั้น ในที่นี้พึงเห็นว่ามาในขันธ์ทั้งหลายอันเป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงออกจากท้องมารดาสำหรับสัตว์จำพวกครรภไสยกะ (คืออัณฑชะและชลาพุชะ) มาในปฏิสนธิขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น สำหรับสัตว์จำพวกนอกนี้ (คือสังเสทชะ และอุปปาติกะ) แม้วินิจฉัยกถาที่กล่าวมานี้เล่าก็ยังเป็นปริยายกถา (ว่าโดยอ้อม) อยู่ เมื่อว่าโดยนิปริยาย (โดยตรง) ขันธ์ทั้งหลายใด ๆ ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่ในภพนั้น ๆ ความปรากฏขึ้นทีแรกแห่งขันธ์นั้น ๆ ชื่อว่าชาติ

ก็แลชาตินี้นั้น มีความเกิดทีแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีการมอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภาพเป็นปัจจุปัฏฐาน นัยหนึ่ง มีความวิจิตรไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน

๑. วิ. มหาวคฺค. ๔/๑๘๗

๒. ม. อุ. ๑๔/๒๕๓

๓. ม. ม. ๑๓/๕๖๔

๔. ม. ม. ๑๓/๔๘๕

[ชาติทุกข์]

หากคำถามพึงมีว่า "ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์ ?" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "เพราะความเป็นวัตถุ (คือเป็นพื้นเป็นที่ตั้ง) ของทุกข์เป็นอเนก" จริงอยู่ทุกข์ทั้งหลายมีเป็นอเนก เช่นอะไรบ้าง เช่น ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจฉันทุกข์ อปฏิจฉันทุกข์ ปริยายทุกข์ นิปริยายทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาทั้งทางกายและทางใจ เรียกว่า ทุกขทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ สุขเวทนา*เรียกว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยแปรปรวนไป อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่าสังขารทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วยทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรุ่มร้อนเกิดแต่ราคะ ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกปฏิจฉันทุกข์ เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะความไม่ปรากฏการกระทำ ความเจ็บป่วยมีทวดึงสกรรมกรณ์ (การลงอาชญา ๓๒ ประการ) เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน เรียกว่าอปฏิจฉันทุกข์ เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความปรากฏการกระทำด้วย เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมาในวิภังค์แห่งทุกขสัจทั้งหมดเรียกว่าปริยายทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์นั้น ๆ ส่วนทุกขทุกข์เรียกว่านิปปริยายทุกข์

* ปาฐะ พิมพ์ไว้เรียงศัพท์ สุขเวทนา ติดกับ วิปริณาเมน คลาดเคลื่อน ที่ถูกเรียงแยกเป็น สุขเวทนา วิปริณาเมน

[คัพโภกกันติมูลกทุกข์]

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติ จัดเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์อันมีในอบาย ที่แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงประกาศไว้ในสูตรทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นอาทิ โดยเป็นข้ออุปมา (มีอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิงเป็นต้น) และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีความลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้นในมนุษยโลก ซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

ในทุกข์เหล่านั้น (ต่อไป) นี้ เป็นทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีความลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้น

ก็แลสัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช่เกิดในกลีบดอกไม้มี อุบล ปทุม และบุณฑริกเป็นต้นไม่ ที่แท้ย่อมเกิดในกุจฉิประเทศ (ส่วนหนึ่งของท้อง) ใต้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่าท่ามกลางแห่งหน้าท้องและกระดูกสันหลัง เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มืดมิดอบอวลด้วยกลิ่นอายอันเหม็นยิ่ง ซึ่งกลิ่นซากสัตว์ (ที่กินเข้าไป) ต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้น น่าเกลียดยิ่งนัก ราวกะตัวหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำครำเป็นต้น ฉะนั้น สัตว์ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้นร้อนอบอยู่*ด้วยสัมภวะ (น้ำกำเนิด น้ำเลี้ยง ?) ในท้องของมารดา (เท่ากับ) ถูกต้มอยู่เหมือนปุฏปากะ (ข้าวต้มมัด ?) (เท่ากับ) ถูกนึ่งอยู่เหมือนปิฏฐปิณฑิ (ขนมก้อนแป้ง) ปราศจากความไหวกายมีคู้เหยียด (อวัยวะ) เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทศมาส แล

* ปาฐะเป็น อุสฺมานา คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น อุสฺมาโน

นี่เป็น คัพโภกกันติมูลทุกข์ (ทุกข์มีความลงสู่ครรภ์เป็นมูล) เป็นอันดับแรก

[คัพภปริหรณมูลกทุกข์]

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด[๑] ในเพราะการลื่นล้ม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้นและการพลิกตัวโดยเร็วของมารดาเป็นต้น (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการฉุดกระชากลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น เหมือนลูกแกะอยู่ในมือนักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือหมองู (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ล้าอันใด ในเวลาที่มารดาดื่มน้ำเย็นเป็นเหมือนสัตว์ที่ตำนรกหนาว ในเวลาที่มารดากลืนข้าวต้ม และข้าวสวยร้อนลงไปเหมือนถูกปรายด้วยเม็ดฝนถ่านเพลิง ในเวลามารดากลืนอาหารรสจัดเช่นเค็มและเปรี้ยวเป็นต้นลงไปก็เหมือนได้รับการลงโทษมีวิธีธาราวตัจฉิกะ (สับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด)[๒] เป็นต้น ทุกข์นี้เป็นคัพภปริหรณมูลกทุกข์ (ทุกขืมีการบริหารครรภ์เป็นมูล)

คัพภวิปัตติมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะเวชกรรมมี

๑. ปาฐะ ตรงนี้เป็น อยํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เทียบกับท่อนหลัง ๆ ซึ่งกล่าวความเสมอกันเป็น ยํ ทั้งนั้น มี อิทํ รับอยู่ข้างหลัง ในที่นี้แก้เป็น ยํ ดังที่แปลนี้
๒. ปาฐะเป็น ขาราปติจฺฉก ก็มี มีอธิบายในที่อื่นว่า เป็นวิธีลงกรรมกรณ์ครั้งโบราณอย่างหนึ่ง โดยสับร่างกายของนักโทษให้เป็นแผลแล้วราดด้วยน้ำกรด แล้วใช้แปรงแข็งถูไปมาให้เนื้อหลุดถึงกระดูก วิธีลงโทษ "แล่เนื้อเกลือทา" ของเราแต่โบราณน่าจะได้เค้าจากวิธีขาราวตัจฉิกะนี้เอง

การตัดและผ่าเป็นต้น ตรงที่ ๆ เกิดทุกข์ (คือมดลูก ?) ของมารดาผู้ครรภ์หลง (คือครรภ์ขัด) อันเป็นที่ไม่ควรดูแม้แห่งคนที่สนิทกันมีมิตรสหายและคนชอบพอกันเป็นต้น* ทุกข์นี้เป็นคัพภวิปัตติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีความวิบัติขัดข้องแห่งครรภ์เป็นมูล)

[วิชายนมูลกทุกข์]

(ประการหนึ่ง) ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูก (ลม) กรรมชวาตของมารดาเมื่อจะคลอดพัดผัน (ศีรษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอดอันน่ากลัวยิ่งประดุจปล่องเหว ถูกเบ่งออกทางช่องคลอดอันแคบยิ่งนักประดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาล และถูกบีบด้วยภูเขาคือขื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรกถูกบดด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้เป็นวิชายนมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล)

[พหินิกขมนมูลกทุกข์]

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นกับการแทงและผ่าด้วยปลายเข็มและคมมีดโกน ในเวลาที่เขารับด้วยมือให้อาบน้ำล้าง (ครรภมลทิน) และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว ซึ่งมีร่างกายยังละเอียดอ่อนเช่นกับแผลใหม่ ทุกข์นี้เป็น มาตุกุจฺฉิโต พหินิกฺขมนมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล)

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น มิตฺตามจฺจสุชฺชาทีหิปิ น่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ...ทีนํปิ เป็นภาวาทิสัมพันธ์ใน อทสฺสน

อมจฺจ มาคู่กับ มิตฺต ท่านว่าหมายเอาสหาย สุหชฺช ก็แปลกันว่าเพื่อน ถ้าจะแปลไปว่า มิตรสหายและเพื่อน ก็ฟังดูเฝือไปนัก จึงแปล สุหชฺช เสียว่า คนชอบพอกัน

[อัตตุปักกมมูลกทุกข์]

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้นไป ทุกข์อันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้ายตนเอง[๑] ก็ดี ผู้ประกอบอาตาปนปริตาปนานุโยค (ประกอบการทรมานตัวเพื่ออย่างกิเลส) ตามทำนองวัตรของเดียรถีย์มีอเจลกวัตร (วัตรของชีเปลือย) เป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กิน (อาหาร) และแขวนคอตาย ด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกข์นี้เป็นอัตตุปักกมมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการทำตัวเองเป็นมูล)

[ปรุปักกมมูลกทุกข์]

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจองจำเป็นต้นแต่คนอื่น ทุกข์นี้เป็นปรุปักกมมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการถูกคนอื่นทำเอาเป็นมูล) แล

[สรูปชาติทุกข์]

ชาตินี้เป็นพื้น (ที่ตั้ง) แห่งทุกข์ทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตฺโต

ฯ เป ฯ

ทุกฺขาติ สพฺพปรมํ อิมมา ชาตึ

หากว่าสัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซร้ เขาก็

ไม่พึงได้รับทุกข์เหลือทนมีเผาด้วยไฟเป็นต้น ใน

๑. วเธนฺตสฺส มหาฎีกาแก้ว่า "เบียดเบียนตัวเองด้วยการร้องไห้คร่ำครวญทุบอกชกหัวเป็นต้น" (น่าจะหมายเลยไปถึงฆ่าตัวตายด้วย ?)

นรกนั้น (ถ้าไม่เกิด) ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิดในนรกนี้ ว่าเป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก เกิดเพราะถูกฆาตด้วยแส้ ปะฏัก และท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้นเสียจะพึงมีอย่างไรเล่า เพราะเหตุนั้น แม้ความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้น จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรตหลายหลาก เกิดเพราะความหิวระหายและลมแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิด (ในพวกเปรตนั้น) ว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ใดในพวกอสูรในโลกันตร์อันเป็นที่มืดมิดและเย็นเหลือทน หากความเกิดในโลกันตร์นั้นไม่มีไซร้ ทุกข์นั้นก็ไม่พึงมี เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคูถนรกเป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้นย่อมได้รับทุกข์อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความ

เกิดเสีย ก็หามีไม่ แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิด
นี้จึงเป็นทุกข์แท้

ต้องการอะไรที่จะกล่าวไปมาก ทุกข์ใดแม้
เล็กน้อยมีอยู่ในที่ไหน ๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้
เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็ไม่มีในกาลไหน ๆ เลย
เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระมหาฤษีเจ้าจึงตรัส
ความเกิดนี้ว่าเป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง

นี่เป็นวินิจฉัยในชาติเป็นข้อแรก

[ชราทุกข์]

ในข้อว่า "แม้ชราก็เป็นทุกข์" นี้ มีวินิจฉัยว่า ชรามี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ* ๑ ความเก่าไปแห่งขันธ์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่งใน (รูป) สันตติซึ่งรู้กันโดยอาการมีฟันหักเป็นต้น ๑ ชรา (อันปรากฏ) คือความเก่าไปแห่งขันธ์นั้น (แหละ) หมายเอาในที่นี้

ก็แลชรานี้นั้น มีความแก่ไปแห่งขันธ์เป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไปหาความตายเป็นรส มีความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จริงอยู่ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจนี้ใด มีปัจจัยเป็นอเนก เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะใหญ่น้อย ความพิการแห่งอินทรีย์ ความมีรุปร่างวิกลไป ความเป็นหนุ่มหายไป ความเพียร

* หมายเอาขณิกชราที่กล่าวในสังขตลักษณะ ว่าจิตสฺส อญฺญถตฺตํ - เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไปย่อมปรากฏ

(ความกล้า ?) ตกไป* สติ (ความจำ ?) และมติ (ความคิดอ่าน ?) จากไป และเป็นที่ดูแคลนของคนอื่นเป็นต้น เกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

องฺคานํ สถิลีภาวา ฯ เป ฯ ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุกฺขา

มัจจะ (สัตว์ที่จะต้องตาย) ได้รับทุกข์ทางกาย
และทางใจอันใด เพราะความหย่อนยานไปแห่ง
องคาพยพ เพราะความวิการไปแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เพราะความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่ม เพราะ
ความถดถอยไปแห่งกำลัง เพราะความจากไป
แห่งสติ (ความจำ ?) เป็นต้น เพราะลูกเมียของ
ตนเองก็ไม่พึงใจ และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่งความ
อ่อนเพลียยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นั่น
ล้วนมีชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงเป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในชรา

* วิริยาปสาท ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับสีหลเป็นวิริยาวสาท ฉลับพม่าเป็นพลูปฆาต น่าวิจารณ์ดู

ของเรากับของสีหล พอไปกันได้ เพราะอปสาทกับอวสาท ก็สิทธาตุ ในความ จม จบ หยุด ฯลฯ ด้วยกัน ส่วนพลูปฆาต ของพม่านั้นมองไม่เห็นกันเลยกับของเรา แต่ไปมองเห็นกันกับบาทคาถาสรูปต่อไปนั้น คือ พลสฺส อุปฆาตโต เหมาะเจาะทีเดียว ถ้าถือว่าความในประโยคเนาต้องกลมกลืนกับคาถา ปาฐะฉบับพม่าก็จะถูกต้องกว่ากระมัง

[มรณทุกข์]

แม้ในข้อว่า 'แม้มรณะก็เป็นทุกข์' นี้ มรณะก็มี ๒ คือ สังขตลักษณะ[๑] ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒"[๒] ดังนี้ ๑ ความขาดการติดต่อกันไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิจ"[๓] ดังนี้ ๑ มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั้น (แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า ชาติปัจจยามรณะ (ความตายมีเพราะความเกิดเป็นปัจจัย) อุปักกมมรณะ (ความตายเพราะการกระทำ) สรสมรณะ (ความตายโดยสภาพ คือตายเอง ?) อายุขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) ปุญญขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นบุญ) ดังนี้ก็เป็นชื่อของมรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั่นเอง

มรณะนี้นั้น มีจุติ (ความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ มีวิโยค (ความพรากไปจากสัตว์และสังขารตามที่ตนได้ไว้) เป็นรส มีคติวิปวาส (ความพลัดจากคติตามที่ตนเข้าถึงแล้วไป) เป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ - ฯ เป ฯ ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตํ

ทุกข์ทางใจอันใดมีขึ้นโดยไม่แปลกกันแก่คนที่กำลัง

๑. หมายถึงขณิกมรณะ ที่กำหนดด้วยความเสื่อมไปแห่งสังขาร

๒. อภิ. ธา. ๓๖/๑๔

๓. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๘

จะตายที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาป เป็นต้น แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนความพลัดพรากอันมีของรักเป็นที่ตั้งไม่ไหว อนึ่ง ทุกข์ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น มีขึ้นแก่คนทุกคนผู้มีมัมมฐาน (ตำแหน่งสำคัญของร่างกาย) ถูกลมร้ายแทงเอา ทุกข์นี้เป็นทุกข์ที่คนทนไม่ไหว แก้ไขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่มรณะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั่น เพราะเหตุนั้น มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าเป็นทุกข์แท้

นี่เป็นวินิจฉัยในมรณะ

[โสกะ]

ในปกิณกทุกข์มีโสกเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียญาติไปเป็นต้นต้องเอา ชื่อว่า โสก โสกนั้น โดยความก็เป็นโทมนัสนั่นเองก็จริงแล แม้เป็นเช่นนั้น ก็ (มีลักษณะประจำตัวคือ) มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความกรมเกรียมใจเป็นรส มีความละห้อยหาเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าโสกเป็นทุกข์พึงทราบว่า เพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

๑. หมายความว่า โสก ก็เป็นพวกโทมนัสเจตสิกนั่นเอง เพราะไม่มีเจตสิกอื่น แต่ถึงกระนั้น ก็มีความแตกต่างกันโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวต่อไปนั้น

สตฺตานํ หทยํ โสโก ฯ เป ฯ ตสฺมา ทุกฺโขติ - วุจฺจติ

โสกย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย ดังลูกศร อาบยาพิษแทงเอา และยังเผาหัวใจเอาอย่างร้ายแรงอีกด้วย ราวกะหลาวเหล็กเผาไฟ (ทิ่มเข้าไป) เผาเอา และยังนำวิวิธทุกข์ต่างโดยความเจ็บไข้ ความแก่และความตายมาอีกด้วย* เหตุใด เพราะเหตุนั้น โสกนั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในโสก

[ปริเทวะ]

ความคร่ำครวญแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียญาติไปเป็นต้น ต้องเอาชื่อปริเทวะ ปริเทวะนั้น มีความพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการบอก (รำพัน) ความดีความเสียเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าปริเทวะเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน

ฯ ป ฯ

ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห

บุคคลผู้ต้องศรโศกประหารเอาแล้ว ยังมาคร่ำครวญ

* หมายความว่า ความโศกทำให้เกิดความเจ็บป่วยขึ้นได้ ทำให้แก่เร็ว และโศกหนักก็ถึงตายได้

(อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์
เกิดแต่ความแห้งผากแห่ง คอ ริมฝีปากและเพดาน
ปากเหลือจะทน เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสปริเทวะว่าเป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

[ทุกขะ]

ความทุกข์อันเป็นไปในกาย ชื่อว่าทุกขะ ทุกขะนั้น มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทรามปัญญาทั้งหลายเป็นรส มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าทุกขะเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะนำความทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ปีเฬติ กายิกมิทํ ฯ เป ฯ ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตํ
ทุกข์ทางกายนี้ย่อมบีบคั้น (กาย) ซ้ำยังทำทุกข์
ทางใจให้เกิดด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น ทุกข์
ทางกายนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เป็น
ทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก)

นี่เป็นวินิจฉัยในทุกขะ

[โทมนัส]

ความทุกข์อันเป็นไปในใจ ชื่อว่าโทมนัส โทมนัสนั้นมีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ มีความแค้นใจเป็นรส มีความเจ็บป่วยทางใจ

เป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าโทมนัสเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นทุกขทุกข์ และเพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลายที่เพียบด้วยความทุกข์ใจแล้ว ย่อมเสวยทุกข์มีประการต่าง ๆ เช่นสยายผม (ที่ขมวดไว้) ร้องไห้ ทุบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า (ไขว่ขึ้นลง) จับศัสตรา (ทำร้ายตัวเอง) กินยาพิษ[๑] แขวน (คอ) ด้วยเชือก (โจน) เข้า (กอง) ไฟ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ปีเฬติ ยโต จิตฺตํ ฯเปฯ ตโต อาหุ

โทมนัสย่อมบีบคั้นจิต และยังนำความลำบากกายมา
ให้ด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส[๒] จึงตรัสโทมนัสว่าเป็น
ทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในโทมนัส

[อุปายาส]

โทสะ อันความทุกข์ใจอย่างหนักบันดาลขึ้น แห่งบุคคลที่ถูกทุกข์มีเสียญาติเป็นต้นต้องเอานั้นเอง ชื่อว่าอุปายาส อาจารย์พวกหนึ่งว่า

๑. วิสํ ขาทนฺติ ขาทธาตุ โดยมากใช้ในของที่ต้อง ขบ เคี้ยว กัดกิน ทีเรียกว่าขาทนียะ ยาพิษ ไม่ใช่ของชนิดนั้นโดยตรง แต่ท่านใช้ขาทธาตุ ก็ต้องแปลว่ากิน นักเรียนควรสังเกตจำ

๒. วิโทมนสฺสา ต้องหมายถึงพระพุทธเจ้า จะเป็นคนอื่นไม่ได้ เพราะทุกคาถาที่กล่าวมาแล้ว และอีกหลายคาถาต่อไป ก็พระพุทธเจ้าทั้งนั้น แต่ตรงนี้แปลกเขาหมดเป็นพหุวจะ คือ วิโทมนสฺสา. . อาหุ สงสัยว่าจะคลาดเคลื่อน เพราะไม่เห็นจำเป็นอันใดที่จะต้องเป็นพหุวจนะ ถ้าเป็นเอกวจนะ เสมอกับคาถาอื่น ๆ เสียจะดีกว่า เป็น วิโทมนสฺโส. . อาห

อุปายาสเป็น (เจตสิก) ธรรมอันหนึ่งนับเข้าในสังขารขันธ์ อุปายาส นั้นมีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นรส มีความตรมความเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่า อุปายาสเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเพราะความเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้เผือดซีดด้วย เพราะเหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

จิตฺตสฺส จ ปริทหนา ฯ เป ฯ ทุกฺโข ตโต วุตฺโต
อุปายาส ย่อมยังทุกข์ใดให้เกิด ทุกข์นั้นจัดว่ามี
ประมาณยิ่ง เพราะทั้งแผดเผาจิต ทั้งทำกายให้
เผือดซีด เหตุนั้น อุปายาส พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า เป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปายาส

[เปรียบเทียบโสกะปริเทวะอุปายาส]

ก็แล ในโสกะ ปริเทวะ และอุปายาสนี้ โสกะ พึงเห็นเหมือนการที่ (น้ำ) เดือดอยู่ภายในภาชนะด้วยไฟอ่อน ๆ ปริเทวะ พึงเห็นดังการ (ล้น) ออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่เดือนด้วยไฟแรง อุปายาส พึงเห็นเช่นการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเอง แห่งน้ำทีเหลือจาก (ล้น) ออกข้างนอกแล้วไม่พอจะ (ล้น) ออกอีก

[อัปปิยสัมปโยคทุกข์]

การร่วมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่ชอบใจ ชื่อว่าอัปปิย-สัมปโยค อัปปิยสัมปโยคนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความคับใจเป็นรส มีความเกิด

อนัตถะเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าอัปปิยะสัมปโยคเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ ฯ เป ฯ อปฺปิเยหิ สมาคโม

เพราะพบคนที่เกลียดเข้า ทีแรกทุกข์ก็มีขึ้นในใจ

ต่อไปทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้า (ด้วยกาย

และวาจา) ก็มีขึ้นในกาย (ของบุคคล) ในโลกนี้

(ด้วย) เหตุใด เพราะเหตุนั้น การพบปะกับ

สิ่งที่เกลียดนั้น พึงทราบว่าพระมหาฤษีเจ้า ตรัสว่า

เป็นทุกข์ เหตุว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสอง (คือทั้ง

ทางใจและทางกาย)

นี่เป็นวินิจฉัยในอัปปิยสัมปโยคทุกข์

[ปิยวิปโยคทุกข์]

ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ชอบใจ ชื่อว่าปิย-วิปโยค ปิยวิปโยคนั้น มีความพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ มีอันยังความโสกให้เกิดขึ้นเป็นรส มีความเสียหายไปเป็นปัจจปัฏฐาน ส่วนที่ว่า ปิยวิปโยคเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์คือความโศก เหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ญาติธนาทิวิโยคา ฯ เป ฯ มโต ปิยวิปฺปโยโค

คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบแปล้ด้วยศรโศก เพราะ

พลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่รักมีญาติและทรัพย์

เป็นต้น ย่อมเจ็บปวด (ใจ) เหตุใด เพราะ
เหตุนั้น ปิยวิปโยคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่าเป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกข์

[อิจฉิตาลาภทุกข์]

ในข้อว่า **'ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ----'** นี้ มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนาใน (อลัพภไนยวัตถุ) สิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย เช่น ปรารถนาว่า 'โอ หนอ เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา" เป็นต้น นั่นแล ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **'ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ -** ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ แม้อันใด แม้ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาอันนั้นก็เป็นทุกข์' ดังนี้ ความปรารถนานั้น มีความต้องการสิ่งที่ไม่มีทางจะได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นรส มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าความปรารถนานั้นเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า

ตํ ตํ ปฏฺฐยมานานํ ฯ เป ฯ อิจฺฉิตาลาภมฺพุรวิ
ทุกข์อันประกอบไปด้วยความขุ่นเคืองอันใด เกิด
แก่สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลาย
ปรารถนาสิ่งนั้น ๆ อยู่แต่ไม่ได้สิ่งนั้น ๆ ความ
ปรารถนาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย (นั่นแหละ)

* อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๐

เป็นเหตุของทุกข์อันนั้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น
พระชินะเจ้าจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่าเป็น
ทุกข์*

นี่เป็นวินิจฉัยในอิจฉิตาลาภทุกข์

[ปัญจุปาทานขันธทุกข์]

ส่วนในข้อว่า 'โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์' นี้ มีวินิจฉัยว่า

ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์มาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ทรงตาทิคุณ ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้แล้วก็ดี ทุกข์
อันใดที่มิได้ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้ก็ดี ทุกข์ทั้งปวง
นั้น เว้นอุปาทานขันธ์ห้านั่นเสีย ก็หามีไม่ เหตุใด
เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี้ พระ
มหาฤษีเจ้าผู้ทรงชี้ที่สุดทุกข์ จึงตรัสว่าเป็นทุกข์
โดยย่อ

* ท่านแก้ทุกข์ข้อนี้ ค่อนข้างจะกำกวม คือไม่เด็ดขาดลงไปว่า จะหมายเอาตัวความปรรถนา หรือว่าจะหมายเอาความไม่ได้ (สิ่งที่ปรารถนา) ตอนต้นก็ว่า อิจฺฉาว-ความปรารถนานั่นแล แต่ตอนท้ายในคาถาว่า อิจฉิตาลาภะ จบก็ว่าอิจฉิตาลาภะ-ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา

มหาฎีกาท่านก็รู้สึกอย่างนี้ จึงกล่าวว่า อาจารย์ทั้งหลายว่า คำว่า อิจฺฉาว - ความปรารถนานั่นแล นี่ก็คือความไม่ได้เนื่องด้วยความปรารถนานั่นเอง (ไม่ใช่ปรารถนาเฉย ๆ เท่านั้น) และท่านว่า อิจฉิตาลาภะ ก็คือความไม่ได้อะไรก็แล้วแต่ที่ตนปรารถนา เพราะบาลีก็ว่าเพียงว่า ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ - ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ แม้อันใด เท่านั้น แต่ในคัมภีร์นี้ท่านกล่าวอิจฉิตาลาภะอย่างสุดยอด ตามนัยพระบาลีว่าว่า สัตว์ที่ยังจะต้องเกิด ปรารถนาไม่เกิด เป็นต้น

จริงอย่างนั้น ทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ซึ่งเบียนอุปาทานขันธ์ทั้งนี่แหละ โดยประการต่าง ๆ อยู่ ดังไฟเบียนเชื้อ ดังเครื่องประหารเบียนเป้า ดังแมลงทั้งหลายมีเหลือบและยุงเป็นต้นเบียนโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเบียนนา ดังพวกโจรปล้นบ้านเบียนหมู่บ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี่เอง เหมือนหญ้าและไม้เถาเป็นต้นเกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกผลและหน่อเกิดที่ต้นไม้ทั้งหลายฉะนั้น อนึ่ง ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลาง คือชรา ทุกข์ในที่สุด คือมรณะ ทุกข์คือความรุ่มร้อน (ใจ) เพราะกระทบมรณันติกทุกข์ (ทุกข์เมื่อใกล้ตาย) เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้ เป็นปริเทวะ ต่อไปทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบอนิฏฐโผฏฐัพพะกล่าวคือความกำเริบแห่งธาตุ เป็นทุกขะ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิฆะในทุกข์กายนั้น แห่งปุถุชนทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเบียนเอา เป็นโทมนัส ทุกข์คือความหมกไหม้* ของบุคคลทั้งหลายผู้มีความเศร้าสลดที่ความเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมีโสกะเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น เป็นอุปายาส ทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย ผู้ได้รับความคลาดหวัง เป็นอิจฉิตาลาภะ เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั่นเอง ซึ่งเมื่อพิจารณาดูโดยประการต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล

* อนุตฺถุนน เคยแปลกันว่า ทอดถอนใจ แต่ตรงนี้มหาฎีกาท่านแก้ว่า อนฺโตนิชฺฌายนํ - ไหม้อยู่ข้างใน พอได้กันกับภาษาเราว่าหมกไหม้ ความแรงพอสมกับความของอุปายาส

ใคร ๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไว้ มิให้ (หลง) เหลือโดยกาลแม้หลายกัปได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงแสดง (โดย) ย่นทุกข์ทั้งปวงนั้น เข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ ทุกอย่าง ดุจย่นรสน้ำทะเลทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า "โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์' ดังนี้

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย

นี้เป็นนยะในทุกขนิเทศเป็นอันดับแรก

[ทุกขสมุทัยนิเทศ]

ส่วนในสมุทัยนิเทศ มีวินิจฉัยว่า คำว่า **ยายํ ตณฺหา** ความว่าตัณหานี้ใด คำว่า **โปโนพฺภวิกา** ความว่า การก่อภพ (ใหม่) อีกชื่อว่าปุนัพภวะ การก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติของตัณหานั่น เหตุนี้ตัณหานั้นจึงชื่อ **โปโนพฺภวิภา**[๑] (มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ)[๒] ตัณหานั้นชื่อ **นนฺทิราคสหคตา** เพราะไปด้วยกันกับนันทิราคะ (ความยินดีอย่างเพลิดเพลิน) มีอธิบายว่า ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะโดยอรรถ[๓] คำว่า **ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี** ความว่า มันเกิดในอัตภาพใด ๆ มันก็มีปกติมุ่งเพลิด

๑. มีปัญหาว่า เมื่อศัพท์นี้สำเร็จรูปมาจาก ปุนพฺภว ก็น่าจะเป็นโปนพฺภวิก ไฉนจึงเป็น โปโนพฺ... ไป เคยเรียนถามนักปราชญ์ผู้หนึ่ง ท่านบอกนิบาตที่แปลว่า 'อีก' มี ๒ คือ ปน และปุโน โปโนพฺภวิก นี้ใช้ปุโน เขลาไปที่ไม่ได้ถามท่านว่า ท่านพบอยู่ในคัมภีร์อะไร

๒. เราถือเอาความเป็นปัจจุบันว่า 'ไม่รู้จบ'

๓. เราถือเอาความง่าย ๆ ว่า ตัณหานั้น ไม่ใช่อยากลุ่น ๆ มันต้องมีความยินดีพอใจเป็นเกลอไปด้วยเสมอ พูดสั้น ๆ ว่า อยากไปตามที่พอใจ

๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อตฺตภาโว ผิด ที่ถูกเป็น อตฺตภาเว

เพลินไปในอัตภาพนั้น ๆ[๑] คำว่า **เสยฺยถีทํ** เป็นนิบาต นี่เป็นความของนิบาตนั้น คือ "หากถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน" ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จักมีแจ้งในปฏิจจสมุปบาทนิเทศ ส่วนในที่นี้ตัณหาทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียวตรัสว่าเป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ โดยอรรถว่าเป็นเหตุยังทุกขสัจให้เกิด

[ทุกขนิโรธนิเทศ]

ในทุกขนิโรธนิเทศ มีวินิจฉัยว่า โดยนัยว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย** เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุทัย หากถามว่า เหตุไร จึงว่าตรัสความดับแห่งสมุทัย ? คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกข์ย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุทัย แท้จริง ทุกข์ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัย มิใช่เหตุอื่น เหตุนั้นจึงตรัสไว้ (ในธรรมบท) ว่า

ต้นไม้ เมื่อโคน[๒]ยังมั่นอยู่ไม่มีอุปัทวะ แม้ถูกตัด
(ส่วนบน) แล้วก็งอดได้อีกอยู่นั่น ฉันใดก็ดี แม้
ทุกข์นี้ก็ฉันนั้น เมื่อตัณหานุสัยยังมิได้ถูกถอนทิ้ง
แล้ว ก็เกิดได้ร่ำไป

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัยดังกล่าวมา

๑. เรานิยมเทศน์กันมาว่า "----ในอารมณ์นั้น ๆ " ฟังดูเป็นปัจจุบันดี ใจฉวยเอาได้ง่ายด้วย

๒. มูล แปลว่า โคนก็ได้ รากก็ได้ ฯลฯ เห็นว่าแปลว่า โคน ก็กินความถึงรากด้วย ดีกว่าแปลว่า ราก เสียทีเดียว เพราะไม้ลางอย่าง หากเหลือแต่ราก ไม่มีโคนโผล่อยู่ด้วย จะไม่งอก

นั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรงแสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นเอง

อันพระตถาคตทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพฤติเสมอด้วยสีหะ ท่านจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ มิได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรถีย์ทั้งหลาย มีความประพฤติเสมอด้วยสุวาน เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในผล โดยแสดงอัตตกิลมถานุโยคเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่[๑] ด้วยประการฉะนี้

ประโยชน์ (ความมุ่งหมาย ?) แห่งการแสดงความดับแห่งทุกข์ด้วยอำนาจความดับแห่งสมุทัย บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยดังนี้ก่อน

[แก้อรรถบาลีทุกขนิโรธ]

ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็น (แก้) อรรถ (แห่งบาลีทุกขนิโรธ)

คำว่า **ตสฺสาเยว ตณฺหาย** ความว่า แห่งตัณหาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ลักษณะ) ว่า '**โปโนพฺภวิกา** - มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ' เป็นอาทิ แล้วทรงจำแนกโดยประเภทมีกามตัณหาเป็นต้นนั้น

๑. คือแทนที่จะดับกิเลสอันเป็นเหตุให้ทุกข์เกิด กลับหาทุกข์มาทับถมตนหนักเข้าอีก

ท่านว่าราชสีห์นั้น เมื่อถูกยิงด้วยศรแล้ว มันไม่มัวโกรธลูกศร เห็นตัวคนยิงแล้วก็พยายามจับตัวคนยิงประหารเสีย ลูกศรก็ไม่มาอีก ส่วนสุนัขนั้นถูกขว้างด้วยก้อนดินแล้วก็มัวแต่เห่าไล่งับกันก้อนดิน ไม่ไล่ตะเพิดคนขว้างไปเสีย ก้อนดินก็มาอีกร่ำไป

มรรค เรียกว่าวิราคะ - ความสำรอกออก[๑] เพราะพระบาลีว่า "**วิราคา วิมุจฺจติ** - ย่อมหลัดพ้นเพราะวิราคะ"[๒] ความดับโดยสำรอกออก ชื่อว่าวิราคนิโรธ ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้[๓] ชื่อว่า อเสสวิราคนิโรธ อีกนัยหนึ่ง การละก็เรียกว่า วิราคะ เพราะฉะนั้น ในบทว่า อเสสวิราคนิโรโธ นี้ บัณฑิตพึงเห็น (ว่า) ประกอบความว่า "การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ" ดังนี้ ก็ได้ แต่ (เมื่อว่า) โดยเนื้อแท้ บททั้งปวงนั่นเป็นไวพจน์ของนิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ โดยปรมัตถ์ ก็เหตุใด ตัณหาสำรอกออกและดับไปได้ ก็เพราะ (พระโยคาวจร) อาศัย (หน่วง) พระนิพพานนั้น (เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า วิราคะ และว่า นิโรธะ ด้วย อนึ่ง เหตุใด ธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่งตัณหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้ ก็เพราะอาศัยพระนิพพานนั้นนั่นแหละ อนึ่งเล่า บรรดาอาลัยทั้งหลายมีกามคุณาลัยเป็นต้น[๔] อาลัยแม้อย่างเดียว

๑. ราคะ แปลว่า ย้อม ก็ได้ กำหนัดยินดี ก็ได้ วิราคะ อาจารย์แต่ก่อนจึงแปลว่า ปราศย้อมบ้าง ปราศจากความกำหนัดบ้าง ตามควรแก่ความในที่นั้น ๆ สำหรับในที่นี้ เหมาะที่จะแปลว่าปราศย้อม อธิบายว่า สี คือตัณหาที่ย้อมใจมาแต่ก่อนนั้นมันปราศไป แต่คำว่าปราศย้อม เป็นภาษาตรงทื่อไป ฟังยาก ท่านจึงแปลเอาความเสียใหม่ว่า สำรอก อธิบายว่า สีคือตัณหานั้นมันสำรอกออกจากใจ ฟังง่ายขึ้น

๒. หมายความว่า ความหลุดพ้นนั้นเป็นผล วิราคะซึ่งเป็นเหตุ จึงเป็นมรรค

๓. หมายความว่า ถอนได้กระทั่งตัณหาอย่างละเอียดที่เรียกว่าอนุสัย จึงว่าดับอย่างไม่เหลือ

๔. มหาฎีกาว่าบทนี้ลิขิตกันไว้ในหลายฉบับว่า กามคุณาลเยสุ แต่ปาฐะที่ถูกว่า กาม-คุณาลยาทีสุ ในที่นี้ได้แปลตามปาฐะที่ถูกนี้

ย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า **จาคะ ปฏินิสฺสัคคะ มุตฺติ อนาลยะ**[๑]

พระนิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส หรือว่ามีอันทำความโล่งใจเป็นรส (ก็ได้)[๒] มีความไม่มีนิมิต (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือว่ามีความไม่มีเรื่องหน่วงเหนี่ยว (จิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน (ก็ได้)

[ปัญหาซับซ้อนในเรื่องพระนิพพาน]

หากมีคำยืนยันว่า "ไม่มีดอก พระนิพพานน่ะ เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึง (หา) ได้ ดุจเขากระต่ายฉะนั้น" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "พระนิพพานไม่มีหามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาตที่พึง (หา) ได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้น ย่อม (หา) ได้ด้วยอุบาย กล่าวคือความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น ดุจโลกุตรจิตของคนอื่น ๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณฉะนั้น เหตุนั้น จึง

๑. เมื่อแก้อย่างนี้ บททั้งหลายนี้ ก็ต้องเป็นกัตตุรูป กัมมสาธนะ คือแปลว่า 'เป็นที่...' ดังนี้ วิราคะ - เป็นที่สำรอก นิโรธะ - เป็นที่ดับ จาคะ - เป็นที่สละไป ปฏินิสฺสัคคะ - เป็นที่สลัดทิ้งไป มุตฺติ - เป็นที่หลุดไป อนาลยะ - เป็นที่ไม่มีอาลัย แต่เราใช้เป็นภาวสาธนะ คือแปลว่า 'ความ...' กันมาแต่ไหน ๆ เห็นว่าเหมาะดีกับความในที่นี้แล้ว

๒. มหาฎีกาว่า ปาฐะในท่อนนี้ ไม่ใช่ของเดิม (ใครก็ไม่ทราบ) นำเอาความที่กล่าวในตอนแก้อรรถสัจจะ ๔ มาเพิ่มเข้าในภายหลัง แท้จริง อาการมีลักษณะเป็นต้นนี้ กล่าวไว้ก่อนในตอนนั้นแล้ว ก็นำมากล่าวซ้ำอีก (ดูตอนประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในวิสุทธิมรรคหน้า ๗๘ - ๗๙ แปลหน้า ๑๖๓)

ไม่ควรกล่าวว่า "พระนิพพานไม่มี เพราะมิใช่สิ่งที่จะพึงได้" อันจะว่า บุถุชนโง่ ๆ ไม่ได้ (ประสบ) สิ่งใด สิ่งนั้นย่อมไม่มี" ดังนี้ หาควรจะว่าไม่ (เพราะท่านผู้ได้ประสบมีอยู่) อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี เพราะอะไร เพราะต้อง (คือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติ จริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี ความปฏิบัติชอบที่สงเคราะห์ในธรรมขันธ์ ๓ มีสีลขันธ์เป็นต้น อันมีสัมมาทิฏฐินำหน้า[๑] ก็ต้องเป็นหมัน แต่ว่าความปฏิบัติชอบนี้ หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้แล"

หากมีคำแย้งว่า "ความต้อง (คือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติไม่มีดอก เพาะความปฏิบัตินั้น ก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรล่ะ)[๒]" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "(ความไม่มีเป็นนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพาน ในเพราะความไม่มี (ขันธ์) อดีตและอนาคต (ไม่มีขันธ์อดีตอนาคตก็บรรลุพระนิพพานได้)"

หากแย้งอีกว่า "(มิใช่แต่ขันธ์อดีตอนาคตเท่านั้น) แม้ความไม่มีวัตตมานขันธ์ (คือขันธ์ปัจจุบัน) ทั้งหลาย ก็เป็นนิพพานด้วย" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะพระนิพพานหาได้มีเพราะความ

๑. หมายความว่าในองค์มรรค ๘ ที่ย่นลงในศีลสมาธิปัญญานั้น สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า มหาฎีกาอธิบายว่าเป็นประธาน คือตรัสเป็นองค์แรกเท่านั้น ไม่ใช่เกิดก่อนเพื่อน

๒. นี่คงหมายความว่า นิพพานก็คือ ความไม่มี ! ไม่มีอะไร ท่านไม่แสดงไว้ มหาฎีกาจึงช่วยแสดงว่า ขนฺธาภาโว - ไม่มีขันธ์ ก็จำต้องดำเนินความตามมติมหาฎีกาต่อไป

ไม่มีวัตตมานขันธ์เหล่านั้นไม่* อนึ่ง เพราะเมื่อวัตตมานขันธ์ไม่มี พระนิพพานก็ถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) (มิใช่ไม่มีวัตตมานขันธ์แล้วเป็นนิพพานดอก) และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสอุปาทิเสส-นิพพานธาตุ ในขณะแห่งมรรคจิตซึ่งอาศัยวัตตมานขันธ์ด้วย (คือว่าในขณะแห่งมรรคจะบรรลุนิพพานไม่ได้ ?)"

หากแย้งอีกว่า "โทษไม่มี เพราะในขณะ (แห่งมรรค) นั้น กิเลสทั้งหลาย ก็ไม่เป็นไปอยู่ (แล้ว)" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะ (หากในขณะแห่งมรรค กิเลสไม่เป็นไปละก็ป อริยมรรคก็ถึงซึ่งความไม่มีประโยชน์ (นะซิ) จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมาเสียแต่ก่อนขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์"

เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อ (ที่ว่าพระนิพพานไม่มี เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ดุจเขากระต่าง และว่าความปฏิบัติไม่เป็นหมัน เพราะความปฏิบัตินั้นเป็นเหตุให้ถึงความไม่มี และว่าโทษคือบรรลุพระ-นิพพานในขณะแห่งมรรคไม่ได้นั้นไม่มี เพราะในขณะแห่งมรรค กิเลสก็ไม่เป็นไปอยู่แล้ว) นั้น จึงมิใช่เหตุ (คือไม่ชอบแก่เหตุ)

หากมีคำยืนยันอีกว่า "ขโย - ความสิ้นไปเป็นนิพพาน โดยบาลีว่า **'โย โข อาวุโส ราคกฺขโย** - ดูกรอาวุโส ความสิ้นไปแห่ง

* ตรงนี้ปาฐะ เรียงไว้เป็น... อาภาวา สมฺภวโต เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น... อภาวาสมฺภวโต แม้ในมหาฎีกาก็แสดงไว้อย่างนั้นคือ วตฺตมานานํ อภาโวปิ น สมฺภวติ (หน้า ๑๙๒)

ราคะใดแล' เป็นต้น[๑]" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะเพียงแต่ความสิ้น หมายถึงพระอรหัตก็ได้ ด้วยพระอรหัตนั้นท่านก็แสดงไว้โดยนัยว่า **'โย โข อาวุโส ราคกฺขโย'** เป็นต้น ด้วยเหมือนกัน[๒] ยังมี (ผิด) อะไร ๆ ต่อไปอีก คือ (การกล่าวเพียงแต่ว่าความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะโทสคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสั้นเป็นต้นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาตมีชั่วาลอันสั้น ความเป็นธรรมชาตมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาตที่จะพึงบรรลุได้โดยไม่แยแสถึงสัมมาวายามะไปเสียด้วย อนึ่ง เพราะความเป็นธรรมชาตมีลักษณะแห่งสังขรธรรมนั่นแล พระนิพพานก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตนับเข้าในสังขตธรรมไป เพราะเป็นธรรมชาตนับเข้าในสังขตธรรม ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตถูกไฟมีราคะเป็นต้นเผาเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาตถูกเผาก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นทุกข์ไปเสียด้วย"

หากมีคำแย้งอีกว่า "โทษไม่มี เพราะความเป็นไป (แห่ง

๑. สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๑

๒. อธิบายตามนัยมหาฎีกาว่า พระอรหัตนั้นเกิดขึ้นในที่สุดแห่งความสิ้นกิเลส ส่วนพระนิพพานเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ ซึ่งบุคคลจะพึงถึงเข้า ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงทำให้เกิดได้ พระบาลีใช้ศัพท์ ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อย่างเดียวกัน แต่ความหมายต่างกัน คือหมายถึงพระอรหัต แปลว่าความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ถ้าหมายถึงพระนิพพาน แปลว่า ธรรมที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เพราะมาถึงพระนิพพาน กิเลสจึงสิ้น (หรือว่าหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ กิเลสจึงสิ้น) เพราะฉะนั้น ขยะ ถ้าแปลแต่ว่า ความสิ้น ก็เป็นนิพพานไม่ได้ (?)

กิเลส) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไป จำเดิมแต่ความสิ้น (ครั้งสุดท้าย) อันใด ความสิ้นอันนั้นเป็นนิพพาน' ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะไม่มีความสิ้นเช่นนั้น[๑] ประการหนึ่ง เพราะแม้มีความสิ้นนั้นก็ไม่ล่วงโทษมีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคจะกลายเป็นนิพพานไปด้วย จริงอยู่ อริยมรรคย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียก ขโย (ด้วย) และตั้งแต่นั้นไป ความเป็นไป (แห่งโทษ) ก็ไม่มีอีกต่อไปด้วยแล แต่ว่าเพราะพระนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น[๒]) โดยปริยาย แห่งขย (คือมรรค) ที่ได้แก่อนุปปัตตินิโรธ (นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น) พระนิพพานนั้นท่านจึงเรียกว่า ขโย (ด้วย) โดยโวหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยวข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย[๓]"

หากมีคำถามว่า 'เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสโดยสรูปเสียทีเดียว ?" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรมสุขุมนัก เป็นความที่สำเร็จ (คือปรากฏทั่วไป) แล้ว เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ขวนขวายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า และ

๑. มหาฎีกาขยายความว่า ความสิ้นที่จะพึงกำหนดแน่ว่า นี่แหละเป็นอารมณ์แห่งมรรคญาณผลญาณ ไม่มี (แต่พระนิพพานมี ?)

๒. ทางอภิธรรม อุป (ในบทอุปนิสฺสยปจฺจโย) มีอรรถว่า ยิ่ง ว่า มั่น

๓. ควรทราบในที่นี้อีกว่า ขโย นั้น เป็นได้ทั้งมรรคผลและนิพพาน เป็นมรรคแปลว่าเป็นเครื่องสิ้นหรือเป็นเหตุสิ้น เป็นผลแปลว่าความสิ้น เป็นนิพพานแปลว่าที่สิ้น ดังกล่าวแล้วในเชิงอรรถ ๒ หน้า ๑๙๘

เพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักษุ[๑] เพราะเหตุนั้น[๒] พระนิพพานนี้นั้น จึงเป็นธรรมชาตไม่ทั่วไป เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะพึงถึงได้ เป็นธรรมชาตไม่มีแดนเกิดเพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย"

หากมีคำแย้งว่า "พระนิพพาน มิใช่ธรรมชาตไม่มีแดนเกิดเพราะเมื่อมีมรรคจึงมีได้" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะพระนิพพานมิใช้ธรรมชาตที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริง พระนิพพานนั้น เป็นธรรมชาตที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่าไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิด จึงไม่มีชรามรณะ เพราะไม่มีแดนเกิดและชรามรณะ จึงเที่ยง"

หากมีคำเสนออีกว่า "แม้อณูเป็นต้น[๓]ก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดัง

๑. ที่ว่าเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ขวนขวายน้อยนั้น ท่านเล็งถึงพระรำพึง เมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ว่า ธรรมที่ได้ตรัสรู้นี้ สุขุมลุ่มลึกนัก ยากที่คนมีกิเลสจะเห็นได้ จึงไม่ทรงขวนขวายที่จะทรงแสดงธรรมในตอนแรก ๆ ส่วนข้อที่จะต้องเห็นด้วยอริยจักษุนั้นเล็งถึงพระบาลีในมาคัณฑิยสูตร [มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก] ที่ตรัสแก่มาคัณฑิย-พราหมณ์ว่า เขายังไม่มีอริยจักษุที่จะเห็นพระนิพพานได้

๒. อิติท้ายศัพท์ สิทฺธา เข้าใจว่าเป็นเหตุ

๓. อณุอาทีนํ มหาฎีกาไขออกไปเป็น ๔ คือ อณุ ปกติ กาล ปุริส แล้วก็ลงอาทิไว้ด้วย ส่อว่ายังมีอะไรต่อไปอีก สิ่งเหล่านี้ลัทธิอื่นถือว่า เที่ยงแท้ไม่แตกดับ และเป็นตัวอำนาจบันดาลโลกให้เกิดขึ้นและเป็นไปอยู่เสมอ อณู พบคำอธิบายสั้น ๆ ว่า อณูหิ โลโก ปวตฺตติ - โลกย่อมเป็นไปด้วยอณูทั้งหลาย ปกติ สังสกฤตเป็นประกฤติ หมายถึงสิ่งที่เป็นมูลเดิมของสิ่งต่าง ๆ ปุริสะ เป็นชื่อหนึ่งแห่งอาตมัน ส่วนกาล [น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกพระกาล] เป็นผู้สร้างและผู้ทำลายสัตว์ด้วย

พระนิพพาน" ฉะนี้ไซร้ คำสนองไขพึงมีว่า "อณูเป็นต้นนั้นชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ (ที่จะให้เข้าถึง)" หากมีคำเสนอย้ำอีกว่า "เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยง" ฉะนี้ไซร้ คำสนองไขก็พึงมีว่า "หามิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ (มีความเป็นธรรมที่พึงมุ่งหมายปรารถนาได้เป็นต้น)" หากมีคำเสนออีกว่า "สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้นเหมือนพระนิพพาน" ฉะนี้ไซร้ คำสนองไขพึงมีว่า "หามิได้ เพราะอณูเป็นต้นไม่สัมฤทธิผล (คือไม่อำนายผลให้ปรากฏ ?)

อันพระนิพพานนี้เท่านั้นเที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรูป เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษที่สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริงอยู่ พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาตอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น*" ดังนี้

* การที่ท่านกล่าวทุกขนิโรธว่า เป็นนิพพาน นี่อย่างไรอยู่ เราเข้าใจกันมาว่า อริยสัจเป็นระบบเหตุกับผล คือทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุคู่ ๑ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุคู่ ๑ แต่ส่วนพระนิพพานหาได้อยู่ในระบบเหตุผลไม่ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่หมายถึงมรรคก็ได ผลก็ได้ นิพพานก็ได้ อาจารย์สอนให้แปลต่างกัน ดังศัพท์ ขโย ที่กล่าวแล้ว ในเชิงอรรถ ๓ หน้า ๑๙๙ เพราะฉะนั้น นิโรธ ถ้าเป็นนิพพาน ก็ต้องแปลว่า "ธรรมเป็นที่ดับ" แต่เราแปลกันมาแต่ว่า "ความดับ" อันหมายถึงผล ยังไม่เคยมีนักปราชญ์ผู้ใดคัดค้านเลยว่าแปลผิด

นี่เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

[ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ]

ก็และ ธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (นี้) เป็นอันแจ่มแจ้งโดยใจความแล้วแท้ แม้ในขันธนิเทศก็จริง แต่ว่าในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อให้ทราบความแปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ นั้น อันเป็นไปในขณะเดียวกัน

[สัมมาทิฏฐิ]

แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักษุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชานุสัยขึ้นได้ แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความจริงแท้เป็นรส มีการทำลายความมืดคืออวิชาเสียได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมาสังกัปปะ]

ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพาน อันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจักมิจฉาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมาสังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปปนา (ความตรึกแน่วอยู่ในทาง*) เป็นรส มีการละมิจฉาสังกัปปะได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมวาจา]

ความงดเว้นจากมิจฉาวาจา อันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้น

* ในอภิธรรมกล่าว อปฺปนา เป็นศัพท์ปริยายหนึ่งแห่งวิตก

แหละ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) และตรึกหอยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ) อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุตธรรมไว้) เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นรส มีความละมิจฉาวาจาได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมากัมมันตะ]

ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละ ตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาด แห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อสัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการพยุง (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นรส มีการละมิจฉากัมมันตะได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมาอาชีวะ]

ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันสัมปยุตด้วยความงดเว้นที่เป็นความหมดจดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น* เข้าไปตัดเสียได้ซึ่งอเนสนา มีความล่อลวงเป็นต้น แห่งพระโยคีนั้น อันใดความงดเว้นนั้น ชื่อสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้น มีความสะอาด (แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไปเป็นรส มีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมาวายามะ]

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วย

* ปาฐะเรียงแยกไว้เป็น สมฺมาวาจา กมฺมนฺตานํ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นบทสมาส คือ สมฺมาวาจากมฺมนฺตานํ

สัมมาอาชีวะนั้นแหละ ตัดโกสัชชะเสียได้ขาด แห่งพระโยคีนั้น ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้นชื่อสัมมาวายามะ สัมมาวายามะนั้น มีการประคอง (จิต) ไว้เป็นลักษณะ มีสัมมัปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นรส มีอันละมิจฉาวายามะเสียได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมาสติ]

ความไม่ลืมแห่งใจ อันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละ กำจัดมิจฉาสติออกเสียได้ แห่งพระโยคีนั้น ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้น ชื่อสัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้ง (สติ) ไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีการละมิจฉาสติได้เป็นปัจจุปัฏฐาน

[สัมมาสมาธิ]

เอกัคคตาแห่งจิต อันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละ ทำลายมิจฉาสมาธิเสียได้ แห่งพระโยคีนั้นผู้มีจิตอันสติชั้นยอดเยี่ยมรักษาอยู่อย่างนั้น ชื่อสัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่ส่ายไป (แห่งจิต) เป็นลักษณะ มีอันตั้ง (จิต) ไว้มั่นเป็นรส มีการละมิจฉาสมาธิได้ เป็นปัจจุปัฏฐาน แล

นี่เป็นนยะในทุกขนิโรธมินีปฏิปทานิเทศ

วินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยกิจแห่งญาณ]

ข้อว่า 'โดยกิจแห่งญาณ' ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งสัจจญาณ (ความรู้อริยสัจ) ด้วย ก็สัจจญาณมี ๒ คือ อนุโพธญาณ (ความรู้โดยรู้ตาม) ๑ ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดยตรัสรู้) ๑ ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกิยะ เป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณ เป็นโลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ได้โดยกิจ (มีกำหนดรู้สัจจะเป็นต้น) ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเป็นทุกขสมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย"[๑] ดังนี้เป็นต้น คำบาลีแห่งนี้ บัณฑิตพึง (นำมา) กล่าวให้หมดเถิด อันกิจแห่งปฏิเวธญาณนั้น จักมีแจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แล สัจจญาณที่เป็นโลกิยะนี้ใด ในโลกิยญาณนั้น ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) ย่อมยังสักกายทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำเอาไว้อย่างกลุ้มรุมให้กลับ สมุทัยญาณ (ความรู้ในสมุทัย) ย่อมยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ นิโรธญาณ (ความรู้ในนิโรธ) ย่อมยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ มรรค-ญาณ (ความรู้ในมรรค) ย่อมยังอกิริยทิฏฐิให้กลับ[๒] นัยหนึ่ง ทุกข-

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๗.

๒. มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า ทุกขญาณยังสักกายทิฏฐิให้กลับ คือว่าละสักกายทิฏฐิได้ เพราะเห็นร่างกายเป็นแต่กองสังขารล้วน ๆ สมุทัยญาณ ยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ เพราะเหตุผลสัมพันธ์กันอยู่ไม่ขาดสาย นิโรธญาณยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ เพราะเห็นว่าเมื่อเหตุดับ ผลก็ดับ มรรคญาณยังอกิริยทิฏฐิให้กลับ เพราะเห็นอัตตการ (การกระทำของตน การสร้างสรรค์โดยตนเอง ?) อย่างประจักษ์

ญาณ ยังความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความสำคัญว่ายั่งยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตน ในขันธ์ทั้งหลายอันปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความเป็นสุข ความเป็นตัวตน ให้กลับ สมุทัยญาณ ยังความปฏิบัติผิดในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ เช่นว่า "โลกย่อมเป็นไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ (พระอิศวร) โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดย (พระ) กาล และโดยสภาวะ (ความเป็นเอง) เป็นต้น[๑] ให้กลับ นิโรธญาณ ยังความปฏิบัติผิดในนิโรธ อันได้แก่ความถือว่า ความหลุดพ้น[๒] (มี) ในอรูปโลกและในโลกถูปิกา (ภูมิที่ถือว่าเป็นยอดโลก) เป็นต้น[๓] ให้กลับ มรรคญาณ ยังความปฏิบัติผิดในอุบาย ที่เป็นไปโดยอำนาจความถือในสิ่งที่มิใช่ทางแห่งวิสุทธิ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมาถานุโยค ว่าเป็นทางแห่งวิสุทธิ ให้กลับ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้

๑. มหาฎีกาว่า พวกที่ถือว่าพระอิศวรเป็นผู้ตกแต่งโลก เรียกว่า อิสสรการณี (ถือว่าพระอิศวรเป็นเหตุ) พวกที่ถือว่า โลกปรากฏขึ้นโดยสิ่งที่เรียกว่าประธาน (เรียกปกติ หรือ ประกฤติก็มี) และประธานนั้นก็ซ่อนอยู่ในโลกนี่เอง เรียกว่าปธานการณี (ถือว่าประธานเป็นเหตุ) พวกที่ถือว่าพระกาลสร้างสัตว์ พระกาลสังหารสัตว์ ฯ ล ฯ เรียกว่ากาลวาที พวกที่ถือว่าโลกเป็นตากสภาวะ คือเป็นของมันเอง เช่น ความแหลมของหนาม ความกลมของผลมะขวิด ความมีลายหลาก ๆ ของเนื้อนกและงูเป็นต้น เรียกว่าสภาวาที ฯ ล ฯ

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อปฺปวตฺต... แต่ในมหาฎีกาเป็น อปวคฺค... และไขว่า โมกฺข

๓. มหาฎีกาว่า ความถือว่าความหลุดพ้นมีอยู่ในอรูปโลก เช่นความถือของอุทกดาบสและอาฬารดาบสเป็นต้น ความถือว่าความหลุดพ้นมีในโลกถูปิกา เช่นความถือของพวกนิครนถ์เป็นต้น

โลกถูปิกา - ยอดโลก น่าจะได้กันกับ ภวัคคะ - ยอดภพ ในคัมภีร์ฝ่ายเรา ดังคำว่า ภวัคคพรหม - พรหมในภพสูงสุด

ไว้ว่า

นรชนยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็
ยังหลงงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก
ในนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบาย
(เครื่องเข้าถึง) นิพพานนั้น อยู่ตราบนั้น

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการหนึ่ง

[โดยประเภทแห่งธรรมที่นับเข้าในอริยสัจ]

ข้อว่า "โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลาย ที่อยู่ภายใน (คือนับเข้าในอริยสัจ)" ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย (โลกิย) ธรรมที่เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกขสัจ ตัณหาวิจริต ๓๖ นับเข้าในสมุทัยสัจ นิโรธสัจไม่เจือปน (กับอะไร) โดยมุข (หัวหน้า) คือสัมมาทิฏฐิ วีมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอปเทส (ข้ออ้าง) คือสัมมาสังกัปปะ วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้นนับเข้าในมรรคสัจ โดยอปเทสคือสัมมาวาจา วจีสุจริต ๔ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอปเทสคือสัมมากัมมันตะ กายสุจริต ๓ นับเข้าในมรรคสัจ โดยมุขคือสัมมาอาชีวะ ความมักน้อย และความสันโดษนับเข้าในมรรคสัจ[๑] หรืออนึ่ง สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาทก็นับเข้าในมรรคสัจ

๑. มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า เมื่อความมักน้อยและความสันโดษมี สัมมาอาชีวะจึงมี เพราะเหตุนั้น ความมักน้อยและความสันโดษท่านจึงนับเข้าในสัมมาอาชีวะ

เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทั้งหมดนั่นเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับไว้ด้วยมือคือศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาทมี ศีลจึงมี[๑] โดยอปเทสคือสัมมาวายะมะ สัมมัปธาน ๔ วิริยิทธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอปเทสคือสัมมาสติ สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอปเทศคือสัมมสมาธิ สมาธิ ๓ มีสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ (คือจิตติทธิบาท) สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ปีติสัมโพชฌงค์[๒] ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจแล

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการหนึ่ง

[โดยอุปมา]

ข้อว่า โดยอุปมา ความว่า ก็แลทุกขสัจ พึงเห็นเหมือนของหนัก สมุทัยสัจเหมือนการถือของหนัก นิโรธสัจเหมือนการวางของหนัก มรรคสัจเหมือนอุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่งทุกขสัจเหมือนโรค สมุทัยสัจเหมือนเหตุของโรค นิโรธสัจเหมือนความหาย

๑. อริยกันตศีล คือองค์มรรคทั้ง ๓ นั้น จะยั่งยืนอยู่ในสันดานของพระอริยเจ้า ก็ด้วยมืออันเหนียวแน่นคือศรัทธา เพราะฉะนั้น สัทธา ท่านจึงนับเข้าในองค์มรรคข้อนี้ ส่วนฉันทะ เป็นคุณติดตามศรัทธา จึงพลอยถูกนับเข้าด้วย

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ...สมาธิ อุเบกขาสมฺโพชฺฌงฺคานิ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นบทสมาส ต้องเรียงติดกันเป็น ... สมาธิอุเปกฺขา...

โรค มรรคสัจเหมือนยา หรือว่าทุกขสัจเหมือนขาดแคลนอาหาร สมุทัยสัจเหมือนฝนไม่ดี[๑] นิโรธสัจเหมือนมีอาหารสมบูรณ์ มรรคสัจเหมือนฝนดี[๒]

สัจจะ ๔ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประกอบ (ความ) อุปมาด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวร ความถอนเวร และอุบายถอนเวร ด้วยต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และอุบายตัดรากนั้น ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศภัย และอุบายบรรลุความปราศภัยนั้น ด้วยฝั่งใน ห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วงน้ำไป) ถึงฝั่งนอกนั้น บ้างก็ได้[๓]

วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวฉะนี้

[โดยจตุกกะ - เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔]

ข้อว่า โดยจตุกกะ ความว่า ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข์ (แต่) ไม่เป็นอริยสัจก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัจ (แต่) ไม่เป็นทุกข์ก็มี สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยสัจก็มี ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้นก็นัยนี้[๔]

๑. ทุพฺพุฏฺฐิ - ฝนชั่ว คือฝนไม่ดี หมายความว่าแล้ง หรือตกมากเกินไป

๒. ถ้านิโรธอริยสัจ ได้แก่นิพพาน ดังท่านว่าไว้ข้างต้น ภารนิกฺเขปนํ โรควูปสโม สุภิกฺขํ มิต้องแปลว่า เป็นที่... ไปเป็นแถวหรือ ?

๓. มหาฏีกาช่วยขยายความอุปมาข้อหนึ่งว่า เวรได้แก่พยาบาทหรือความเป็นศัตรูกัน ความถอนเวร คือความระงับเวร ได้แก่เมตตา อุบายถอนเวร ได้แก้สังคหวัตถุทั้งหลาย นอกนั้นไม่ขยาย

๔. เช่นว่า เป็นสมุทัยแต่ไม่เป็นอริยสัจก็มี เป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นสมุทัยก็มี เป็นทั้งสมุทัยทั้งอริยสัจก็มี ไม่เป็นสมุทัยไม่เป็นอริยสัจก็มี ฯ ล ฯ

ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า 'สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์' แต่ไม่เป็นอริยสัจ[๑] นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นทุกขื ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) พึงเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น (คือว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญไญยธรรม) ส่วนอุปาทานขันธ์ ๕ เว้นแต่ตัณหา[๒] เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง[๓] ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคแลเสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์สำหรับกำหนดรู้แห่งพระโยคาวจรผู้อยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า (คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญไญยธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวในบทแรก) (ทั้ง) ไม่เป็นอริยสัจ

วินิจฉัยในอริยสัจนี้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามควรในอริยสัจอื่นมีสมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

๑. มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ยังเป็นสังขรธรรม จึงยังเป็นสังขารทุกข์ มีเกิดมีดับ แต่ไม่เป็นอริยสัจ เพราะไม่เข้าลักษณะเป็นปริญไญยธรรม ปหาตัพพธรรม อสังขตธรรมและนิยยานธรรม ตามกิจของอริยสัจ

๒. เพราะตัณหาเป็นอริยสัจข้อหนึ่งต่างหาก คือเป็นสมุทัย

๓. คือไม่มียกเว้นอะไร

ประการหนึ่ง*

[โดยว่างเปล่า]

ในสองข้อว่า 'โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น' นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าก่อน เพราะ (เมื่อว่า) โดยปรมัตถ์ สัจจะทั้งสิ้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้รู้สึก ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับ และผู้เดิน เหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใคร ๆ ผู้รับทุกข์ไม่มี ผู้ทำ
ไม่มี แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่
คนผู้ดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี"

อีกนัยหนึ่ง

* มหาฎีกาช่วยบอกข้อธรรมที่เป็นและไม่เป็นในอริยสัจข้อต่อไปโดยสังเขปว่า กิเลสที่เหลือ (นอกจากตัณหา) จัดเป็นสมุทัย เพราะอรรถว่าทำให้เกิด (ทุกข์) แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นสมุทัย อีก ๒ คือทุกข์และมรรคพึงเป็นสมุทัยก็ได้ เพราะเป็นปัจจัยแห่งผลของตน แต่ไม่ใช่เป็นสมุทัยโดยเป็นปหาตัพพธรรม ตัณหาเป็นทั้งสมุทัยทั้งอริยสัจโดยประการทั้งปวง มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นสมุทัยที่จะต้องละ และไม่เป็นอริยสัจ

สังขารนิโรธิและนิโรธสมาบัติ เป็นนิโรธแต่ไม่เป็นอริยสัจ สมุทัยเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นนิโรธ อีก ๒ คือทุกข์และมรรคพึงเป็นนิโรธก็ได้ เพราะมีสภาวะเป็นขณนิโรธคือดับไปในขณะ แต่ไม่ใช่นิโรธที่จะต้องทำให้แจ้ง อสังขตธาตุ เป็นทั้งนิโรธทั้งอริยสัจ (มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นนิโรธไม่เป็นอริยสัจ)

องค์มรรคอื่นจากอริยมรรค เป็นมรรคแต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นมรรค อีก ๒ คือ ทุกข์และสมุทัย พึงเป็นมรรคก็ได้เพราะเป็นทางให้ไปสู่ภพ แต่ไม่ใช่มรรคที่จะต้องทำให้มีขึ้น นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นทั้งมรรคทั้งอริยสัจ โดยประการทั้งปวง (มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นมรรคไม่เป็นอริยสัจ)

ความว่าง[๑]ในสัจจะ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ คือ สัจจะ
สองข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความ
สุข และความเป็นตัวตน อมตบท (คือนิโรธ)
ว่างจากความเป็นตัวตน มรรคเว้นว่างจากความ
ยั่งยืน ความสุข และความเป็นตัวตน

หรือว่าสัจจะ ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสัจจะ ๓ ที่เหลือ หรือว่าในสัจจะ ๔ นี้ สัจจะที่เป็นเหตุว่างจากสัจจะที่เป็นผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) การ่วมครรภ์กับผล ดังเช่นปกติ (หรือประกฤติ) ของพวกปกติวาทีไม่[๒] และผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรคร่วมกลุ่มกันไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็น 'เหตุผล - ผลร่วมเหตุ' ดังเช่นทวิอณุกผล (ผลเกิดแต่อณู ๒) เป็นต้น ของพวกสมวายวาทีไม่[๓] เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่าสา

๑. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สุญฺญตฺตา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุญฺญตา

๒.-๓. วาทะของนักปราชญ์นอกพระศาสนาต่าง ๆ นี้ ไม่ทราบว่ามีตำรากล่าวไว้โดยละเอียดที่ไหน ก็ได้แต่อาศัยมหาฎีกา ซึ่งท่านก็กล่าวแต่ย่อ ๆ อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง นักปราชญ์พวกปกติวาทีกล่าวว่า ปกติ (สังสกฤต เป็นประกฤติ คือสิ่งที่เป็นมูลเดิม) เป็นตัวเหตุ เรียกประธานก็มี สิ่งทั้งหลายที่นับว่าเป็นผลของปกตินั้น เมื่อยังมิได้แยกตัวออกมา ก็รวมอยู่กับปกติ คือเป็นตัวปกตินั่นเอง จึงว่า 'ปกติร่วมครรภ์กับสิ่งเหล่านั้น' แต่เหตุคือสมุทัยและมรรคหาร่วมครรภ์กับผลคือทุกข์และนิโรธอย่างนั้นไม่

พวกสมวายวาทีก็คล้ายกัน คือ กล่าวว่า ผลร่วมติดอยู่ในเหตุได้ คล้ายกับว่าเป็นอันเดียวกัน เช่นว่าผืนผ้าร่วมติดอยู่ในเส้นด้าย เสื่อร่วมติดอยู่ในหญ้ากก ส่วนอณูนั้นพวกนี้กล่าวว่าเป็นตัวเหตุที่ให้โลกเป็นไป ผลของอณูนั้นเรียกว่าอณุกะ ถ้าอณูที่เป็นเหตุมี ๒ ผลก็เรียกทวิอณุกะ ถ้าอณูที่เป็นเหตุมี ๓ ผลก็เรียกติอณุกะ ฯ ล ฯ ร่วมติดอยู่ในอณูเป็นเหตุนั่นเอง แต่สัจจะที่เป็นผลหาร่วมติดอยู่ในสัจจะที่เป็นเหตุอย่างนั้นไม่

ในสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ๓ ว่างจากนิโรธ นิพพุติ (คือนิโรธ) เล่า ก็ว่างจากสัจจะ ๓ นั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่างจากสัจจะที่เป็นผล สัจจะที่เป็นผลนั้นเล่าก็ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ

พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

[โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น]

ข้อว่า โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ความว่า ก็แลในสัจจะ ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียวโดยเป็นปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสงสาร) เป็น ๒ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ โดยต่างแห่งอุปปัติภพ คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยแยกตามอาหาร ๔ (ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ โดยแตกเป็นอุปาทานขันธ์ ๕

ส่วนสมุทัย เป็นอย่างเดียว โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ยังสงสารให้หมุนไป) เป็น ๒ โดยเป็นสัมปยุตกับทิฏฐิและไม่สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็น ๓ โดยต่างแห่งกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็น ๔ โดยเป็นโทษที่พึงละดับมรรค ๔ เป็น ๕ โดยแยกเป็นความมุ่งยินดีในอารมณ์ ๕ มีมุ่งยินดีในรูปเป็นต้น* เป็น ๖ โดยแตกเป็นกองตัณหา ๖

ส่วนนิโรธ เป็นอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยายเป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส เป็น ๓ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕

* มหาฎีกาแก้เป็น ๒ นัย นัย ๑ ว่า ในขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น นัย ๑ ว่า ในอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น

โดยเป็นความหายไปแห่งความมุ่งยินดี ๕ เป็น ๖ โดยมีความทำลายไปแห่งกองตัณหา ๖[๑]

ส่วนมรรค เป็นอย่างเดียว โดยเป็นภาเวตัพพธรรม[๒] เป็น ๒ โดยแยกเป็นสมถะและวิปัสนา หรือโดยแยกเป็น ทัสสนะ (คือโสดา-ปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัต-มรรค) เป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ขันธ์ ๓ แท้จริง มรรคนี้เพราะเหตุที่มีองค์เป็นส่วนย่อย ท่านจึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ด้วย (ธรรม) ขันธ์ ๓ ซึ่งเป็นส่วนรวม เหมือนเมืองรวมเข้าด้วยแคว้นฉะนั้น ดังพระธัมมทินนาเถรีกล่าว (แห้ปัญหาของวิสาขอบาสกป ว่า "ดูกรอาวุโสวิสขะ ขันธ์ ๓ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริย-มรรคมีองค์ ๘ ดอก แต่ว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ต่างหาก ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ ดูกรอาวุโสวิสาขะ สัมมวาจาใดด้วย สัมมกัมมันตะใดด้วย สัมมาอาชีวะใดด้วย ธรรม (๓) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์ สัมมาวายามะใดด้วย สัมมสติใดด้วย สัมมาสมาธิใดด้วยธรรม (๓) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์ สัมมทิฏฐิใดด้วย

๑. ฉตณฺหากายเภทโต เภท มีความเป็น ๒ คือ แตกต่างก็ได้ แตกทำลายก็ได้ ตรงนี้ต้องแปลว่าแตกทำลาย จึงจะเข้ากับเรื่อง

๒. เรื่องอริยสัจเป็น ๑ นี้ ท่านกล่าวอย่างไรอยู่ ฟังของท่านไม่ออก เมื่อชี้ทุกข์เป็นปวัตติ สมุทัยเป็นปวัตตกะแล้ว ก็น่าจะชี้นิโรธเป็นนิวัตติ มรรคเป็นนิวัตตกะ ไปแนวเดียวกัน ซึ่งก็เคยกล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ท่านกลับแยกแนวไปชี้นิโรธเป็นอสังขต-ธาตุ มรรคเป็นภาวตัพพธรรม หรือเมื่อจะชี้โดยกิจ ดังที่ว่ามรรคเป็นภเวตัพพธรรม ก็น่าจะชี้ทุกข์เป็นปริญไญยธรรม สมุทัยเป็นปหาตัพพธรรม และนิโรธเป็นสัจฉิ-กาตัพพธรรม เข้าแนวกัน

สัมมาสังกัปปะใดด้วย ธรรม (๒) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์[๑]" ดังนี้

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๓ นั้นท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วนสีลขันธ์ โดยความมีชาติเสมอกัน

ก็แลในบาลี ท่านทำนิเทศไว้โดยภุมมวจนะว่า 'สีลกฺขนฺเธ' ก็จริง แต่ก็พึงทราบเนื้อความโดยเป็นกรณเวจนะ (คือเป็นสีลกฺขนฺเธน) เถิด[๒]

ส่วนในธรรม ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาธิมิอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแน่ในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิริยะทำกิจคือประคอง (จิต) ไว้ให้สำเร็จ และสติทำกิจคือไม่ฟั่นเฟือนไปให้สำเร็จอยู่ (สมาธิ) เป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจ (แนบแน่นได้)

(ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในธรรม ๓ นั้น เหมือนอย่างว่าในสหาย ๓ คนผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่าจักเล่นนักขัตฤกษ์ ต่างว่าสหายผู้หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ก็เอื้อมมือขึ้นไป แต่เก็บไม่ถึง คนที่

๑. จุลเวทัลลสูตร ม. มู. ๑๒/๕๔๙

๒. สำนวนบาลีท่านนิยมใช้ว่า 'สงเคราะห์ด้วย...' แต่ปาฐะตรงนี้ในฉบับที่ท่านพบเป็นรูปสัตมีวิภัติอันแปลว่า ใน... ท่านจึงบอกอยู่อย่างนั้น น่าสังเกตว่าโบราณาจารย์ท่านเคารพพระบาลีนัก ไม่กล้าแม้แต่จะบอกว่าปาฐะนี้คลาดเคลื่อน แต่ในบาลีฉบับของเราเป็น สีลกฺขนฺเธน สมาธิกฺขนฺเธน ปญฺญากฺขนฺเธน เรียบร้อยแล้ว จะเป็นมาแต่เดิมหรือท่านผู้ชำระภายหลังแก้ก็ไม่ทราบ ส่วนสำนวนไทยกลับนิยมพูดว่า 'สงเคราะห์ใน...

สองจึงก้มตัวลงให้หลังแก่สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นแม้ยืนอยู่บนหลังสหายที่สองแล้ว แต่ตัวยังโงนเงน ก็ยังเก็บไม่ได้ ที่นี้สหายอีกคนหนึ่งจึงเอียงไหล่ให้สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นยืนบนหลังสหายผู้หนึ่ง เหยียบยันไหล่สหายผู้หนึ่ง จึงเลือกเก็บดอกไม้ตามชอบใจมาประดับกายเล่นนักขัตฤกษ์ได้ ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น อันธรรม ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คนผู้เข้าสู่อุทยานด้วยกัน อารมณ์ (ของสมาธิ) เหมือนต้นจำปามีดอกบานงาม สมาธิที่ไม่อาจแนบแน่น โดยความเป็นหนึ่งแน่ในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ เหมือนสหายผู้แม้เอื้อมมือขึ้นไปแล้วแต่เก็บไม่ถึง วายามะ เหมือนสหายผู้ก้มหลังให้ สติ เหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติยังกิจคือไม่ฟั่นเฟือนไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแน่ในอารมณ์ได้ เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนนั้น อีกผู้หนึ่งยืนบนหลังของคนหนึ่ง เหยียบยันไหล่ของคนหนึ่ง จึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในธรรม ๓ นั้น สมาธิอย่างเดียว ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ์โดยความมีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา (คือเป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาก็มิอาจตัดสินอารมณ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาโดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิตกแคะ ๆ ให้จึงอาจ ข้อนี้อย่างไร ? เหมือนอย่างว่าเหรัญญิก วาง

เหรียญกษาปณ์ลงที่ (ฝ่า) มือแล้ว แม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุก ส่วน (ของเหรียญ) ก็มิอาจใช้เปลือกตาพลิก (ดู) ได้เลย ต่อ ใช้ข้อนิ้วมือ (จับ) พลิกไปมา จึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ ฉันใด ปัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน มิอาจตัดสินอารมณ์โดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้น โดยธรรมดาของตนได้ ต่อวิตกซึ่งมีการปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ (ในอารมณ์) เป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ์) ไปมา เป็นรส ดังว่าแคะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้นั่นแหละ จึงอาจตัดสินได้ เพราะเหตุนั้น แม้ในองค์มรรค ๒ นี้ ก็สัมมาทิฏฐิเท่านั้นท่านสงเคราะห์ เข้าด้วยปัญญาขันธ์โดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นธรรมที่ ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา (คือเป็นองค์อุดหนุน)

มรรค ถึงซึ่งความสงเคราะห์เข้าด้วย (ธรรม) ขันธ์ ๓ นี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงว่า 'มรรคเป็น ๓ โดยต่าง แห่ง (ธรรม) ขันธ์ ๓'

มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อ จัดว่าเป็นอย่างเดียว เพราะเป็นธรรม ไม่กลายเป็นไม่จริง หรือเพราะเป็นอภิญไญยธรรม เป็น ๒ โดยเป็น โลกิยะและโลกุตระหรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ โดยเป็น ธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ เป็น ๔ โดยต่างแห่งกิจมีเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้น แล

วินิจฉัยโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นในอริยสัจนี้ พึงทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน]

ข้อว่า 'โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันแลไม่เสมอกัน' ความว่า สัจจะทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา ๑ โดยมีการตรัสรู้อันทำได้ยาก ๑ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ถามพระอานนท์) ว่า "ดูกรอานนท์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลจะพึงยิงลูกศรลอดช่องดาลเล็ก ๆ แต่ที่ไกลมิให้พลาดถูกแล้วลูกเล่าหรือ หรือว่าข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ผ่า ๗[๑] ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว (ที่เป็นเป้า) ข้อไหนทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า" พระอานนท์กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ผ่า ๗ ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) นั่นแหละทำได้ยากกว่าสำเร็จได้อากกว่า" ตรัสว่า "ดูกรอานนท์ บุคคลผู้มีแทงทะลุตามเป็นจริงว่านี่ทุกข์ ฯ ล ฯ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ยังแทงให้ทะลุได้ยากยิ่งกว่ายิงขนสัตว์ด้วยขนสัตว์นั้นไปอีกนะ" ดังนี้ (แต่) สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกันโดยกำหนดต่างกันไปตามลักษณะของตน ๆ อนึ่งสัจจะ ๒ ข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพลึก เพราะอรรถว่ายากที่จะหยั่ง[๒] เหตุเป็นโลกิยธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ

๑. มหาฎีกาว่า ขนสัตว์ผ่า ๗ นั้นติดไว้ที่ปลายลูกศร ((ไม่ใช่ใช้มือจับจี้))
๒. มหาฎีกาว่า ที่จริงทุกข์และสมุทัย ก็เป็นสภาพที่หยาบ เพราะแม้แต่สัตว์ดิรัจฉานก็มีทุกข์และความอยากอาหารเป็นต้นปรากฏเห็นได้ แต่เพราะไม่อาจหยั่งทราบโดยถ่องแท้ตามลักษณะว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุของทุกข์ จึงว่าลึก

(ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริญไญยธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปหาตัพพธรรม สัจจะ ๒ ข้างปลายเล่า นับว่าส่วนเสมอกัน เหตุเป็นธรรมหยั่งได้ยาก เพราะเป็นธรรมลึก เหตุเป็นโลกุตรธรรม และเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกัน เป็นวิสัย (คือแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสยี (คือทางไปสู่แดนนั้นฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสัจฉิกาตัพพธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นภาเวตัพพธรรม อนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ กับที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นผลด้วยกัน* (แต่) มีส่วนไม่เสมอโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังขตธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังขตธรรม ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นกุศลส่วนเดียว และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอกุศลส่วนเดียว ฝ่ายข้างสัจจะที่ ๑ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังขตธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกิยธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกุตตรธรรม แม้สัจจะที่ ๒ กับที่ ๓ เล่า ก็มีส่วนเสมอกันโดยเป็นเนวเสกขานาเสกขธรรม (ธรรมของพระเสกขะก็มิใช่ของพระอเสกขะก็มิใช่) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง)

* คัมภีร์นี้ท่านกล่าวว่า นิโรธอริยสัจได้แก่นิพพาน ดังได้ปรารภมาแล้ว ตรงนี้ท่านใช้โวหารว่านิโรธเป็นวิสัย มรรคเป็นวิสยี (ไม่ว่าเป็นผลเป็นเหตุดังสัจจะ ๒ ข้างต้น) ก็เป็นหารกลมกลืนกันได้ แต่แล้วต่อไปนั้นกลับว่านิโรธเป็นผลเช่นเดียวกับทุกข์ ฟังสับสนอยู่ เมื่อนิพพานเป็นอสังขตะแล้วจะอยู่ในระบบเหตุผลอย่างไรเล่า ?

เป็นอนารัมมธรรม (ธรรมไม่มีอารมณ์)

ผู้มีสติปัญญาพึงทราบความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกัน
และเสมอกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าว
มาฉะนี้แล

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

ปัญญาภูมินิเทศ

เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจสมุบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)" ดังนี้ ปฏิจสมุบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิศัพท์ ยังเหลืออยู่ (ยังมิได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรรณนาปฏิจสมุบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น พึงทราบว่าชื่อปฏิจสมุบาท เป็นอันดับแรก จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุบาทเป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลาย	มีเพราะปัจจัยคือ	อวิชชา
วิญญาณ	" "	สังขาร
นามรูป	" "	วิญญาณ
สฬายตนะ	" "	นามรูป
ผัสสะ	" "	สฬายตนะ
เวทนา	" "	ผัสสะ
ตัณหา	" "	เวทนา
อุปาทาน	" "	ตัณหา
ภพ	" "	อุปาทาน
ชาติ	" "	ภพ

ชรามรณะ โสกะ

ปริเทวะ ทุกขะ

โทมนัส อุปายาส มีเพราะปัจจัยคือ ชาติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั่น ย่อมมีดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจสมุบาท[๑]"

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น พึงทราบว่าชื่อ ปฏิจ-สมุบันธรรม จริงอยู่คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายเป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจสมุบัน (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชาติ----ภพ----อุปาทาน----ตัณหา----เวทนา----ผัสสะ----สฬายตนะ----นามรูป----วิญญาณ----สังขาร----อวิชชา เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจสมุบัน (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปฏิจสมุบันธรรม[๒]" ดังนี้

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๑

๒. สํ. นิทาน. ๑๖/๓๑

[ความหมายของคำปฏิจสมุบาท]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายสังเขปในปฏิจสมุบาท และปฏิจสมุบันธรรมนั้น

ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่าชื่อ ปฏิจสมุบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่าชื่อปฏิจสมุบันธรรม หากมีคำถามว่า "ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไร ?" พึงแก้ว่า "ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิจสมุบาทในพระสูตร อันว่าด้วยการแสดงปฏิจสมุบาท และปฏิจสมุบันธรรมไว้ดังนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุบาท เป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุอันนั้น ธัมมฐิตตา (ความตั้งอยู่แห่งธรรมดา) อันนั้น ธัมมนิยามตา (ความแน่นอนแห่งธรรมดา) อันนั้น อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อันนั้น ก็คงตัวอยู่นั่น ตถาคตมารู้ถึงธาตุอันนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอกจึงแสดงจึงบัญญัติแต่งตั้งเปิดเผยจำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด" ดังนี้เป็นต้น และตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ฯลฯ จำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด" และตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ตถตา (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น)[๑] อย่างนี้แลอันใด อวิตถตา (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้แลอันใด อนัญญถตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) อย่างนี้แลอันใด อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อย่างนี้แลอันใด ในธรรมนั้น อันนี้เรียกว่าปฏิจ-สมุบาท" ดังนี้เป็นต้น[๒] ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั่นเองว่าเป็นปฏิจสมุบาท โดยคำทั้งหลายที่เป็นไวพจน์ (ของปฏิจสมุบาท) มีตถตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ปฏิจสมุบาท บัณฑิตพึงทราบว่ามีความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย มีชรามรณะเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัฏฐาน ก็แลปฏิจสมุบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ตถตา (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้น ๆ ก็เพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ อันไม่ขาดไม่เกินนั่นเทียว ตรัสเรียกว่า อวิตถตา (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า อนัญญถตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิด

๑. คำแปล ตถตา เป็นต้น ที่วงเล็บไว้นี้ แปลตามนัยมหาฎีกาแก้ไว้ต่อไปนั้น

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้ลงหัวตาปูที่ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน อิติศัพท์นี้ทางสัมพันธ์เป็นสรูปใน เอวํ ข้างหลังไม่มีปัญหา จึงควรถอนหัวตาปูนั้นออก

ประโยคนี้ ขึ้นต้นที่ ภควตา หิ สุดลงที่ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วุตฺตา และ ปจฺจยธมฺมา เป็นประธาน ภควตา เป็นอนภิหิตกัตตา

ขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่า อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ก็เพราะความเป็นปัจจัย หรือเพราะเป็นประชุมแห่งปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) ทั้งหลายมี ชรามรณะเป็นอาทิตามที่กล่าวแล้วนั้น

[แก้อิทปฺปจฺจยตา]

(ต่อไป) นี้เป็นความหมายแห่งคำในคำอิทัปปัจจยตานั้น ธรรม ทั้งหลายใดเป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า อิทัป-ปัจจยา อิทัปปัจจยตา ก็ อิทัปปัจจยา นั่นเอง* นัยหนึ่ง ประชุม แห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่าอิทัปปัจจยตา

ก็แลลักษณะในคำอิทัปปัจจยตานี้ พึงค้นดูจากศัพทศาสตร์เถิด

[ค้านความหมายปฏิจสมุบาทในลัทธิเดียรถีย์]

เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉย ๆ ไม่มี เหตุ) ว่าเป็นปฏิจสมุบาท โดยนัยดังนี้ว่า "ความอิง (สิ่งต่าง ๆ) เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย) ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ เช่น ความเกิดแห่งปกติ (ประกฤติ - มูลเดิม) และปุริส (อาตมัน) เป็นต้น

* มหาฎีกาช่วยอธิบายหนุนว่า ตาเป็นศัพท์แถม ไม่มีความอะไร เช่นเดียวกับ เทวดาก็เทโวนั่นเอง ดังนี้ก็เป็นอันว่า อิทปฺปจฺจยตา ไม่ใช่ภาวตัทธิต คือไม่แปลว่า ความ - แต่ว่าศัพท์พวกเดียวกันคือ ตถตา อวิตถตา อนญฺญถตา ก็แปลว่า ความ-มาเป็นแถวแล้ว อิทปฺปจฺจยตา ไม่แปลว่าความ - จะเข้าแถวกันอย่างไรได้

ส่วนคำแปล อิทปฺปจฺจยตา ที่วงเล็บไว้ว่า 'ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้' นั้น โดยเข้าในว่าศัพท์นี้ท่านจะสรูปมาจาก 'ยอดความแห่งปฏิจจสมุบาท' ในบาลีว่า "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ - ในเมื่อสิ่งนี้มีอยู่สิ่งนี้ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น -" นี่เอง

ซึ่งเดียรถีย์กำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสมุบาท[๑]" คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์แตก) ด้วย

[ไม่มีพระสูตรอ้างและผิดต่อพระสูตร]

จริงอยู่ พระสูตรว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่าปฏิจสมุบาท" ดังนี้หามีไม่ และความผิดต่อปเทสวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงปเทสวิหารธรรม) ก็ต้อง (มี) แก่ผู้ที่กล่าวว่า 'กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นนั้นชื่อว่าปฏิจสมุบาท' ด้วย ถามว่า (ผิด) อย่างไร ? แก้ว่า ก็การมนสิการปฏิจสมุบาทเป็นปฐมาภิสัมพุทธวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยบาลีว่า "ครั้งนั้นแลพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงมนสิการปฏิจสมุบาท ทั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี[๒]" ดังนี้เป็นอาทิ อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสมุบาทนั้น ชื่อ ปเทสวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแรกตรัสรู้ พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักผ่อนอยู่แล้วด้วยปเทส (ส่วนหนึ่ง) แห่งวิหารธรรมนั้น[๓]" ก็แลพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพักผ่อนอยู่ในปเทสวิหารธรรมนั้น ก็โดยทรง (พิจารณา) ดูปัจยาการ (อาการแห่งปัจจัยธรรม) หาใช่ทรง (พิจารณา)

๑. ตามนี้ แยกศัพท์เป็น ปฏิจฺจ - สมฺมา - อุปฺปาท แต่ว่า ปฏิจฺจ ในลัทธินี้มิได้เล็งถึงเหตุปัจจัย เป็นแต่อิง คือเข้าสิงอยู่ในสิ่งต่าง ๆ เหมือนผีสิง (?)

๒. วิ. มหาวรรค ๔/๑

๓. สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๖

ดูกิริยาสักว่าความเกิดขึ้นไม่แล ดังที่ตรัสว่า "เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า 'ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิก็มี ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทิฏฐิก็มี ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกัปปะก็มี"* ดังนี้ เป็นต้น คำบาลีทั้งปวง บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ความผิดต่อปเทสวิหารสูตร ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า 'กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสมุบาท' ด้วยประการฉะนี้

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตรก็กล่าวว่า "ดูกรกัจจานะ อนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นโลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ นัตถิตา (ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าขาดสูญ) อันใดในโลก นัตถิตาอันนั้นย่อมไม่มี" ดังนี้ ปฏิสมุบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่า โลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจสมุบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉย ๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉททิฏฐิ จะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัย เพราะความสืบต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกัจจานสูตรก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นชื่อว่าปฏิจสมุบาท" ดังประการฉะนี้

* มหาฏีกาสรูปความว่า ที่ว่าทรงพักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสมุบาท ในที่นี้ก็คือทรงพิจารณาดูปัจยาการแห่งเวทนานั่นเอง

ไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย

ข้อว่า 'เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย' ความว่า ก็แลคำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ปฏิจสมุบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งทั้งอาการที่ปรากฏก็ลึกด้วย[๑]" ดังนี้ ก็อันความลึกซึ้ง (แห่งปฏิจสมุบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาความลึกซึ้งนั้นข้างหรน้า ความลึกซึ้งนั้นหามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจสมุบาทนั้นไว้ให้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ นั้นก็หามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่เป็นปฏิจสมุบาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย ดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

[เป็นสัททเภท]

ข้อว่า 'เพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์แตก)' ความว่า ก็แลปฏิจศัพท์นี้ ในเพราะกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปฺปาท) ประกอบไว้ในบุพกาล (คือใช้เป็นบุพกาลกิริยา) จึงทำความสำเร็จแห่งอรรถได้ (คือได้ความเป็นภาษา) เช่นกับพากย์นี้ว่า "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ[๒] จักษุวิญญาณ ย่อมอาศัยจักษุและรูปเกิดขึ้น" แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจฺจศัพท์นั้นประกอบเข้ากับอุปฺบาท ศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือแปลว่าความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็นสัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และไม่ยังอรรถอะไร ๆ

๑. ที. มหา. ๑๐/๖๕

๒. สํ. นิทาน. ๑๖๑๘๗

ให้สำเร็จด้วย เพราะฉะนั้น กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นจึงไม่เป็นปฏิจ-สมุบาท เพราะเป็นสัททเภทประการ ๑ ฉะนี้

ในข้อนั้น พึงมีคำแย้งว่า "พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับโหติ-ศัพท์ว่า '**ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหติ**' ดังนี้ก็ได้" คำแก้พึงมีว่า "คำนั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีความที่ควรประกอบประการ ๑ เพราะโทษคือต้อง (กลายเป็นความว่า) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปประการ ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้คือ "**ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯ เป ฯ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**" (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจสมุบาทแก่ท่านทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลปฏิจสมุบาทเป็นอย่างไร ฯ ล ฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เรียกว่าปฏิจสมุบาท) โหติศัพท์ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบเข้ากับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่เป็นความเกิดขึ้นด้วย (เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งความเกิด) ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง (กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปอีกประการ ๑

แม้อาจารย์เหล่าใดสำคัญเอาว่า "ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรมทั้งหลาย ชื่ออิทัปปัจจยตา และอันภาวะ (นั้น) ก็ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจยธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นอาทิ ในเพราะความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ?) เป็นต้น และชื่อว่าปฏิจสมุบาท (นั้นเล่าก็มีขึ้น) ในเพราะความมีแปลก ๆ แห่งสังขารนั้นแหละ" ดังนี้ความสำคัญเอาแห่งอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะ

กล่าวเหตุของปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ที่จริงปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นตัวเหตุโดยนัยพระสูตรว่า 'เพราะเหตุนั้นนั่นแล อานนท์ สิ่งนั้นแลเป็นเหตุ สิ่งนั้นเป็นนิทาน สิ่งนั้นเป็นสมุทัย สิ่งนั้นเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะ สิ่งนี้คืออะไร คือชาติ ฯ ล ฯ สิ่งนั้นเป็นเหตุ----แห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งนี้คืออะไร (เป็นปฏิจสมุบาท) ไม่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบเถิดว่า ปัจจยธรรมทั้งหลาย (นั่นแหละ) ชื่อว่าปฏิจสมุบาท คำนั้นใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว

ส่วนความเข้าใจไปอันใดเกิดขึ้นในบทปฏิจสมุบาทนั้นว่า 'ความเกิดขึ้นนี่เอง เรียกว่าปฏิจสมุบาท' (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยฉายาแห่งพยัญชนะว่าปฏิจสมุบาทนี้ ความเข้าใจไปอันนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงถือเอาอรรคแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น แล้วระงับเสียเถิดด้วยว่า

ในกลุ่ม (ปัจจยุบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่ม
ปัจจัยธรรมนั้น คำ (ปฏิจสมุบาท) นี้ (ท่าน
ประสงค์) โดยส่วน ๒ (คือทั้งส่วนผลและส่วน
เหตุ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น (แม้) ปัจจัยแห่ง
กลุ่มธรรมนั้นนี่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า
ปฏิจสมุบาท โดยอุปจาร (คือโดยโวหาร) แห่งผล

จริงอยู่กลุ่มธรรม (ปัจจยุบันคือที่เป็นผล) อันเป็นไป (คือเกิดขึ้น) เพราะกลุ่มปัจจัยอันนี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้นบัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอาคำว่าปฏิจสมุบาทนี้เป็น ๒ ส่วน ขยายความว่า

[ปฏิจสมุบาทส่วนผล]

กลุ่มธรรมนั้น อันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และเพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตระ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น กลุ่มธรรมนั้น จึงชื่อปฏิจจะ เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัย และกลุ่มธรรมนั้นชื่อสมุบาทด้วย เหตุว่าเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและ (เกิดขึ้น) โดยชอบ เพราะมิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้เกิดขึ้นโดยหาเหตุมิได้ด้วย เหตุฉะนี้กลุ่มนั้น จึงชื่อปฏิจสมุบาท เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกัน และโดยชอบด้วย โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุบาท เพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่งกลุ่มธรรมนั้นอาศัยคือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เหตุฉะนี้ กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อปฏิจสมุบาท เพราะกลุ่มธรรมนั้นอาศัย (ปัจจัย) ด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้ อีกนัยหนึ่ง

[ปฏิจสมุบาทส่วนเหตุ]

ส่วนว่ากลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เหตุนี้กลุ่มเหตุนั้นจึงได้ชื่อ ตัปปัจจยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ (นั่นแล) แม้กลุ่มเหตุนี้ บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส

เรียกว่าปฏิจสมุบาทเหมือนกัน โดยโวหารแห่งผล ดังเช่นในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า 'ก้อนเสมหะ' และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า 'ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลายเป็นสุข' ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง

กลุ่มเหตุนี้เรียกว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า 'ถึงเฉพาะหน้ากัน' และกลุ่มเหตุนั้นเรียกว่าสมุบาทด้วย เพราะอรรถว่ายังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏ (เกิดขึ้น) แห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อ ๆ มีอวิชชาเป็นต้นนั้นใด กลุ่มเหตุนั้น เรียกว่า 'ปฏิจจะ' เพราะทำอรรถวิเคราะห์ว่าบรรดาปัจจยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่ม ต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน (หมด) โดยอรรถว่า (ร่วมกัน) ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่องไป (และ) กุล่มเหตุนี้นั้น ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและกันนั่นแลให้เกิดขึ้น เพราะฉะนี้ กลุ่มเหตุนั้นจึงเรียกว่า 'สมุบาท' ด้วย (ดังนี้) กลุ่มเหตุ จึงได้ชื่อปฏิจสมุบาท เพราะกลุ่มเหตุนั้นถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้อีกนัยหนึ่ง

นัยอื่นอีกยังมี

กลุ่มปัจจัยนี้ อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม)
ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้นเสมอ
กันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น
กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสไว้ในบทปฏิจ-
สมุบาทนี้ด้วยเหมือนกัน

จริงอยู่ ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อมีอวิชชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใดยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อขาดกันและกันไปเสียจะสามารถยังธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นได้เลยไม่ เพราะฉะนั้น กลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า "กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็นส่วน ๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) โดยเป็นก่อนและหลัง" ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจสมุบาทนี้ด้วยเหมือนกัน หมายความว่าตรัสว่าเป็นปฏิจสมุบาทด้วยนั่นเอง

[ปฏิจสมุบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา]

ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้

ก็เป็นอันทรงแสดงความไม่เป็นสัสสตวาทะ เป็นต้น
ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะ
เป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้อง ด้วย
บททั้งสอง

อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า คำว่า 'ด้วยบทหน้า' เป็นต้น ความว่า ความเป็นสัสสตวาทะ เป็นต้น ซึ่งแยกออกไปเป็นลัสสตวทะ (กล่าวว่าอัตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ตายแล้วเกิด) อเหตุวาทะ (กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) วิสมเหตุวาทะ (กล่าวว่าโลกเป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประกฤติ อณู และกาล เป็นต้น) วสวัตติวาทะ (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดี คือพรหม เป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจ คือเป็นผู้บันดาล) เป็นอันทรงแสดงด้วยบทปฏิจจะ ซึ่งส่องความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เพราะปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ - หมุนไป) มีความเป็นไปเนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่า สำหรับที่เป็นสัสสตะเป็นต้น หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจจอเหตุเป็นต้น

คำว่า 'และ----ด้วยบทหลัง' เป็นต้น ความว่า อุจเฉทวาทะ (กล่าวว่าตายแล้วสูญ) นัตถิกวาทะ (กล่าวว่าอะไร ๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) อภิริยวาทะ (กล่าวว่าไม่เป็นอันทำ คือทำอะไรไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกปัดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนั้นจึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทเป็นต้นด้วยบทสมุบาท ซึ่งส่องความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยก่อน ๆ อยู่ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะและอกิริยวาทะ

จักมีแต่ไหนเล่า

คำว่า 'ด้วยบททั้งสอง' เป็นต้น ความว่า ความถูกต้องนี้คือ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางกลาง) ความละเสียซึ่งวาทะว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล (คือใครทำใครได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น)" ความละเสียซึ่งวาทะว่า 'คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล (คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้)" ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยเสียซึ่งสมัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่า ปฏิจสมุบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น ?) ความสืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้น ๆ*

นี่เป็นความหมายของคำเพียงแต่ว่า 'ปฏิจสมุบาท' เท่านั้น

ส่วนว่าแบบที่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิจสมุบาท ได้ทรงวางไว้โดยนัยว่า 'อวิชฺชปจฺจยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา' เป็นต้นนี้ใด บัณฑิตเมื่อจะทำสังวรรณนาความแห่ง

* ตอน ทฺวเยน นี้ เมื่อเทียบกับสอบตอนต้น (คือตอนปุริเมน และปจฺฉิเมน) แล้ว หัวตาปูคั่นประโยคหลัง----วจเนนและหลัง----ปฏิปทา ควรถอนออก รวมเข้าเป็นประโยคเดียวกันดังแปลไว้นี้ น่าจะถูกกว่า

สรูปความตอนนี้ว่าที่ทรงแสดงปฏิจสมุบาท ก็คือทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง เพราะไม่สุดโต่งไปข้างสัสสตะ และอุจเฉทะ

ที่ว่าใครทำใครได้เรื่อยไป ไปข้างสัสสตะ ผิดหลักที่ว่ากรรมและวิบากสิ้นสุดได้ด้วยอรหัตมรรค ที่ว่าคนหนึ่งทำคนหนึ่งได้ไปข้างอุจเฉทะ ผิดหลักที่ว่า กรรมเกิดในสันดานของผู้ใด ผลของมันก็เกิดในสันดานาของผู้นั้น จะรับผลแทนกันไม่ได้

ส่วนการพูดจานั้น แม้หยั่งรู้ปฏิจสมุบาทแล้ว ก็ว่าไปตามภาษานิยมของชาวโลก แต่ไม่ยึดมั่น

แบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วงวิภัชวาทีแล้วไม่กล่าวตู่[๑] อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ดิ่งลงสู่สกสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน ?) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น ?) ไม่ค้านพระสูตร อนุโลมพระวินัย มองดูมหาปเทสไว้ ชี้ข้อธรรม (คือบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คือความอธิบายแห่งบาลีนั้น) ได้ (ไม่ผิด) และยักเยื้องอรรถนั้นนั่นแหละอธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ (ดังนี้) จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้

อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถสังวรรณนาแห่งปฏิจสมุบาท ก็ทำยากอยู่แล้ว ดังโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ธรรม ๔ ประการ คือสัตย สัตว[๒] ปฏิสนธิและ
ปัจจยาการนี่แหละ เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยาก
ที่จะแสดงด้วย

ดังนี้ เหตุใด เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุบาท อันใคร ๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จอาคม (คือพระปริยัติ) และอธิคม (คือมรรคผล) จะทำได้มิใช่ง่าย เหตุดังนี้ ข้าพเจ้าชั่งใจดูแล้ว

วันนี้ใคร่จะกล่าว[๓]พรรณนาปัจจยาการ (ทั้ง ๆ ที่)
ยังไม่ได้ (นัยอันเป็น) ที่ตั้ง (ที่อาศัย ด้วยกำลัง
ปัญญาตน) ดังก้างลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยัน
ฉะนั้น ก็แต่ว่าคำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับ

๑. ปาฐะพิมพ์เป็น อนพฺภาจิกฺขนฺเต คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...จิกฺขนฺเตน
๒. มหาฎีกาว่า อาจารย์ทั้งหลายกว่าวว่า คำนี้หมายเอา 'สัตตสุญญตา' เพราะในกองสังขารซึ่งเป็นสภาพว่างจากสัตว์ เมื่อใช้คำว่าสัตว์ ก็หมายถึงสัตตสุญญตา
๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น วตฺถุกาโม คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น วตฺตุกาโม

ประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา (วิธี) ทั้งแนวทาง
(พรรณนาคืออรรถกถา) ของท่านบุรพาจารย์เล่าก็
ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้) เหตุใด
เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นลงมือ
พรรณนาความแห่งปฏิจจสมุบาทนั้น (ดู) ของท่าน
ทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด

ด้วยพระบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

"ผู้ใดผู้หนึ่งหากสนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ
(คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย ครั้นได้
รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย
แล้ว ก็จะพึงลุถึงฐานะที่มัจจุราชมองไม่เห็น" ดังนี้

ก็แลในคำบาลีปฏิจสมุบาทมีคำว่า '**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**
เป็นต้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา โดย
อรรถ โดยลักษณะ (เป็นต้น) โดยอย่างต่าง ๆ
มีอย่างเดียวเป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย

แต่ต้นไปทีเดียว กังนี้ก่อน

[วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา]

ในบทเหล่านั้น บทว่า 'โดยประเภทแห่งเทศนา' มีวินิจฉัยว่า ก็การแสดงปฏิจสมุบาทแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ อย่าง คือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปจนถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นัยเดียวกัน

นั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการ (ชัก) เอาเถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คนฉะนั้น

[แสดงแต่ต้นถึงปลาย]

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนหนึ่ง พบโคนเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็ตัดมันที่โคนแล้วชักเอามาจนหมด นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้น ทรงแสดงปัจสมุบาท ตั้งแต่ต้นไปจนปลายว่า "ดังนี้ และ ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ฯ ล ฯ ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ"[๑] ดังนี้ก็มี

[แสดงแต่กลางถึงปลาย]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพลตอนกลางเถาวัลย์นั้นเข้าก่อน เขาก็ตัดมันตรงกลาง ชักเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งาน ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า "เมื่อกุมารนั้น[๒]ตั้งหน้ายินดีซึ่งเวทนานั้นอยู่ พร่ำชมเชนเวทนานั้นอยู่ ยึดเวทนานั้นติดอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น นันทิในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุปทาน ภพย่อมมีแก่เขาเพราะปัจจัยคืออุปทาน ชาติย่อมมีเพราะปัจจัยคือภพ[๓]" ดังนี้เป็นต้นก็มี

[แสดงแต่ปลายถึงต้น]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็จับ

๑. ม. มู. ๑๒/๔๘๐

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ตสฺมึ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ตสฺส

๓. ม. มู. ๑๒/๔๘๙

มันเข้าที่ปลายและชักเอาหมดจนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั่นแหละ นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพะภาคเจ้า ก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจสมุบาท ตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า "ก็แลคำที่เรากล่าวว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ ดังนี้นี่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติหรือหนอ หรือว่ามิใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร" (ภิกษุทั้งหลายทราบทูลว่า) "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะย่อมมีเพราะปัจจัยคือชาติ ความสำคัญของข้าพระองค์ทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ" (ตรัสต่อไปว่า) "คำที่เรากล่าวว่า ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้นี่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย... สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาหรือหนอ หรือว่ามิใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร"* ดังนี้เป็นต้นก็มี

[แสดงแต่กลางถึงต้น]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็ตัดมันตรงกลางแล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งาน ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจสมุบาท) เริ่มแต่กลางไปถึงต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลอาหาร ๔ นี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? อาหาร ๔ นี้มีตัณหาเป็นต้นเหตุ มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด ตัณหามีอะไรเป็นต้นเหตุ... เวทนา... ผัสสะ...

* ม. มู. ๑๖/๔๘๐

สฬายตนะ... นามรูป...วิญญาณ... สังขารมีอะไรเป็นต้นเหตุ... สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ ฯ ล ฯ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด"[๑] ดังนี้ก็มี

[เหตุที่ทรงแสดงเช่นนี้]

ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉนจึงทรงแสดงอย่างนี้ ? แก้ว่า เพราะปฏิจสมุบาทเป็นธรรม (สมันตภัทร) มีความงามรอบตัว และเพราะพระองค์เองก็ทรงถึงซึ่ง (เทสนาวิลาส) ความงามใน (กระบวน) เทศนาด้วย จริงอยู่ปฏิจสมุบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็นไปเพื่อแทงตลอดซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะ (กระบวน) เทศนานั้น ๆ โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเล่าก็ทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา เพราะทรงประด้วยพระเวสารัชญาณ ๔ และพระปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการ[๒]ด้วย เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จงทรงแสดงธรรมได้โดยนัยต่าง ๆ แท้

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) อนุโลมเทศนา (การแสดงปฏิจสมุบาทโดยอนุโลม) ตั้งแต่ต้นไปอันใด อนุโลมเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชน ซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) เพื่อทรงชี้แจงซึ่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็น

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๑๔
๒. มหาฎีกาแจกคัมภีรภาพ ๔ ว่า ได้แก่ลึกโดยธรรม ลึกโดยอรรถ ลึกโดยเทศนา ลึกโดยปฏิเวธ

ของตน และเพื่อทรงชี้แจงซึ่งลำดับแห่งความเกิดขึ้นด้วย

ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจสมุบาทโดยปฏิโลม) ตั้งแต่ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้น พึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงเล็งเห็นสัตโลกซึ่งต้องทุกข์ยาก โดยนัย (พระพุทธรำพึง) ว่า "สัตวโลกนี้ต้องทุกข์ยากหนอ เกิดอยู่ด้วย แก่อยู่ด้วย ตายอยู่ด้วย"* ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงซึ่งเหตุของทุกข์นั้น ๆ มีชรามรณะเป็นต้น ซึ่งพระองค์ได้ทรง (ค้น) พบ ตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก (คือแรกตรัสรู้)

เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งละดับแห่งเหตุและผล ตั้งต้นแต่ข้ามอตีตอัทธาเสีย ไปจนถึงอตีตอัทธาอีก ตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร

ส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใน เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรม (อันจักมีใน) อนาคตอัทธา (กาลอนาคต) เริ่มแต่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมีใน) อนาคตอัทธาในกาลปัจจุบัน (นี่เอง)

ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจงซึ่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตน และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้น แก่เวไนยชนผู้ยังเขลาใน (การจำแนก) เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานนั้นบัณฑิตพึงทราบว่า 'เป็นแบบที่ทรงวางไว้' ในที่นี้

* สํ. นิทาน ๑๑/๖

[อวิชชาก็มีเหตุ]

ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉน ในปัจยาการนี้ อวิชชา พระผู้มีพระ-ภาคเจ้าจึงตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประกฤติ) ของพวกปกติวาทีด้วยหรือ ? แก้ว่า อวิชชาเป็นสิ่งไม่มีเหตุหามิได้ เพราะว่าเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย[๑] - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ" ดังนี้ แต่ว่าปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นเหตุ (ให้กล่าวได้ว่าอวิชชา) เป็นตัวมูลเหตุ ก็มีอยู่ ถามว่าก็ปริยายนั้นคืออะไร ? แก้ว่า คือความที่อวิชชาเป็นสีสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวัฏฏกถา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวัฏฏะ) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวัฏฏกถา ย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสีสะ คือ อวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบื้อต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใคร ๆ กล่าวว่า 'ก่อนนี้อวิชชาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด' ดังนี้ไซร้ แต่ที่แท้อวิชชามีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่" ฉะนี้ ภวตัณหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภวตัณหาไม่ปรากฏ หารใคร ๆ กล่าวว่า 'ก่อนนี้ภวตัณหาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด' ดังนี้ไซร้ แต่ที่แท้ภวตัณหามีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่"[๒] ฉะนี้

ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวัฏฏกถา

๑. ม. มู. ๑๒/๑๐๐

๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๒๐.๑๒๔

จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้ เป็นสีสะ ? แก้ว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามี และทุคติคามี จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นทุคติคามี เพราะอะไร เพราะบุถุชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมริทำกรรมที่เป็นทุคติคามีเป็นอเนกประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งทั้งไม่มี (อะไร) ที่น่าพอใจ เพราะเร่าร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำมาซึ่งอนัตถะแต่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุกคติ เหมือนโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความเหนื่อยหอบเพราะถูกลนด้วยไปและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครองงำแล้ว* ย่อมรนดื่มน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร่อยทั้งนำมาซึ่งความพินาศแก่ตน (ทั้งนี้ก็) เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหนื่อยหอบนั้น ฉะนั้น

ส่วนภวตัณหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามี เพราะอะไร เพราะบุถุชนที่ภวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมพยายามทำกรรมอันเป็นสุคติคามีเป็นอเนกประการ มีเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณน่าชื่นใจ เพราะปราศจากความเร่าร้อนด้วยกิเลส และเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทุรนทุรายด้วยทุกข์ในทุคติของตน เพราะยังผู้ทำให้ถึงสุคติ ดุจโคมีอาการดังกล่าวแล้วนั้น (ไม่ยอมดื่นน้ำร้อน) พยายาม

* การฆ่าโคอย่างทารุณวิธีหนึ่ง ซึ่งมหาฎีกาขยายความไว้นิดหน่อยว่า จับมันผูกตรึงไว้ ก่อไฟล้อมลนมัน ใช้ไม้ค้อนทุบมันไปทั่ว ๆ ด้วย เพื่อให้เนื้อฟูล่อนไม่ติดกระดูก เมื่อมันบอบช้ำเหนื่อยหอบเต็มทีแล้ว ก็นำน้ำร้อน (น่าจะผสมเกลือด้วย) ไปตั้งให้มันดื่ม มันก็จำต้องซังกะตายดื่ม เพื่อแก้ระหาย ดื่มเข้าไปแล้วก็ทำให้มันท้องเดิน ระบายมูลออกมาจากเกลี้ยง.... ในที่สุด โคฆาตก์ก็ได้เนื้อโคที่ฟูล่อนไม่ติดกระดูก และเครื่องในก็สะอาดไปขาย....

วิธีนี้ก็แบบเดียวกับวิธีฆ่าสุกรของจุนทสูกริกะ ในอรรถกถาธรรมบทนั่นเอง

(หา) ดื่มน้ำเย็น ซึ่งมีรสอร่อย และบรรเทาความเหนื่อยหอบของตน ได้ด้วย (ทั้งนี้ก็) เพราะความระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

แต่ในธรรม (ทั้งสอง) ที่เป็นสีสะในวัฏฏกถานั้น ในลางสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแสดง (ปฏิจสมุบาท) เทศนา ยกธรรมข้อเดียวเป็นมูล นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "ดังนี้แล ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นสาเหตุ วิญญาณมีสังขารเป็นสาเหตุ"[๑] ดังนี้เป็นต้น นัยเดียวกัน เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมงอกงามแก่บุคคลผู้คอยเห็นแต่ส่วนที่น่าพอใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน อุปาทานก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือตัณหา"[๒] ดังนี้เป็นอาทิ ในลางสูตรก็ทรงแสดง (ปฏิจสมุบาท) เทศนา ยกธรรมทั้งสองข้อเป็นมูลก็มี นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของคนเขลาผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ประกอบไปด้วยตัณหา เป็นไปแล้ว (คือเกิดขึ้น) ด้วยเหตุฉะนี้ กายดังกล่าวนี้ด้วย นามรูปภายนอกด้วย ทั้งสองนั่นเป็นทวัย (คือเป็นคู่กัน) อย่างนี้ เพราะอาศัยทวัยธรรม คือ อายตนะ ๖ นั้นแล ผัสสะก็เกิดขึ้น คนเขลาถูกธรรมมีผัสสะเป็นต้นไรเล่า กระทบเอาแล้ว ย่อมได้เสวยสุขทุกข์"[๓] ดังนี้เป็นอาทิ

ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" เป็นต้นนี้ เฉพาะในที่นี้พึงทราบว่าเป็นเทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสีสะ)

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๓๗
๒. สํ. นิทาน. ๑๖/๑๐๒
๓. สํ. นิทาน. ๑๖/๒๘

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

คำว่า "โดยอรรถ" คือโดยความ (แปล) แห่งบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชฺชา เป็นต้น อรรถนี้อย่างไรบ้า

[อรรถแห่งบทอวิชฺชาปจฺจยา]

[อวิชฺชา]

(๑) อกุศลกรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่ออวินทิยะ แปลว่าไม่ควรได้ เพราะอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติใดย่อมได้ซึ่งอวินทิยะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ อวิชชา (ได้สิ่งที่ไม่ควรได้)

(๒) กุศลกรรม ที่กายสุจริตเป็นต้น ชื่อ วินทิยะ (แปลว่าควรได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม (คือควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติใดย่อมไม่ได้ซึ่งวินทิยะนั้น เหตุนี้ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชชา (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)

(๓) ธรรมชาติใด ทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธ์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลาย มิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เหตุนี้ธรรมชาตินั้น จึงชื่ออวิชชา (ทำอรรถแห่งขันธ์เป็นต้นมิให้ปรากฏ)

(๔) ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ ๔) ที่กล่าว

โดยอรรถคือบีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชชา (ทำอรรถแห่งอริยสัจมิให้ปรากฏ)

(๕) ธรรมชาติใด ยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชชา (ยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด)*

(๖) ธรรมชาติใดย่อมแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลาย มีหญิงและชายเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธ์เป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมัตถ์ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ อวิชชา (แล่นไปในอวิชชมานบัญญัติ หรือไม่แล่นไปในวิชชมานบัญญัติ)

(๗) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่ออวิชชา เพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นปฏิจสมุบาท (คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิจสมุบัน (คือผล) (ดังนี้) ก็ได้ (โดยสภาวะ)

[ปัจจัย]

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อปัจจัย (แปลว่าธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล) ศัพท์ว่า 'ปฏิจฺจ - อาศัย' หมายความว่าไม่เว้น ไม่ปฏิเสธ ศัพท์ว่า 'เอติ - ไป' หมายความว่าเกิดขึ้นและเป็นไป อีก

* มหาฎีกาช่างสังเกตุ ชี้ไว้ว่าอวิชชาในอรรถนี้ ท่านจับเอาอักษะต้นศัพท์ อนฺตวิรหิเต ชวาเปติ คือ อ. จาก อนฺต วิ. จาก วิรหิเต ช. จาก ชวาเปติ ประกอบเข้า ลบอักษรอื่น ๆ เสียแล้ว ลง ช. อาคมที่อักษรที่ ๑ สำเร็จรูปเป็น อวิชฺชา

อย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการกะ - ผู้อุดหนุน เป็นอรรถแห่งปัจจัยศัพท์

อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้นจึงชื่อ อวิชชาปัจจัย (แปลว่าอวิชชาเป็นปัจจัย) (บทว่าอวิชฺชาปจฺจยา แปลว่า) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น[๑]

[สังขาร]

ธรรมทั้งหลายใดมุ่งแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่าง ๆ) ให้เป็น (อย่าง สังขตะขึ้น เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อสังขาร (แปลว่าธรรมผู้ปรุงแต่ง) แต่ว่าสังขารมี ๒ อย่าง คือ อวิชชาปัจจัยสังขาร - สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย ๑ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ๑

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเหล่านี้คือ บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร และอเนยชาภิสังขาร เป็น ๓ (กับ) กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร (อีก) ๓ (รวม) เป็น ๖ จัดเป็นอวิชชาปัจจัยสังขาร อวิชชาปัจจัยสังขารทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะนั่นเอง ส่วนสังขาร ๔ นี้ คือสังขตสังขาร (สังขาคือสิ่งที่ปัจจัยของตน ๆ แต่งขึ้น) อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น) อภิสังขรณกสังขาร (สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าหน้าที่แต่ง)

๑. อวิชฺชาปจฺจยา มหาฎีกาแปลว่า เพราะปัจจัยคืออวิชชา ตลอดถึง ชาติปจฺจยา ท่านก็แปลว่า ชาติสงฺขาตา ปจฺจยา - เพราะปัจจัยคือชาติ แต่ในที่นี้ท่านวิเคราะห์เป็นวิเสสนุตรบท กัมธารยะ ก็ต้องแปลว่าอวิชชาเป็นปัจจัย ได้กันกับที่เราแปลกันอยู่อย่างไหนจะชอบด้วยระเบียบไวยากรณ์และภาษา ก็โปรดพิจารณาดูเถิด

๒. มหาฎีกาว่า แม้อวิชชาปัจจัยสังขาร ก็มาโดยสังขารศัพท์เหมือนกัน แต่ท่านแยกมากล่าวเป็นปธานสังขารในปฏิจสมุบาทเทศนานี้เป็นส่วนหนึ่ง วนหนึ่ง

ปโยคาภิสังขาร (สังขารคือความเพียรพยายาม) จัดเป็นสังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๔ นั้น ธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวง ที่กล่าวไว้ในบาลีทั้งหลาย มีคำว่า "อนิจฺจา วต สงฺขารม - สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ" เป็นต้นชื่อว่าสังขตสังขาร อภิสังขตสังขารกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นไปในไตรภูมิ ชื่ออภิสังขตสังขาร" ดังนี้ แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความสงเคราะห์ลง (ในสังขตสังขารที่กล่าวใน) บาลีว่า "อนิจฺจา วต สงฺขารา" นี้เหมือนกัน แต่อาคตสถานแห่งอภิสังขตสังขารนั้นมิได้ปรากฏ (ในบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นไปในไตรภูมิ เรียกว่าอภิสังขรณกสังขาร อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังรารนั้นปรากฏในบาลีทั้งหลายมีบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชาย่อมสร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง. . ."[๑] ดังนี้เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า ปโยคาภิสังขาร สังสาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแล้วก็หยุราวกะเกวียนเพลาหักฉะนั้น"[๒] ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ใช่มีแต่สังขาร ๔ นั่นเท่านั้นก็หามิได้ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์อื่น ๆ อีกก็มีเป็นอเนก โดยนัย (พระบาลี) ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๘๘

๒. องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๑

วจีสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตตสังขารจึงดับ"[๑] ดังนี้ เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์ลงในสังขตสังขารหามีไม่

[อรรถแห่งศัพท์มีวิญญาณเป็นต้น]

อธิบาย[๒]ในบาลีทั้งหลายมีคำว่า 'สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ - วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร' เป็นต้น ต่อนี้ไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเถิด ส่วนในคำที่ยังมิได้อธิบาย พึงทราบดังต่อไปนี้

ธรรมชาตที่ชื่อว่า**วิญญาณ** เพราะรู้ (อารมณ์) ต่าง ๆ ชื่อว่า **นาม** เพราะน้อมไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่า**รูป** เพราะ (รู้จัก) สลาย ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว) และเพราะนำให้อายตะ (คือต่อออกไป) สภาพที่ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะถูกต้องกันเข้า (แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติที่ชื่อ **เวทนา** เพราะรู้ (รสอารมณ์) ชื่อว่า **ตัณหา** เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะถือมั่น สภาพอันชื่อว่า **ภพ** เพราะเป็นขึ้น หรือเพราะทำให้เป็นขึ้น[๓] ความเกิดชื่อว่า **ชาติ** ความแก่ ชื่อว่า **ชรา**

๑. ม. มู. ๑๒/๕๕๑

๒. แปลจากศัพท์ วุตฺตํ หมายถึงอธิบายเรื่องอรรถแห่งสังขารศัพท์ และอรรถแห่งปัจจยศัพท์เป็นต้น

๓. มหาฎีกาว่า ภวติ - เป็นขึ้น หมายถึงอุปปัติภพ ภาวยติ - ทำให้เป็นขึ้น หมายถึงกรรมภพ

ธรรมชาติอันชื่อว่า **มรณะ** เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์)[๑] ความเศร้า ชื่อว่า **โศก** ความคร่ำครวญชื่อว่า ปริเทวะ ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ทุกขะ** เพราะทำให้ลำบาก หรือว่าชื่อทุกขะ เพราะขุดอยู่สองตอน โดย (ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่[๒] ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจ ชื่อว่า**โทมนัส** ความตรอมใจอย่างหนัก ชื่อว่าอุปายาส

คำว่า 'สมฺภวนฺติ - มี' ได้แก่ 'เกิดขึ้น' อนึ่ง บัณฑิตอย่าพึงทำโยชนา (ประกอบ) สมฺภวนฺติศัพท์เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะเป็นต้นไปแต่เพียงเท่านั้น ที่ถูกต้องทำโยชนสมฺภวนฺติศัพท์เข้ากับบททั้งปวง เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการนอกนี้ (คือเมื่อไม่ประกอบสมฺภวนฺติ-ศัพท์) ว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" (เฉย ๆ) ความก็จะไม่ปรากฏว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีบทกิริยา) แต่ครั้นมีประกอบศัพท์ว่า สมฺภวนฺติเข้า ย่อมเป็นอันทำความกำหนดได้ทั้งปัจจยธรรมทั้งปัจจยุบันธรรมว่า "อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ - อวิชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้นจึงชื่ออวิชชาปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชา-

๑. มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า "จุติ ขนฺธานํ มรณนฺติ เอเตนาติ วุตฺตํ - ความเคลื่อนไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่ามรณะ เพราะฉะนั้นท่านจึงว่าเป็นเหตุตาย" (หมายความว่าตายด้วยความเคลื่อนไปแห่งขันธ์เป็นเหตุ ไม่ใช่ตายลอย ๆ เช่นนั้นกระมัง เมื่อว่าเช่นนี้ ทำไมชราท่านจึงไม่ว่าเป็นเหตุแก่บ้างเล่า เพราะชราก็คือความเติบขึ้นแก่ขึ้นแห่งขันธ์นัยเดียวกัน)

๒. หมายถึงความที่บาลีกล่าวไว้ว่า ทุกขเวทนานั้นเป็นทุกข์ตอนที่มันเกิดขึ้น (อุปฺปาท-ทุกฺขา) และตอนที่มันยังตั้งอยู่ (ฐิติทุกฺขา) เมื่อมันแปรไปแล้ว ก็เลิกทุกข์ ลางทีก็กลายเป็นสุขไป จึงว่าขุดอยู่สองตอน (ทุ: ๒ ข: ขุด)

ปัจจัยนั้น" ดังนี้ ในบททั้งปวงก็นัยนี้

คำว่า 'เอวํ' เป็นคำชี้นัยที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำเอวํนั้น แสดงว่า ปัจจยุบันธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะปัจจัยธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเองเป็นเหตุ หาใช่เกิดขึ้นเพราะพระอิศวรบันดาลเป็นต้นไม่ คำว่า 'เอตสฺส - นั่น' คือตามที่กล่าวมา คำว่า 'เกวลสฺส' แปลว่าไม่ (มีสุข) เจือปน หรือว่าทั้งมวล คำว่า 'ทุกฺขกฺขนฺธสฺส' แปลว่า กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า "สมุทโย" แปลว่าความเกิดขึ้น คำว่า โหติ แปลว่าย่อมมี

วินิจฉัยโดยอรรถในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังพรรณนามาฉะนี้

[วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น]

คำว่า 'โดยลักษณะเป็นต้น' คือโดยลักษณะเป็นต้น แห่งบทมีอวิชชาเป็นอาทิ ลักษณะเป็นต้นนี้อย่างไรบ้าง ?

อวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน*

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน

วิญญาณ มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน

* เพราะมีบาลีว่า "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ" ดังกล่าวแล้ว

หรือว่า มีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

นาม มีความน้อมไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีสัมปโยค (ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุ-ปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

รูป มีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็น รส๑/SUP> มีความเป็นอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

สฬายตนะ มีความติดต่อเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจุปัฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน

ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นรส มีความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาณ) เป็นปทัฏฐาน มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา มีการประสพ (อารมณ์) เป็นลักษณะ มีการเสวยรสอารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ตัณหา มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้น ๆ) เป็นรส๒/SUP> มีความไม่อิ่ม (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

อุปทาน มีความถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นรส มีความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเป็นปัจจุปัฏฐาน มี

๑. มหาฎีกาว่าเหมือนเมล็ดข้าวสาร เพราะไม่มีสัมปโยค

๒. เพราะมีบาลีว่า "ตตฺรตตฺราภินนฺทินี - ตัณหามีปกติมุ่งยินดีไปในอารมณ์นั้น ๆ" เป็นหลัก

ตัณหาเป็นปทัฏฐาน

ภพ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบความมีความเป็นเป็นรส มีกุศลอกุศลและอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะเป็นต้น แห่งชาติเป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศนั้นเทอญ

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในบาลีปฏิจจสมุบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

[โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น]

ในคำว่า "โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น" นี้ มีวินิจฉัยว่า "อวิชชามีอย่างเดียว โดยภาวะ คือ ความไม่รู้หรือความไม่เห็นหรือความหลงเป็นต้น มี ๒ อย่างโดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติผิด* อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นสสังขารและอสังขาร มี ๓ อย่าง โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ มี ๔ อย่าง โดยเป็นความไม่ตรัสรู้สัจจะ ๔ มี ๕ อย่างโดยปกปิดเสียซึ่งโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ตัณหามี ๖ อย่างในองค์ปฏิจสมุบาทที่เป็นอรูปธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร (๖) และอารมณ์ (๖)

สังขาร มีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากธัมมธรรม (ธรรมมีวิบากเป็นธรรมดา) เป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและ

* มหาฎีกาว่า ไม่ปฏิบัติ โดยไม่รู้ในอริยสัจ ปฏิบัติผิดโดยสำคัญคิดเห็นวิปลาส

อกุศล อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตะ สัมมัตตะ เป็นนิยตะ อนิยตะ มี ๓ อย่าง โดยความเป็นอภิสังขาร ๓ มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น มี ๔ อย่าง โดยให้เป็นไปในกำเนิด ด ๔ มี ๕ อย่าง โดยยังสัตว์ให้ไปสู่คติ ๕

วิญญาณ มีอย่างเดียว โดยเป็นโลกิยวิบากเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น มี ๓ อย่างโดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ และโดยเป็นอเหตุกะ ทุเหตุกะ และติเหตุกะ มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

นามรูป มีอย่างเดียว โดยเป็นวิญญาณสันนิสสัย (ที่อาศัยแห่งวิญญาณ) และโดยเป็นกัมมปัจจัย (ปัจจัยของกรรม) มี ๒ อย่าง โดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์ = นาม) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์ = รูป) มี ๓ อย่าง โดยกาลมีอดีตเป็นต้น มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ

สฬายตนะ มีอย่างเดียว โดยเป็นที่เกิด และโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญาณและธรรมที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้น[๑]) มี ๒ อย่าง โดยเป็นภูตปสาท (ส่วนที่ผ่องใสแห่งภูตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ[๒] มี ๓ อย่าง โดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับได้แต่อารมณ์ที่มาถึงตัว) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับอารมณ์ไม่ใช่

๑. ข้อนี้ กล่าวโดยนัยแก้อรรถอายตนะศัพท์ ในอายตนะนิเทศ หน้า ๑๒๗

๒. ภูตปฺปสาทวิญฺญาณาทิโต มหาฎีกาว่า...วิญฺญาณโต (ไม่มีอาทิ) ถูก ในที่นี้เห็นชอบด้วย เพราะถ้ามีอาทิ ก็มีปัญหาว่านอกจากนี้แล้วมีอะไรอีกเล่า ไม่ทราบจะหาคำตอบอย่างไร

ทั้งสองอย่างนั้น)[๑] มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ"

แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลือมีผัสสะเป็นอาทิ ก็พึงทราบโดยนัย (ที่กล่าว) นี้เทอญ[๒]

วินิจฉัยโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

[โดยกำหนดองค์]

ข้อว่า 'และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย' มีวินิจฉัยว่า ก็แลในปฏิจสมุบาทธรรมทั้งหลายนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (วงล้อแห่งภพ) เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุถุชนผู้มิได้สดับ เป็นผู้ถูก

๑. ข้อนี้กล่าวโดยนัยแก้อุปาทายรูปในขันธนิเทศหน้า ๒๔ ความว่าจักษุและโสต รับรูปและเสียงอันไม่มาถึงตัว คืออยู่ห่างตัวได้ เพราะที่อาศัยของจักษุโสตะ และที่อาศัยของรูปเสียงนั้นไม่ติดกัน ส่วนฆานะชิวหาและกาย รับได้แต่อารมณ์คือ กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่มาถึงตัวเข้า เพาะที่อาศัยของกลิ่นรสโผฏฐัพพะติดอยู่กับที่อาศัยของฆานะชิวหากายและฆานะชิวหากายเกิดเป็นกลิ่นรสโผฏฐัพพะขึ้นในตัวเองได้ด้วย ส่วนธรรมารมณ์ที่กระทบมนายตนะนั้น จะว่าอยู่ใกล้หรือไกลก็แยกไม่ออก มนายตนะ จึงเรียก โนภยโคจร ไม่เหมือนที่กล่าวแล้วทั้งสองอย่า

๒. มหาฎีกาช่วยขยายอย่างต่าง ๆ จนครบ เช่นว่า ผัสสะ มีอย่างเดียวโดยสภาวะสัมผัสและโดยเป็นโลกิยะหรือสาสวะเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็น สเหตุกะ อเหตุกะ มี ๓ อย่าง โดยเนื่องด้วยภพ ๓ และสัมปโยคกับเวทนา ๓ และเป็น อเหตุกะ ทุเหตุกะ ติเหตุกะ มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ ฯ ล ฯ

ทุกขเวทนากายต้องเอาแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำเค็ญคร่ำครวญทุบอก ร่ำไห้ ถึงซึ่งความฟั่นเฟือนไป"* เป็นต้น และด้วยพระพุทธพจน์ว่า "ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบใด ความหมุนไปแห่งอวิชชาก็ยังมีอยู่ตราบนั้นไ ดังนี้ ภวจักรก็เป็นอัน เชื่อมเข้ากับบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อีกเล่า เพราะเหตุนั้น ธรรม ๑๒ เท่านั้น โดยนำสังเขปธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้นแหละเข้าเป็น อันเดียวกันกับชรามรณะเสีย พึงทราบว่าเป็นองค์แห่งปฏิจสมุบาท

วินิจฉัยโดยกำหนดองค์ทั้งหลายในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ บัณฑิต พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

นี่เป็นเพียงสังเขปกถาในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ ส่วนความ (ต่อ ไป) นี้ เป็นวิตถารนัย

[แก้บทอวัชชา]

โดยปริยาย (ทาง) พระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าอวิชชา โดยปริยาย (ทาง) พระอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับทั้งฐานะมีปุพพันตะ (เงื่อนต้น) เป็นต้น ชื่อว่าอวิชชา สมพระบาลี ว่า "ในธรรมเหล่านั้น อวิชชาเป็นไฉน ? ความไม่รู้ในทุกข์ ฯ ล ฯ ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพพันตะ (เงือนต้น) ความไม่รู้ในอปรันตะ (เงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในปุพพันตาปรันตะ (ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็น

* สํ. สฬา. ๑๘/๒๕๗.

อิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจสมุบัน (กลุ่มผล) นี่เรียกว่า อวิชชา" ดังนี้

ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสัจจะสอง (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็นโลกุตระเสีย อวิชชาย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่เหลือแม้โดยทำให้เป็นอารมณ์ก็ได้ก็จริง (แต่) แม้เป็นอย่างนั้น ในบาลีนี้ท่านก็ประสงค์เอาโดยว่าเป็นเครื่องปิดบังเท่านั้นเอง จริงอยู่ อวิชชานั้นที่เกิดขึ้นแล้วย่อมปิดบังทุกขสัจตั้งอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงได้ อย่างเดียวกัน ย่อมปิดบังสมุทัยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ ขันธบัญจกส่วนอดีตที่นับว่าเงื่อนต้น ขันธบัญจกส่วนอนาคตที่นับว่าเงื่อนปลาย ขันธบัญจกทั้งสองส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย อิทัปปัจจยตา และปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่นับว่าอิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุบันธรรมด้วยตั้งอยู่ มิให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริง ในทุกข์เป็นต้นนั้นว่า 'นี่อวิชชา นี่สังขาร' ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า (อวิชชาคือ) ไม่รู้ในทุกข์ ฯ ล ฯ ไม่รู้ในอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุ-บันธรรมทั้งหลาย"

[แก้บทสังขาร]

บทว่า 'สังขารทั้งหลาย' ได้แก่สังขาร ๖ ที่กล่าวโดยสังเขปไว้ในตอนก่อนดังนี้ว่า "สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น"

ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่เจตนา ๒๙ คือ บุญญาภิสังขารได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็นกามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทานศีลเป็นต้น และเจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว อบุญญาภิสังขารได้แก่เจตนาเป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาเป็นอรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

ส่วนในสังขารอีก ๓ กายสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทากาย) เป็นกายสังขาร วจีสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางวาจา) เป็นวจีสังขาร มโนสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เป็นจิตตสังขาร ติกะนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓ มีบุญญาภิสังขารเป็นต้นทางทวาร ในขณะพยายามทำกรรม จริงอยู่ เจตนา ๒๐ ถ้วน คือกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อันยังกายวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ได้ชื่อว่ากายสังขาร เจตนาเหล่านั้นแหละ ที่ยังวจีวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ได้ชื่อว่าวจีสังขาร

แต่อภิญญาเจตนา (เจตนาในอภิญญา) ไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณองค์ต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำว่า กาย----วจีสังขารนี้*

* มหาฎีกาตั้งปัญหาขึ้นว่า เหตุไฉน อภิญญาเจตนา จึงไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ อภิญญาเจตนาก็เป็นกุศลและมีวิบากมิใช่หรือ ? แล้วท่านก็ตอบเองว่า จริง แต่ว่าความที่อภิญญาเจตนาเป็นกุศลและมีวิบากนั้น ท่านกล่าวโดยความที่อภิญญาเจตนานั้น เป็น

และอภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณฉันใด แม้อุทธัจจเจตนาก็ไม่เป็นฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ถึงอุทธัจจเจตนานั้นก็ต้องคัดออกในความเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ แต่เจตนาทั้งปวงนั่นก็คงเป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย (เหมือนกัน)

ส่วนเจตนา ๒๙ ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ยังวิญญัติทั้งสองให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขารแล

ด้วยประการดังนี้ ติกะนี้ก็เข้าไปสู่ติกะก่อน (คือผนวกอยู่กับติกะก่อน) นั่นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชชาเป็นปัจจัย (แห่งสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร ๓ มีบุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแล

ในข้อนั้น หากมีปัญหาว่า "ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่าสังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย ?" คำแก้พึงมีว่า "ทราบได้โดยที่เมื่ออวิชชามี มันจึงมี" แท้จริง ความไม่รู้ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชชา บุคคลใดยังละไม่ได้ก่อนแล้ว บุคคลนั้นเพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนต้นเป็นอาทิ จึงถือเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั่นเองขึ้น เพราะไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็น

ไปด้วยความพยายามของตนในสันดานที่ยังมีตัณหาอันยังตัดไม่ขาด หาใช่กล่าวเช่นนั้นโดยเป็นปัจจัยยังวิบากให้เกิดขึ้นไม่ อนึ่งอภิญญาเจตนานั้น เมื่อยังวิบากให้เกิด วิบากนั้นก็เป็นรูปาวจรเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น อันอภิญญานั้นเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิในชั้นจตุตถฌาน ที่พระโยคาวจรทำให้เกิดขึ้นในกสิณ เพราะฉะนั้น อภิญญาก็เท่ากับเป็นผลของสมาธิ ไม่ให้ผลเหมือนกุศล มี ทาน ศีล เป็นต้น.

สังขารทั้งหลายอันมีตัณหาเป็นเครื่องประดับ ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยว่าเป็นเหตุแห่งสุขไป ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น อนึ่ง เพราะไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ ว่าเป็นที่ดับทุกข์ไป เป็นผู้มีความสำคัญในพาหิรมรรคมี (บูชา) ยัญ และ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น[๑] ซึ่งแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์ ว่าเป็นทางดับทุกข์ไป เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้นทางมุขพาหิรมรรคมียัญและอมรตบะเป็นต้น อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้น เพราะความที่ละอวิชชาในสัจจะ ๔ ยังไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญ ซึ่งแม้แทรกซ้อนด้วยอาทีนพโทษเป็นอเนก มี ชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้นอย่างวิเศษ โดยว่าเป็นทุกข์ได้ จึงก่อบุญญาภิสังขารอันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วจีสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลผู้ปรารถนาเทพอัปษร ริโจนหน้าผา (ตาย)[๒] มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุข เป็นวิปริณามทุกข์ อันจะก่อให้เกิดความร้อนใจใหญ่ใน

๑. อมรตบะ มหาฎีกาไขความไว้ ๓ นับ คือ ทุกกรกิริยาที่ถือว่าทำแล้วจะไม่ตาย ๑ การประพฤติพรตเพื่อเป็นอมรคือเป็นเทวดาหรือเทพเจ้า ๑ ตบะอันทำลายตน เพราะทำตนให้เป็นทุกข์ ๑ นัยหลังนี้ท่านว่า อมรใช้ในอรรถว่า มร คือตายก็ได้.

๒. มรุปฺปาตํ แปลกันว่า 'ความเกิดเป็นเทวดา' ก็มี แต่พิจารณาลักษณะศัพท์แล้ว ศัพท์นี้ต้องแยกเป็น มรุ + ปาต (ภูเขา + ที่ลาดชัน) ในมหาฎีกาไม่ได้แปลศัพท์นี้โดยตรง แต่มีอธิบายความไว้ในรูป 'ปปาต' (ไม่ใช่อุปปาต) ดังนี้ ชาติอาทิปปาตทุกฺขชนนโต มรุปฺปปาตสทิสตา ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส วุตฺตา - ท่านกล่าวความที่บุญญาภิสังขารเป็นเช่นมรุปปาตะ เพราะเหวผาคือชาติเป็นต้น เป็นเหตุยังทุกข์ให้เกิด.

ที่สุด (เมื่อหมดบุญ) และ (ไม่เห็น) ความที่ผลแห่งบุญนั้น (แม้มีคุณน่ายินดีก็) มีคุณน่ายินดีเป็นส่วนน้อย จึงก่อบุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั่น อันเป็นปัจจัยแห่งวิปริณามทุกข์นั่นเอง ดังแมลงเม่าริเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามหยาดน้ำผึ้งริเข้าเลียคมศัสตราทีน้ำผึ้งติดฉะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกิยวิสัย มีการเสพกามเป็นต้นพร้อมทั้งผลของมัน เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำด้วย จึงก่ออบุญญาภิสังขารอันเป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็กอ่อนริเล่นคูถ และดังคนอยากตายริกินยาพิษฉะนั้น อนึ่งเล่า ไม่รู้ความทีสังขารแม้ในฝ่ายอรูปวิบากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงก่ออเนญชาภิสังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้น ด้วยวิปลาสไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปสู่เมืองปิศาจฉะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชามีเท่านั้น หามีโดย (อวิชชา) ไม่มีไม่ ดังกล่าวมาฉะนี้ บัณฑิตจึงรู้ข้อที่ว่า "สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย" นั่นได้แล จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอเนญชาภิสังขารบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต่อเมื่อใดอวิชชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้น เพราะความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชชา ย่อมไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขารเลย"* ดังนี้เป็นต้น

* สํ. นิทาน. ๑๖/๔๔.

ในบทว่าอวิชชานี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพัก[1]ข้อว่า "อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย" นี่ไว้ก่อน ด้วยข้อนี้ควรจะกล่าว (ต่อไป) คือ (ปัญหา) ว่า "อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเหล่าไหน อย่างไร ?" ในความที่อวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้น ท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

[ปัจจัย ๒๔]

ก็แลปัจจัย ๒๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ คือ

เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย[๒]

[แก้เหตุปัจจัย]

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย เพราะธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ อธิบายว่า

๑. คณฺหาม ถ้าแปลตรง ๆ ว่า 'ถือไว้ จับไว้ ยึดไว้ กุมไว้' ความไม่ผุดในภาษาไทย จึงแปลเอาความว่า 'พักไว้' (หรือ 'หยุดไว้' ก็จะได้) ที่พักไว้ ก็เพราะพรรณนาข้อนี้มาพอเห็นความแล้ว ยังมีความที่ควรกล่าวอยู่ต่อไปอีก.

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑.

เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ[๑] นัยแม้ในอุเทศบทอื่นมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ก็นัยเดียวกันนี้

[แก้ศัพท์เหตุ]

ในบท 'เหตุปัจจัย' นั้น คำว่า 'เหตุ' เป็นคำเรียกวจนาวยวะ (อวัยวะแห่งคำ คือถ้อยคำที่ให้รู้ความแต่ละคำ ?) และการณะ (สิ่งที่ก่อผล) มูละ (สิ่งที่เป็นรากเง่า) ก็วจนาวยวะ เรียกว่าเหตุ ในทางโลก เช่นในคำว่า 'ปฏิญฺญเหตุ[๒] - ข้อปฏิญญา' แต่ในทางพระศาสนา การณะ เรียกว่า เหตุ เช่นในคำว่า 'เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา[๓] - ธรรมทั้งหลายใดมีเหตุ (คือการณะ) เป็นแดนเกิด' มูล ก็เรียกว่า เหตุ เช่นในคำว่า 'ตโย กุสสเหตู ตโย อกุสลเหตู[๔] - เหตุ (คือมูล) แห่งกุศล ๓ เหตุ (คือมูล) แห่งอกุศล ๓' มูลนั้น (แหละ) ประสงค์เอา (ว่าเหตุ) ในที่นี้

[แก้ศัพท์ปัจจัย]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า 'ปัจจัย' นี้ ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั่น หมาย

๑. ที่ท่านไข เหตุปจฺจโย เป็น เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย แล้วไขอีกทีเป็น เหตุภาเวน ปจฺจโย นั้น ก็เพื่อแสดงว่า ศัพท์ประกอบ ตฺวา ปัจจัย คือ หุตฺวา นั้น เป็นกิริยาตติยาวิเสสนะ คือแปลว่า โดย... (ไม่ใช่บุพกาลกิริยา สมานกาลกิริยา ฯ ล ฯ)

๒. ปาฐะเรียงแยกไว้เป็น ปฏิญฺญา เหตุ แต่ในมหาฎีกาเรียงติดกันเป็น ปฏิญฺญาเหตุ เหตุ แปลว่า 'ข้อความ' ก็ได้ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๙๓).

๓. วิ. มหาวรรค. ๔/๗๔.

๔. อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๑.

ความว่า ไม่ปฏิเสธธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นเป็นไป เหตุนี้ ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่าปัจจัย มีคำอธิบายว่า อันธรรม (ที่เป็นผล) ใดอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใดตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะ ปัจจัยมีความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่า ธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใด เป็นสภาพอุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม (ที่เป็นผล) ใด ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น

คำว่า "ปัจจัย เหตุ การณ นิทาน สัมภว ปภว" เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ

ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น (เมื่อว่า) โดยสังเขป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลาย* ว่า "เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นอาทิ ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลีเป็นต้น ยัง (ความเป็น) ธัญญชาติมีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณีเป็นต้น ยังแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จฉะนั้น" แต่เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน (ด้วยนะซิ) เพราะว่า เหตุปัจจัยนั้นหายังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่

* มหาฎีกาว่า ท่านหมายถึงพระอาจารย์เรวตะ (อยู่ที่ไหนไม่ได้บอกไว้)

แต่ก็มิใช่ไม่เป็นปัจจัย สมพระบาลีว่า "เหตุ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ-ปัจจัย แห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้ อนึ่ง สำหรับอเหตุกจิตทั้งหลาย ความเป็นอัพยากฤต เว้นเหตุนั่นเสียก็สำเร็จได้ (เพราะอัพยากฤตเป็นอเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุกจิตทั้งหลายเล่า ความเป็นกุศลเป็นต้น ก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น[๑] มิใช่เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุ (เหตุผู้สัมปยุต) และหารว่าความเป็นกุศลเป็นต้น พึงมีได้โดยสภาวะแท้ในสัมปยุตเหตุทั้งหลายไซร้ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย อโลภะซึ่งเนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้างได้ แต่เพราะเหตุที่เป็นได้ทั้งสองอย่าง ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันใด แม้ในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยธรรมอื่น มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันนั้น

แต่อันที่จริง เมื่ออรรถว่าเป็นมูล[๒]แห่งเหตุทั้งหลาย บัณฑิตไม่ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ (แต่) ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งธรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จ ก็

๑. โดยพระบาลีว่า "โยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต ฯเปฯ อภิวฑฺฒนฺติ ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดแล้วย่อมเจริญยิ่งแก่ภิกษุผู้ทำในในโดยแบบคาย"

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น มูลฏฺฐํ ตรงนี้เป็นประโยคลักขณะ มี คยฺหมาเน เป็นลักขณกิริยาแสดงอยู่ แต่ตัวนามที่เป็นลักขณวันตะไม่ปรากฏ พิจารณาแล้วก็เห็นแต่ มูลฏฺฐํ เท่านั้นเป็นลักขณวันตะ จึงตกลงแก้เป็น มูลฏฺเฐ.

ไม่ผิดอะไรเลย แท้จริง ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็น ธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้ ด้วยดีฉะนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลายเป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจสาหร่ายทั้งหลาย มีสาหร่ายชนิดติลพีชกะ (สาหร่ายเมล็ดงา ?) เป็นต้น ฉะนั้น

เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูลดังนี้ เพราะ เหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสัมปยุตธรรม) ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อเหตุปัจจัย

[แก้อารัมมณปัจจัย]

ในอุเทศบทแต่นั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย ธรรมอะไร ๆ จะไม่เป็นอารัมมณปัจจัยนั้นไม่มี เพราะคำนิเทศแม้ท่านจะขึ้นต้นว่า "รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัม-มณปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ[๑]" ดังนี้เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า "ธรรม ทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตเจตสิกธรรม ปรารภธรรมใด ๆ เกิดขึ้น ธรรม ทั้งหลาย (ที่ถูกปรารภ) นั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัย แห่งธรรม (ที่เกิดขึ้น) นั้น ๆ "[๒] ฉะนี้ เปรียบเหมือนคนอ่อนกำลัง ได้ยึดท่อนไม้หรือเชือกนั่นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ ฉันใด จิตและ เจตสิกธรรมทั้งหลายก็ฉันนั้น ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเข้านั่นแหละ จึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์

๑-๒. อภิ. ป. ๔๐/๑.๒.

แห่งจิตเจตสิกทั้งหลายทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

[แก้อธิปติปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่าอธิปติปัจจัย อธิปติปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาตธรรมและอารมณ์ ใน ๒ อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการ กล่าวคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา พึงทราบว่าชื่อ สหชาตาธิปติปัจจัย (เป็นอธิปติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม) โดยบาลีว่า "ฉันทาธิบดี เป็นปัจจัยโดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น แต่ว่าธรรมทั้ง ๔ นั้น มิได้เป็นอธิบดีร่วมกันจริงอยู่ ในขณะใดจิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะนั้นก็ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิบดี นอกนี้มิได้เป็น ในธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ก็นัยนี้ ส่วนว่าอรูปธรรมทั้งหลายทำธรรมใดให้เป็นที่หนัก (คือเป็นทีหน่วง) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอารัมมณาธิบดีแห่งอรูปธรรมทั้งหลายนั้น เหตุนั้นท่านจึงกล่าวคำนิเทศไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตเจตสิกธรรม ทำ (อารมณ์) ธรรมใด ๆ ให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น ธรรม(อารมณ์) ทั้งหลายนั้น ๆ เป็นปัจจัย โดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรม (จิตเจตสิก) ทั้งหลายนั้น ๆ"* ดังนี้

[แก้อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง (คั่น) ชื่อ

* อภิ. ป. ๔๐/๒.

อนันตรปัจจัย ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้ที่สุด ชื่อ สมนันตรปัจจัย ก็เลยอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ แต่ความ (ต่อไป) นี้ เป็นแก่สารในปัจจัยคู่นี้

ก็จิตตนิยม (ทางของจิต) เป็นต้นว่า "มโนธาตุมีในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ[๑]" ดังนี้นั้นใด จิตตนิยมนั้น ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หาสำเร็จโดยประการอื่นไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้สามรถในอันยังจิตตุบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย เพราฉะนั้นแลท่านจึงกล่าวว่า "บทว่า อนันตรปัจจัย ความว่า จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณ-ธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น"[๒] ดังนี้เป็นต้น อนันตรปัจจัยอันใด สมนันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ แท้จริง ความต่างกันในปัจจัยคู่นี้ เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น ดุจความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์ อุปจยะ (เติบขึ้น) กับสันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อธิวจนะ (คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) ฉะนั้น แต่ความต่างโดยอรรถหามีไม่

ส่วนมติมของอาจารย์ทั้งหลายว่า "ธรรมชื่อว่า อนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ (คือไม่มีความอื่นคั่น ?)

๑. มหาฏีกาว่า ด้วยคำว่า 'เป็นต้น' แสดงถึงจิตตนิยมทุกอย่างที่เกิดในลำดับกัน เช่นว่า โวฏฐัพพนะเกิดในลำดับสันตีรณะ ปฏิสนธิมีในลำดับจุติ...
๒. อภิ. ป. ๔๐/๓

ชื่อว่าสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลคั่น ?)" ดังนี้ใด มตินั้นผิดจากบาลีว่า "เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นสมนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ" ดังนี้เป็นต้น

ในความที่ธรรมที่สมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดว่า "ความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมนันตระจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้" ดังนี้ แม้คำนั้นก็ยังความไม่มีแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั่นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังแห่งภาวนา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานนตระไม่มี) ก็เหตุใด ความเป็นกาลานันตระไม่มี เพราะเหตุนั้น ความที่ธรรมนั้นเป็นสมนันตรปัจจัยก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่าความเห็นของท่านทั้งหลายว่า 'ธรรมชื่อว่าเป็นสมนันตรปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล' (เช่นนั้นนี่)

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลย พึงเชื่อเถิด (ว่า) ความต่างกันในปัจจัยคู่นี้ ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่ ต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ? ต่างกันเท่านี้ คือ

ระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้นไม่มี เหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อ อนันตระ (ไม่มีระหว่าง)

ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัด เหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อ สมนันตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)[๑]

[แก้สหชาตปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่าสหชาตปัจจัย ดุจประทีปเป็นปัจจัยโดยยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกัน ฉะนั้น[๒] สหชาตปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งหันและกัน นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็น

๑. เราไม่รู้ศัพทศาสตร์ลึกซึ้ง ก็ได้แต่นึกไปด้วยสามัญสำนึกว่า ถ้าไม่มีความต่างกันแล้ว พระบาลีจะแยกหัวข้อไว้เพื่อประโยชน์อะไร ?

ศัพท์ สมนนฺตร นั้น ที่นึกออกในเวลานี้ ก็ในปรินิพพานสูตร พรหมสังยุต สังยุตตนิกาย คือ "...จตุตฺถชฺฌานา วุฏฺฐหิตฺวา สมนนฺตรํ ภควา ปรินิพฺพายิ" ซึ่งน่าจะแปลว่า "ออกจากจตุตถฌานแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ปรินิพพานในทันที"

สมนนฺตรนี้ ปราชญ์ในชั้นหลังตีความว่า "ระยะกาลใกล้ที่สุด" หรือว่า "ระยะกระชั้นชิด" ซึ่งก็ได้กันกับคำว่า 'ทันที' นั่นเอง สมกับที่ท่านเติม สํ อุปสัคเข้าไว้ ก็เพื่อให้มีความต่างจาก อนนฺตร เฉย ๆ โดยนัยนี้ อนนฺตร - ไม่มีระหว่าง เอาความว่าลำดับปกติ สมนนฺตร - ไม่มีระหว่างด้วยดี เอาความว่าลำดับกระชั้นชิด ส่วนว่าอะไร ได้แก่อะไรนั้น ขอยกไว้ถวายท่านผู้เชี่ยวชาญ

๒. มหาฎีกาว่า มิใช่เป็นปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งความตั้งอยู่ด้วย เหมือนประทีปเป็นปัจจัยแห่งความตั้งอยู่ของแสงสว่างด้วย มิใช่เป็นปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นเท่านั้น

ปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย ธรรมมีรูปทั้งหลายลางเหล่า เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งธรรมไม่มีรูปทั้งหลายในกาลลางครั้ง ลางครั้งเป็นปัจจัยมิใช่โดยเป็นสหชาตปัจจัย"[๑] คำหลัง (คือธรรมมีรูป) นี้ท่านกล่าวหมายเอาหทัยวัตถุอย่างเดียว

[แก้อัญญมัญญปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิด และสนับสนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่าอัญญมัญญปัจจัย ดุจไม้สามท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) ค้ำกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจอรูปขันธ์เป็นต้น ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย"[๒]

[แก้นิสสยปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสสยปัจจัย ดุจแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัย

๑. มหาฎีกาว่า กิญฺจิกาเล ขยายเป็น เกจิ กิสฺมิญฺจิ กาเล คำ กิญฺจิ เป็นทุติยาวิภัติเอกวจนะ เมื่อมาสัมพันธ์กับ รูปิโน ธมฺมา กลายเป็นปฐมาวิภัติพหุวจนะไป และสัมพันธ์กับ กาเล ก็เป็นสัตตมีวิภัติเอกวจนะด้วย

๒. อภิ. ป. ๔๐/๖.

แห่งต้นไม้และแห่งจิตรกรรมเป็นอาทิฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบตามนัยความที่กล่าวในสหชาตปัจจัยนั้นแหละว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน"* ดังนี้เป็นต้นเถิด แต่โกฐาส (ส่วน) ที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ----ฆานายตนะ----ชิวหายตนะ---- กายายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งมโนธาตุ แห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น----"*

[แก้อุปนิสสยปัจจัย]

ส่วนในบทว่าอุปนิสสยปัจจัยนี้ พึงทราบความหมายแห่งคำนี่ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อนิสสยะ (เป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย) (อุป ศัพท์ในบทอุปนิสสยนั้นมีอรรถว่า 'ยิ่ง' ว่า 'นัก') เหมือนอย่างว่า ความคับใจนัก ชื่อว่าอุปายาสฉันใด ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะฉันนั้น คำว่า อุปนิสสยะ นั่นเป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง (เหตุอันเรี่ยว

* อภิ. ป. ๔๐/๖.

แรง) เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลัง พึงทราบว่าชื่ออุปนิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณุปนิสสยะ อนันตรุ-ปนิสสยะ ปกตุปนิสสยะ

[อารัมมณุปนิสสยะ]

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ นั้น อันดับแรก อารัมมณุนิสสยะ ท่านจำแนกไว้ (โดย) ไม่ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดี (ความมีอารมณ์เป็นใหญ่ ?) เลย โดยนัยว่า "การกบุคคลให้ทานแล้ว สมาทานศีลแล้ว ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกขณ์ถึงกุศลกรรมที่กล่าวนั้น (โดย) ทำ (กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก (คือเป็นใหญ่เป็นสำคัญ) ปัจจเวกขณ์ถึงกุศลกรรมทั้งหลายที่ได้ประพฤติมาดีแล้วในกาลก่อน (โดย) ทำ (กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก ออกจากฌานแล้วปัจจเวกข์ (องค์) ฌาน (โดย) ทำ (ฌานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลายปัจจเวกขณ์โคตรภู (โดย) ทำ (โคตรภูนั้น) ให้เป็นที่หนัก ปัจจเวกขณ์โวทาน (ความผ่องแผ้วแห่งจิต) (โดย) ทำ (โวทานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลายออกจากมรรค (ภวังค์) แล้ว ปัจจเวกขณ์มรรค (โดย) ทำ (มรรคนั้น) ให้เป็นที่หนัก"* ดังนี้เป็นอาทิ

* อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓ มหาฎีกาว่า พระเสกขบุคคลปัจจเวขณ์โคตรภูนั้นหมายถึงพระโสดาบัน (เพราะเป็นผู้แรกผ่านโคตรภู ?) ส่วนท่านผู้ปัจจเวกขณ์โวทาน หมายเอาพระสกาทาคามีและพระอนาคามี เพราะจิตของพระเสกขบุคคลสองประเภทนี้ได้ชื่อว่าโวทาน อีกนัยหนึ่ง พระเสกขบุคคล หมายเอาพระอริยบุคคลทั้ง ๓ ประเภทนั้นก็ได้

ส่วนที่ว่าออกจากมรรคนั้นหมายความว่าออกจากมรรคที่ตนได้ โดยก้าวล่วงมรรคภวังค์ (หาใช่การออกจากมรรคแท้ ๆ ดังออกจากฌานไม่ ?)

ในอารมณ์นั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายทำอารมณ์ใดให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น อารมณ์นั้น โดยนิยมก็นับเป็นอารมณ์มีกำลังในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งอารมณ์เหล่านั้น พึงทราบดังนี้ว่า นับว่าเป็นอารัมมณาธิบดี โดยหมายว่าเป็นเพียงอารมณ์ที่พึงทำให้เป็นที่หนัก นับว่าเป็นอารัมมณูปนิสสยะ โดยหมายว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง

[อนันตรูปนิสสยะ]

แม้อนันตรูปนิสสยะ ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับอนันตรปัจจัยเหมือนกัน โดยนัยว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลหลัง ๆ " ดังนี้เป็นต้น แต่ในมาติกานิกเขป ความแปลกกันในนิกเขปแห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันตรูปนิสสยะ) เหล่านั้นมีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า "จักขุวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจุกขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) อุปนิสสยะมาโดยนัยว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลหลัง ๆ" ดังนี้เป็นอาทิ

แม้ความแปลกกันในนิกเขปนั้น โดยใจความก็ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันนั่นแล ถึงเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่คือ) ความเป็นอนันตรปัจจัย พึงทราบโดยความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตตุบาท

ที่ควรแก่ลำดับของตน ๆ ให้เป็นไป (ส่วน) ความเป็นอนันตรุปนิสสยะ พึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลัง ในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น เพราะอันความเกิดขึ้นแห่งจิตเว้นจิตเป็นลำดับเสีย หามีดังจิตที่แม้เว้นธรรมเสียสักอย่าง ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีเหตุปัจจยธรรมเป็นต้นก็เกิดขึ้นได้ฉะนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น อนันตรุปนิสสยะ จึงเป็นปัจจัยมีกำลัง ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งธรรม ๒ อย่างนั่น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เถิดว่า "ธรรมเป็นอนันตรปัจจัยด้วยอำนาจแห่งความ (สามารถ) ยังจิตอันควรแก่ลำดับของตน ๆ ให้เกิดขึ้น เป็นอนันตรุปนิสสยะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุมีกำลัง"

[ปกตุปนิสสยะ]

ส่วนปกตุปนิสสยะ พึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ว่า อุปนิสสยะที่ทำขึ้นอย่างดี ชื่อว่าปกตุปนิสสยะ

ปัจจยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอกมีฤดูและโภชนะเป็นต้น ที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปกตะ (ทำขึ้นอย่างดี)

อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั่นเองชื่อว่า ปกตุปนิสสยะ หมายความว่าไม่เจือปนด้วยอารัมมณุปนิสสยะและอนันตรุปนิสสยะ

ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตุปนิสสยะนั้น พึงทราบโดยนัยว่า "ปกตุปนิสสยะ คือบุคคลอาศัยยิ่งนักซึ่งศรัทธาแล้ว ย่อมให้ทาน ย่อมสมาทานศีล ย่อมทำอุโบสถกรรม ย่อมยังฌานให้เกิดขึ้น ย่อมยัง

วิปัสสนาให้เกิดขึ้น ย่อมยังมรรคให้เกิดขึ้น ย่อมยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยยิ่งนักซึ่งศีล----ซึ่งสุตะ----ซึ่งจาคะ---- ซึ่งปัญญาแล้ว ย่อมให้ทาน ฯลฯ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา จึงเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งศรัทธา ศีล สุตุ จาคะ ปัญญา[๑] ดังนี้เป็นต้น

ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดีด้วย เป็นอุปนิสสยะ โดยความหมายว่า เป็นเหตุมีกำลังด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า ปกตุนิสสยะ

[แก้ปุเรชาตปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่ ชื่อว่า ปุเรชาตปัจจัย[๒] ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญจทวาร (เป็น ๑๐) และหทัยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดังบาลีว่า "จักขายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ-ธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โส-ตายตนะ----ฆานายตน----ชิวหายตนะ----กายายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่ง

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓ หมายความว่า กุศลธรรมก่อน ๆ เป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งกุศลธรรมหลัง ๆ (?)

๒. ปัจจัยข้อนี้ท่านหมายเอารูปธรรม ได้แก่อายตนะภายใน ๕ อายตนะภายนอก ๕ และหทัยวัตถุ (คือหัวใจ) ซึ่งจะกล่าวต่อไปนั้น ซึ่งเกิดขึ้นก่อนอรูปธรรม เป็นปัจจัยแห่งอรูปธรรม

จักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น สัททายตนะ----คันธายตนะ----รสายตนะ----โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งมโนธาตุ[๑] มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น (คือหทัยวัตถุ) เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาต-ปัจจัยแห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโน-วิญญาณธาตุนั้นในกาลลางครั้ง (คือในปวัตติกาล) ไม่เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยในกาลลางคราว (คือในจุติกาลและปฏิสนธิกาล)"[๒]

[แก้ปัจฉาชาตปัจจัย]

อรูปธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนไว้ ชื่อว่าปัจฉาชาตปัจจัย ดังเจตนาคือความหวังในอาหารค้ำจุนสรีระของลูกแร้งทั้งหลายไว้ฉะนั้น[๓] เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยโดยเป็นปัจฉา-ชาตปัจจัยแห่งกายนี้ อันเกิดก่อน"[๔]

๑. เข้าใจว่าปาฐะตก ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ - และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น

๒. อภิ. ป. ๔๐/๘

๓. มหาฎีกาว่า เจตนาชนิดนี้เป็นไปด้วยอำนาจมโนสัญเจตนาหาร

๔. อภิ. ป. ๔๐/๙

[แก้อาเสวนปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายคืออาเสวนะ (เสพมาก คือประพฤติจนคุ้น) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) ทั้งหลา ชื่อว่า อาเสวนปัจจัย ดุจอภิโยค (ความประกอบยิ่ง คือความพากเพียร) ตอนก่อน ๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลัง ๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งชวนะที่เป็นกุศลอกุศลและกิริยา ดังบาลีว่า "กุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายหลัง ๆ อกุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายหลัง ๆ กิริยาอัพยากฤตธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกิริยาอัพยากฤตธรรมทั้งหลายหลัง ๆ"*

[แก้กรรมปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นการกระทำ ที่ได้แก่จิตตประโยค (ความประกอบทางจิต คือเจตนา) ชื่อว่ากรรมปัจจัย กรรมปัจจัยนั้นเป็น ๒ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นไปในขณะต่าง ๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาต ดังบาลีว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยโดยเป็นกรรมปัจจัยแห่งวิบากขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฎัตตารูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) ทั้งหลายด้วย สหชาตเจตนา

* อภิ. ป. ๔๐/๙

เป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนาและแห่งรูปทั้งหลายที่มีเจตนานั้นเป็นสมุฏฐานด้วย"[๑]

[แก้วิปากปัจจัย]

วิปากธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมสงบ (คือว่ากรรมทำมาเสร็จแล้ว หรือว่าละเอียด เพราะรู้ยาก ?) ไม่มีอุตสาหะ (คือไม่ต้องพยายามทำอะไรอีก ?) เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้องเป็นอย่างนั้นไม่มีทางบ่ายเบี่ยง ?) ชื่อว่าวิปากปัจจัย วิบากธรรมนั้นย่อมเป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตตกาล และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาล และแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวงด้วย ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯ ล ฯ ขันธ์ ๑ ทีเป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ ๓ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๑ ขันธ์ ๒ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๒ และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งวัตถุ (คือหทัยวัตถุ ?)"[๒]

[แก้อาหารปัจจัย]

อาหาร ๔ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรูปทั้งหลายไว้ ชื่อว่าอาหารปัจจัย ดังบาลีว่า "กพพิงการหาร เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ อาหารทั้งหลายที่เป็นอรูป (คือผัสสะ มโนสัญ-

๑. อภิ. ป. ๔๐/๕ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๘๗

เจตนาและวิญญาณ) เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแห่งรูปทั้งหลายอันมีอรูปาหาร (ทั้ง ๓) นั้นเป็นสมุฏฐาน[๑]" แต่ในปัญหาวาร กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลายอันสัมปยุตกับอาหารนั้น และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย[๒]" ดังนี้อีกด้วย

[แก้อินทรีย์ปัจจัย]

อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นใหญ่ ชื่อว่าอินทรียปัจจัย ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว อินทรีย์ทีเหลือ (๑๕) เป็นปัจจัยทั้งแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม ดังบาลีว่า "จักขุนทรีย์เป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งจักขุวิญญารธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตินทรีย์----ฆานินทรีย์----ชิวหินทรีย ----กายินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย อินทรียทั้งหลายที่เป็นอรูป (๑๔) เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย-ปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแห่งรูปทั้งหลายที่มีอรูปินทรีย์นั้นเป็นสมุฏฐานด้วย[๓]" แต่ในปัญหาวาระ กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ

๑. อภิ. ป. ๔๐/๙

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๘๙

๓. อภิ. ป. ๔๐ ๑๘๙

อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย[๑]" ดังนี้อีกด้วย

[แก้ฌานปัจจัย]

องค์ฌาน ๗ (คือวิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นทั้งปวง ยกเว้นเวทนาสอง คือสุขทุกข์ในทวิปัญจวิญญาณ ผู้อุดหนุนโดยความคือเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่าฌานปัจจัย ดังบาลีว่า "องค์ฌานทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌานและแห่งรูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย[๒]" แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย และแห่งกฏัตตา-รูปทั้งหลายด้วย[๓]" ดังนี้อีกบ้าง

[แก้มรรคปัจจัย]

องค์มรรค ๑๐[๔] (คือสัมมาทิฏฐิ ฯ ล ฯ สัมมาวิมุติ) อันต่างโดยเป็นกุศลมรรค (คือเป็นสัมมัตตะ) เป็นต้น ผู้อุดหนุนโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่ (คือจากผิดหรือชอบ ก็แล้วแต่มรรค)[๕] ชื่อว่ามรรคปัจจัย ดังบาลีว่า "องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็น

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๙๐

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๐ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๙๓

๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ทฺวาทส คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ทส

๕. อธิบายว่า ถ้าเป็นกุศลเป็นสัมมัตตะ ก็นำออกจากผิด ถ้าเป็นอกุศล คือเป็นมิจฉัตตะ ก็นำออกจากชอบ

มรรคปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรค และแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย[๑]" แต่ในปัญหาวาระ กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นมรรคปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย และแห่งกฎัตตารูปทั้งหลายด้วย[๒]" ดังนี้อีกบ้าง

แต่ว่าฌานปัจจัยและมรรคปัจจัยทั้ง ๒ นี่ พึงทราบว่าย่อมไม่มีในทวิปัญจวิญญาณ และอเหตุกจิตทั้งหลาย

[แก้สัมปยุตปัจจัย]

อรูปธรรมทั้งหลาย ผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมประกอบกัน กล่าวคือมีวัตถุเดียวกันมีอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกันดับด้วยกัน ชื่อว่า สัมปยุตปัจจัย ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยเป็นสัมปยุตปัจจัยซึ่งกันและกัน[๓]"

[แก้วิปยุตปัจจัย]

รูปธรรมทั้งหลายผู้อุดหนุนโดยไม่เข้าถึง (คือไม่เกี่ยวกับ) ความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปยุตปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย แม้อรูปธรรมทั้งหลายเล่า ก็เป็นวิปยุตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย (เหมือนกัน) วิปยุตปัจจัยนั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็นสหชาต (เกิดพร้อมกัน) ปัจฉาชาต (เกิดทีหลัง) และปุเรชาต (เกิดก่อน) สมดังบาลีว่า "กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เป็นสหชาต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัย

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๐
๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๙๓
๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๐

แห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกายนี้ซึ่งเป็นปุเรชาต[๑]" แต่ในสหชาตวิภังค์แห่งบทอัพยากฤต กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่ง (หทัย) วัตถุ (หทัย) วัตถุเป็นปัจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลาย[๒]" ดังนี้บ้าง ส่วนที่เป็นปุเรชาต พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีจักขุนทรีย์เป็นต้นเท่านั้น ดังบาลีว่า "จักขายตนะที่เป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ฯ ล ฯ กายายตนะที่เป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกายวิญญาณ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลาย ที่เป็นวิบากอัพยากฤต---- ที่เป็นกิริยาอัพยากฤต ฯ ล ฯ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกุศลขันธ์ทั้งหลาย ฯ ล ฯ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งอกุศลขันธ์ทั้งหลาย[๓]"

[แก้อัตถิปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนซึ่งธรรมที่เป็นเช่นเดียวกันด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอัตถิปัจจัย มาติกาแห่งอัตถิปัจจัยนั้นท่านวางไว้ ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ มหาภูต นามรูป จิตเจตสิก มหาภูตรูป อายตนะ และ (หทัย) วัตถุ

๑-๒-๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๙๔

ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัตถิปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต (คือธาตุ) ๔ เป็น----อัตถิปัจจัยซึ่งกันและกัน นามรูปเป็น----อัตถิปัจจัยซึ่งกันและกันในโอกกันติขณะ (ขณะลงสู่ครรภ์) จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็น ---- อัตถิปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตรูปเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งอุปาทานรูปทั้งหลาย จักขายตนะเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ฯ ล ฯ กายายตนะเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ รูปายตนะ ฯ ล ฯ โผฏฐัพพายตนะเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ ฯ ล ฯ โผฏฐัพพายตนะ เป็น----อัตถิปัจจัยแห่งมโนธาตุ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูป (คือหทัยวัตถุ) ใดเป็นไป รูปนั้นเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น" แต่ในปัญหาวาระวางมาติกาเพิ่มไว้อีกคือ "สหชาต ปุเรชาต ปัจฉาชาต อาหาร อินทรีย์" แล้วทำนิเทศ (คืออธิบาย) ในสหชาตก่อน โดยนัยว่า "ขันธ์ ๑ เป็น ----อัตถิปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งรูปอันมีขันธ์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) ในปุเรชาต ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักษุเป็นต้นซึ่งเป็นปุเรชาตธรรม ในปัจฉาชาต ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งกายนี้อันเป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็นปัจฉาชาต ในอาหารและอินทรีย์ ทำนิเทศฉะนี้ว่า "กพพิงการราหารเป็น----อัตถิปัจจัยแห่งกายนี้ รูปชีวิตินทรีย์เป็น----อัตถิปัจจัยแห่ง

กฎัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้

[แก้นัตถิปัจจัย]

อรูปธรรมทั้งหลายทั้งหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว ผู้อุหนุนโดยให้โอกาสเพื่อความเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ชื่อว่านัตถิปัจจัย ดังบาลีว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว เป็น----นัตถิปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัจจุบัน"

[แก้วิคตปัจจัย]

นัตถิปัจจยธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่าวิคตปัจจัย เพราะเป็นธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ปราศไปแล้ว (คือไม่มีแล้ว) ดังบาลีว่า "จิตและเจตสิธรรมท้างหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว เป็น----วิคตปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน"

[แก้อวิคตปัจจัย]

อนึ่ง อัตถิปัจจยธรรมทั้งหลายนั่นแลพึงทราบว่า ชื่อว่าอวิคตปัจจัย เพราะเป็นธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ยังไปปราศไป (คือยังมีอยู่ป

ก็แลทุกะนี้ (คือปัจจัยคู่นี้) ตรัสด้วยเทสนาวิลาส (ความงดงามแห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยที่จะพึงทรงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาวิธีนั้น ดุจเหตุวิปยุตทุกะ แม้ตรัสอเหตุกทุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

[แก้บทอวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา]

[อวิชชาเป็นปัจจัยหลายประการ]

ในปัจจัย ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชชานี่

นับเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร คือบุญทั้งหลาย โดยประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไป (คืออปุญญาภิสังสาร) โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้าย (คืออเนญชาภิสังขาร) โดยประการเดียวแล

ในคำเหล่านั้น คำว่า 'เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลายโดยประการ ๒' ความว่า อวิชชาเป็นปัจจัย (แห่งบุญญาภิสังขาร) โดยประการ ๒ คือโดยเป็นอารัมมณปัจจัย ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ อธิบายว่า อวิชชานั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารทั้งหลายฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาอวิชชาโดยความสิ้นความเสื่อม เป็น---- อารัมมณปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในกาลที่รู้จิตอันเป็นไปกับโมหะ (ทั้งของตนและคนอื่น) ด้วยอภิญญาจิต (มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่ว่าเมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจรทั้งหลายมีทานเป็นต้นก็ดี ยังรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารทั้งสองนั้น เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญ (ทั้งสอง) นั้นแหละอยู่ เพราะหลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชชานั้นเป็น----อุปนิสสยปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน)

คำว่า 'แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ' ความว่า อวิชชาย่อมเป็นปัจจัยแห่งอบุญญาภิสังขารทั้งหลายโดยหลาย

ประการ ปุจฉาว่า เป็นอย่างไร ? วิสัชนาว่า ก็อวิชชานั่นย่อมเป็นปัจจัย (แห่งอบุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการคือ ในกาลที่เจตสิกมีราคะเป็นต้นปรารภอวิชชาเกิดขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นที่หนัก (คือน้ำหนักอยู่ที่อวิชชา) (เกิดความ) พอใจขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณาธิบดีและอารัมณูปนิสสยะ เมื่อบุคคลผู้หลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษ (ในบาป) ทำบาปทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้นเข้า มันก็เป็น----อุปนิสสยปัจจัย มันเป็น----อนันตร. . สัมนันตร. .อนันตรุปนิสสยะ. . อาเสวนะ. .นัตถิ. .และวิคตปัจจัยแห่งชวนะจิตมีชวนะดวงที่สองเป็นต้นไป เมื่อบุคคลทำอกุศลทุกอย่าง มันเป็น----เหตุ . .สหชาต. .อัญญมัญญะ. .นิสสยะ. .สัมปยุตตะ. .อัตถิและอวิคตปัจจัย

คำว่า 'นับว่าเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว' คืออวิชชานับว่าเป็นปัจจัยโดยประการเดียว คือโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแห่งอเนญชาภิสังขารทั้งหลาย ก็แลความที่มันเป็นอุปนิสสย-ปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในบุญญาภิสังขารนั่นเถิด

[แก้ปัญหาว่าอวิชชาอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งสังขารหรือ]

ในบทว่า 'สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา' นี้ โจท-กาจารย์กล่าว (ทัก) ว่า "ก็อวิชชานี่อย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายหรือ หรือว่าปัจจัยอื่น ๆ อีกก็มี ?" พระอาจารย์กล่าวเฉลยว่า "ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไร (ดี) เล่า ผิว่าอวิชชาอย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ไซร้ ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ (กล่าวว่า

มีเหตุอันเดียว ซึ่งไม่ถูกต้อง) หากว่าปัจจัยอื่น ๆ อีกก็มีไซร้ เอกการณนิเทศ (คำบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" ก็ไม่เกิดประโยชน์ พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า "(แต่อันที่จริง) เอกการณนิเทศนั้นจะไม่เกิดประโยชน์หามิได้ เพราะอะไร เพราะ

เอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด)
แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่อเนกเหตุ
ก็ไม่มี แต่อรรถ (คือประโยชน์) ในการแสดง
เอกเหตุเอกผลมีอยู่

จริงอยู่ ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่างในปัจจยาการนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็ไม่มี ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุหลายอันเล่าก็ไม่มี แต่ว่าผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุหลายอันนั่นมี จริงอย่างนั้นผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รสเป็นต้น และหน่อ (ไม้) นั่นเกิดขึ้นแต่เหตุหลายอันกล่าวคือฤดู ดิน พืช (พันธุ์) และน้ำปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียว ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำไว้ว่า '**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ**"* นั้นใด ในการแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวนั้น อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่ แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเอกเหตุบ้าง เอกกผลบ้างเหมือนกัน โดยควรแก่พระเทศนาวิลาศและแก่

* มหาฎีกาว่า บท อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา แสดงเอกเหตุ บท สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ แสดงเอกผล

(อัชฌาสัยของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในลางบทเพราะเป็นเหตุและผลประธาน ลางบทเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด) ลางบทเพราะเป็นเหตุอสาธารณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเอกเหตุและเอกผลด้วย เพราะความเป็นเหตุประธานและผลประธาน เช่นในบทว่า '**ผสฺสปจฺจยา เวทนา**' เหตุว่าผัสสะเป็นประธานเหตุแห่งเวทนา เพราะกำหนดเวทนาตามควรแก่ผัสสะ เวทนาเล่าก็เป็นประธานผลแห่งผัสสะ เพราะกำหนดผัสสะตามควรแก่เวทนา[๑] ตรัสเอาเหตุเพราะความปรากฏ เช่นในคำว่า '**เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา**[๒] - อาพาธทั้งหลายที่มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน' เพราะว่าในอาพาธนี้เสมหะเป็นเหตุที่ปรากฏ เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุเพราะความเป็นเหตุอสาธารณะ เช่นในข้อว่า '**เยเกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา** ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (บรรดามี) อกุศลธรรมทั้งหลายนั้นล้วนมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล' เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุอสาธารณะ เหตุอื่น ๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุสาธารณะแก่อกุศลทั้งหลายแล

เพราะเหตุนั้น ในปัจจยาการนี้ อวิชชานี่ แม้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์และสหชาตธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึงทราบเถิดว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขาร

๑. เช่นว่า เวทนา อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนาเกิดขึ้น ชื่อว่าสุขเวทนา

๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๑๗

ทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชานั้นเป็นสังขารเหตุที่เป็นประธาน[๑] แห่งสังขารเหตุอื่น ๆ มีตัณหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า "ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยดูแต่ส่วนที่น่ายินดี (ในสังโยชนียธรรม)...[๒]" เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา"[๓] เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธารณะด้วย โดยพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชา ย่อมสร้างบุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง..." เป็นต้น ก็แลประโยชน์ในการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอาผล (ที่กล่าวมา) นั่นเทอญ

[แก้ปัญหาว่าอวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารฝ่ายดีได้หรือ]

ในบท อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา นี้ โจทกาจารย์กล่าวทัก (อีกประเด็นหนึ่ง) ว่า "ถึงเป็นอย่างกล่าวมานั้น (แต่) การที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งมีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว มาเป็นปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารและอเนญชาภิสังขาร (ซึ่งมีผลน่าปรารถนา) จะใช้ได้ไฉน ? เพราะว่าอ้อยจะเกิดแต่พืชสะเดาหาได้ไม่" พึงเฉลยว่า "ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลก

ปัจจัยแห่ง (สภาว) ธรรมทั้งหลาย ที่ผิดกัน
(กับผล) ก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ที่เหมือนกันและไม่

๑. ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า สงฺขารเหตูติ ปธานตฺตา ไม่เห็นทางจะแปลให้ได้ความ เข้าใจว่าที่ถูกจะเป็น สงฺขารเหตุปธานตฺตา ดังแปลไว้นั้น

๒. สํ. นิทาน. ๑๖/๑๐๒ ท่านว่าข้อนี้แสดงว่า ตัณหาเป็นเหตุแห่งสังขาร

๓. ม. มู. ๑๒/๑๐๑ ท่านว่าข้อนี้แสดงว่า อวิชชา เป็นเหตุแห่งตัณหา

เหมือนกัน (กับผล) ก็เช่นกัน ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ (คือให้เกิดผล) ได้ แต่ธรรมเหล่านั้น มิได้เป็นวิบาก (แห่งปัจจัยเหล่านั้น) เลย

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) สภาวะ และกิจเป็นต้นแห่ง (สภาว) ธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ย่อมเป็นเหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยจิตดวงก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษามีศึกษาศิลปะเป็นต้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งการทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้น อันเป็นไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้ และนมสดเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งนมสัมเป็นต้นก็ได้ แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งจักษุวิญญาณได้ และน้ำอ้อยงบเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งน้ำดอง (คือน้ำเมา) เป็นต้นก็ได้ ส่วนจักขุและรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยฐานแห่งจักขุ-วิญญาณเป็นต้น ชวนจิตดวงก่อนเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยสภาวะ และไม่ผิดกันโดยกิจแห่งชวนจิตดวงหลังเป็นต้น

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกัน (กับผล) เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคือฤดูและอาหาร ซึ่งเหมือนกันนั่นเองเป็นปัจจัยแห่งรูป พืชข้าวสาลีเป็นต้น ซึ่งก็เหมือนกันนั่นแลเป็นปัจจัยแห่งเมล็ดข้าวสาลีเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่เหมือนกัน แต่เป็นปัจจัยแห่งอรูปได้ อรูปเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งรูปได้ และขนโค ขนแกะ

เขาสัตว์ นมส้ม งา แป้งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแห่งหญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้นได้* แต่ปัจจัยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันไม่ผิดกันและเหมือนกันไม่เหมือนกัน (ก็ดี) แห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นก็มิได้เป็นวิบากแห่ง (ปัจจย) ธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชชานี่ แม้ว่าโดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งมีโทษ (แต่ก็) พึงทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแห่งสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นทั้งหมดได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกัน โดยฐาน กิจ สภาวะ และด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันตามควร ก็และความที่มันเป็นปัจจัยนั้น ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า "ความไม่รู้ที่นับว่าอวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้แล้ว บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์ก่อน และในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีขันธบัญจกส่วนอดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังสารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่าเป็นสุขแล้วย่อมริ (ทำ) สังขารทั้งสามอย่าง อันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น" ดังนี้ เป็นต้นนั่นแล

(ต่อไป) นี้เป็นปริยาอื่นอีกปริยายหนึ่งว่า

บุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุติ อุปบาต ใน (เรื่อง)
สงสาร และในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย และ

* ข้อนี้แจกผลไม่เท่ากับปัจจัย มหาฎีกาช่วยแจกและเพิ่มเติมว่า ขนโคและขนแกะเป็นปัจจัยแห่งหญ้าแพรก เขาสัตว์ (สำหรับเป่า) เป็นปัจจัยแห่งเสียง นมส้ม งา แป้ง และน้ำอ้อยงบ เป็นปัจจัยแห่งตะไคร้ สาหร่าย เป็นปัจจัยแห่งกะเพราะ ล่อและม้าเมีย เป็นปัจจัยแห่งม้าอัสดร เป็นต้น

ในปฏิจจสมุบันธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้งสามนั้นขึ้น (ทั้งนี้ก็) เพราะเหตุที่อวิชชานี่เป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งสามนั้น

หากมีคำถามว่า "ก็ไฉน บุคคลใดหลงในธรรมเหล่านั้น บุคคลนั้นจึงทำสังขารทั้งสามนั้นขึ้น ?" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "อันดับแรก บุคคลผู้หลงใน (เรื่อง) จุติ ไม่ถือเอาจุติ (โดยความจริง) ว่า "ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่า มรณะ" (แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ตาย* ความตายก็คือความก้าวไป (คือเคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงในอุปบาต ไม่ถือเอาอุปบาต (โดยความจริง) ว่า "ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่า ชาติ" (แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของสัตว์" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงในสงสาร ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรรณนาไว้ดังนี้ว่า

"ความสืบเนื่องกันแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่า สงสาร"

(แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ผู้นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่ถือเอาสภาวลักษณะ (มีรู้จักเสื่อมเป็นต้น) และสามัญลักษณะ (มีไม่เที่ยงเป็นต้น) แห่ง

* มหาฎีกาว่า คำว่า สัตว์ ในที่นี้ หมายถึง อัตตา

สังขารทั้งหลาย (แต่) กำหนดใจเอาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นตน โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของยั่งยืน โดยความเป็นของงาม และโดยความเป็นสุข

ผู้หลงในปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ไม่ถือความหมุนไปแห่งปัจจยุบันธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจยธรรมมีอวิชชาเป็นอาทิ (แต่) กำหนดใจไปว่า "อัตตา ย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อัตตานั่นแลทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำด้วย ในปฏิสนธิก็อัตตานั่นแลเกิดขึ้น ผู้บันดาลมีอณูและพระอิศวรเป็นต้น* จัดแจงร่างให้อัตตานั้นโดย (แต่งให้) เป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน อัตตานั้นมีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น อัตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก" ดังนี้บ้าง ว่า "สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามภาวะ คือความเป็นไปตามโชคเคราะห์" ดังนี้บ้าง

บุคคลนั้น อันอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้นอยู่ ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้างขึ้น เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้า ผิดทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถานี่ไว้ (ความ) ว่า

เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจูง
ลางทีก็เดินไปตามทาง ลางทีก็เดินไปนอกทางบ้าง

* ดูเชิงอรรถ ๓ หน้า ๒๐๐ และหน้า ๒๐๖.๒๑๒ สัจจนิเทศ

ฉันใดก็ดี คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้ชักนำ ลางคราวก็ทำบุญ ลางคราวก็ทำกรรมที่มิใช่บุญบ้างฉันนั้น ต่อเมื่อใดเขาจักรู้ธรรมแล้วตรัสรู้สัจจุได้ เมื่อนั้น เพราะอวิชชาสงบไป เขาจึงจักเป็นอุปสันตบุคคลไปได้

นี่เป็นวิตถารกถา* ในบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา

[แก้บท สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ]

(ต่อไปนี้เป็น) วิตารกถาในบท สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ

คำว่า วิญญาณ ได้แก่วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในวิญญาณ ๖ นั้น จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญญาณเป็นกุศลวิบาก (๑) เป็นอกุศลวิบาก (๑) โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณก็อย่างนั้น มโนวิญญาณมี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๒ เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุเป็นอเหตุกะ ๓ กามาวจรวิบากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้ จึงเป็นอันรวมวิบากวิญญาณฝ่ายโลกิยะทางวิญญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันได้ ๓๒ ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลายใช่ไม่ได้ในกถาว่าด้วยวัฏฏะ เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือเอา

ในบทว่าวิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้น หากมีคำถามว่า "ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ มีขึ้น

* ปาฐะเป็น วิตฺถารกถามุขํ เข้าใจว่า มุขํ เกิน เพราะขัดกับสัพพนาม อยํ ข้างหน้า และบทหลัง ๆ ต่อไปก็เป็น อยํ...วิตฺถารกถา ทั้งนั้น ในที่นี้จึงแปลตัด มุขํ ออก

เพราะปัจจัยคือสังขาร ?" แก้ว่า "ทราบได้เพราะความที่เมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี วิบากก็ไม่มี" แท้จริง วิญญาณนั่นเป็นวิบาก อันวิบากในเมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี ย่อมไม่เกิดขึ้น ผิว่ามันจะพึงเกิดขึ้นได้ (โดยไม่อาศัยกรรม) ไซร้ วิบากวิญญาณทุกอย่าง ก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ (นะซิ)* แต่มันไม่เกิดดอก (ในเมื่อไปมีกรรมที่ก่อไว้)" เพราะเหตุนั้น จึงทราบข้อว่า วิญญาณนี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั่นได้

หากถามว่า "วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน" ดังนี้ไซร้ พึงตอบว่า "อันดับแรก วิญญาณ ๑๖ ดวง คือวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ในมโนวิญญาณ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ กามาจวรวิบากวิญญาณ ๘ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือบุญญาภิสังขารฝ่ายกามาจร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมที่เป็นกุศลกามาวจรอันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ...โสตวิญญาณ...ฆานวิญญาณ... ชิวหาวิญญาณ...กายวิญญาณ ที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้น มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหรคต...อุเบกขาสหรคตจึงเกิดขึ้น ที่เป็นโสมนัสสหรคตญาณสัมปยุต...โสมนัสสหรคตญาณสัมปยุตกับสสังขาร... โสมนัสสหรคต ญาณวิปยุต...โสมนัสสหรคตญาณวิปยุตกับสสังขาร... อุเบกขาสหรคตญาณสัมปยุต... อุเบกขาสหรคตญาณสัมปยุตกับสสังขาร... อุเบกขาสหรคต

* มหาฎีกาช่วยขยายความว่า สัตว์ลางจำพวกอยู่ในภพที่ไม่เป็นโอกาสแห่งวิบากวิญญาณบางชนิด เช่นมหาวิบากวิญญาณ และฆานวิญญาณเป็นต้น ไม่เกิดแก่สัตว์ที่เกิดเป็นพรหม เพราะพรหมมิได้ก่อกรรมที่จะให้มีวิบากอย่างนั้นเป็นต้น (?)

ญาณวิปยุต... อุเบกขาสหรคตญาณวิปยุตกับสสังขาร จึงเกิดขึ้น*" ดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิบากวิญญาณ ๕ ดวง มีเพราะปัจจัยคือบุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อนไว้แล้ว จึงสงัดจากกามทั้งหลาย ฯ ล ฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯ ล ฯ ปัญจมฌานอันเป็นวิบากอยู่" ดังนี้

(รวม) วิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมีเพราะปัจจัยคือบุญญาภิสังขารฉะนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมีเพราะปัจจัยคืออบุญญาภิสังขาร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมเป็นอกุศล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ... โสตวิญญาณ... ฆานวิญญาณ... ชิวหาวิญญาณ... กายวิญญาณ อันเป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนธาตุอันเป็นวิบาก...มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบากจึงเกิดขึ้น" ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๔ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณที่เป็นอรุปวิบาก ๔ ย่อมมีเพราะปัจจัยคืออเนญชาภิสังขาร ดังบาลีว่า "เหตุกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายอรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณอันสหรคตด้วยอากาสานัญจายตนสัญญา... วิญญาณัญจายตนสัญญา... อากิญจัญ-

* อภิ. สํ. ๓๔๑๑๒๘. ๑๔๒

ญายตนสัญญา. . . เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ซึ่งเป็นวิบากอยู่[๑]" ดังนี้

[ความเป็นไปแห่งวิญญาณ]

วิญญาณใด ๆ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารใด ๆ แล้ว บัดนี้ พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไป เรื่องราว) แห่งวิญญาณนั้น ๆ[๒] ดัง (ต่อไป) นี้

ก็วิญญาณทั้งปวงนี้แหละ ย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปส่วนต่อแต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิ ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหรคต (๑) ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวง เป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิตามควรใน ๓ ภพ (คือปัญจ-โวการ จตุโวการ และเอกโวการ)

ปุจฉาว่าเป็นไปอย่างไร ?

[ส่วนปวัตติ]

วิสัชนาว่า ในอรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวไว้ว่า "อันดับแรก วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มาสู่คลองแห่งทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ของบุคคลผู้เกิดมา

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๕ ปาฐะมี สุขสฺส จ ทุกฺขสฺส จ ปหานา จตุตฺถํ ฌานํ แทรกอยู่ตอนท้าย เข้าใจว่าเกิดเข้ามา เพราะทรงนี้ว่าด้วยอรูปาวจร ส่วนจตุตถฌานเป็นรูปาวจร ไม่มีทางจะประสมประสานกันได้ จึงตัดออ

๒. มหาฎีกาว่า ยํ ที่ สงฺขารปจฺจยา และที่วิญฺญาณํ เป็นอาเมฑิตโลโป - ลบคำซ้ำเสียคำหนึ่ง ต้องไขออกเป็น ยสฺส ยสฺส และ ยํ ยํ แปลว่าใด ๆ ทีนี้เมื่อ ย. เป็น 'ใด ๆ' ต. ก็ต้องเป็น 'นั้น ๆ' ด้วย จึงจะเข้ารูปกัน

ด้วยกุศลวิบากหรือด้วยกุศลวิบากก็ตาม ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้าแล้วตามลำดับ เป็นอฏิฐารมณ์ก็ตาม อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก็ตาม อาศัยประสาทมีจักษุประสาทเป็นอาทิ ก็ยังกิจ คือการเห็น การได้ยิน การดม การลิ้ม การสัมผัสให้สำเร็จเป็นไป วิญญาณ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นไปอย่างนั้น เป็นแต่อารมณ์ของอกุศลวิบากวิญญาณเหล่านั้น เป็นอนิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐมัชฌัตตารมณ์สิ้นเชิง (เท่า) นี้เอง เป็นความแปลกกันจริงอยู่ วิญญาณทั้ง ๑๐ นั่นก็มีทวาร อารมณ์วัตถุและฐานคงตัว และมีกิจตายตัวอยู่เท่านั้นเอง ต่อนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์ของวิญญาณเหล่านั้นแหละ อาศัยหทัยวัตถุก็ยังสัมปฏิจฉันนกิจให้สำเร็จเป็นไป มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบากในลำดับแห่งอกุศลวิบากวิญญาณทั้งหลายก็เป็นไปอย่างนั้น ก็แต่ว่ามโนธาตุคู่นี้มีทวารและอารมณ์ไม่แน่แต่มีวัตถุและฐานคงตัว และกิจก็ตายตัว ส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากมโนธาตุนั้นแหละ อาศัยหทัยวัตถุ ยังสันตีรณกิจให้สำเร็จ ตัดวิถีภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะที่สัมปยุตด้วยโลภะโดยมาก แห่งเหล่าสัตว์จำพวกกามาวจร ในเมื่ออารมณ์นั้นเป็นอารมณ์มีกำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้างสองวาระบ้าง ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะในอารมณ์ที่ชวนะยึดไว้" ดังนี้ แต่ในอรรถกถาอภิธรรมวาระจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ (วาระเดียวไม่มี) ก็แลจิตดวงนี้มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อตทารัมมณะ ๑ ชื่อปิฏฐิภวังค์ (มีภวังค์แอบหลัง ?) ๑

เป็นจิตมีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุคงตัว ฐานและกิจก็ไม่ตายตัวแล

วิญญาณ ๑๓ ดวง พึงทราบว่า ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไร ๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หามิได้ แต่ในส่วนปวัตติ อันดับแรก อเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ยังกิจ ถ ให้สำเร็จ คือ ยังสันตีรณกิจในลำดับแห่งกุสลากุศลวิบากมโนธาตุในปัญจทวารให้สำเร็ว ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอนก่อนนั่นแลให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอนก่อนนั่นแลให้สำเร็จ เมื่อจิตตุบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วไปให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นวิญญาณธาตุที่มีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่คงตัวเป็นไป สเหตุกจิตฝ่ายกามาจร ๘ ยังกิจ ๓ ให้สำเร็จ คือ ยังตทารัมมณกิจในทาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละให้สำเร็จ เมื่อจิตตุบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกินเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วไปให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นจิตมีวัตถุคงตัว แต่ทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่คงตัวเป็นไป รูปาวจรวิญญาณ ๕ และอรูปาวจรวิญญาณ ๔ ยังกิจ ๒ ให้สำเร็จ คือเมื่อจิตตุบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วไปให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จเป็นไป ในจิตสองประเภทนั้น รูปาวจรจิตทั้งหลาย มีวัตถุ ทวาร และอารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัว

ส่วนอรูปาวจรจิตทั้งหลาย มีวัตถุคงตัว อารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัว เป็นไปแล

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารปัจจัย ในส่วนปวัตติ ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

สังขารนั้น ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณ ๓๒ นั้น ในปวัตตินั้น

[ส่วนปฏิสนธิ]

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไร ๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หามิได้" คำนั้นยังรู้ได้ยากเพราะเป็นคำสังเขปนัก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อแสดงวิตถารนัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณนั้น (ต่อไป) โดยตั้งปัญหาว่า

(๑) ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ?

(๒) ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ?

(๓) ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร ?

(๔) อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ?

คำตอบมีว่า

(๑) ปฏิสนธิมี ๒๐ ทั้งปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์ (คือ โดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๙ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสัญญีเข้าด้วยจึงเป็น ๒๐

(๒) ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ประการดังกล่าวแล้วนั่นแหละ

(๓) ในปฏิสนธิจิต ๑๙ นั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอด

แต่กำเนิด คนหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และคนกะเทยทั้งหลายในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิลาก ปฏิสนธิแห่งเหล่าผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษย์ก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘ ปฏิสนธิในโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบากจิต ๕ ปฏิสนธิในโลกอรูปพรหม ย่อมมีด้วยอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ก็แลปฏิสนธิย่อมมีในภพไรด้วยจิตไร ดังกล่าวมาฉะนี้ ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่า ปฏิสนธิอันควรแก่วิญญาณนั้น

(๔) ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิ โดยย่อมี ๓ คือ อตีตารมณ์ ปัจจุปันนารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ (คืออารมณ์ที่ไม่ควรจะกล่าวได้ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) (แต่) ปฏิสนธิของพวกอสัญญีเป็นอนารมณ์ (คือไม่มีอารมณ์) แล

ในอารมณ์ ๓ นั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญาณัญจายตนะ และชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นอตีตารมณ์อย่างเดียว แห่งสัตว์ชั้นกามาจร ๑๐ เป็นอตีตรมณ์บ้าง ปัจจุปันนารมณ์บ้าง แห่งสัตว์ที่เหลือ[๑] เป็นนวัตตัพพารมณ์แท้

อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ ๓ อยู่ดังนี้ ก็ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุติจิต ซึ่งมีอารมณ์เป็นอตีตารมณ์บ้าง นวัตตัพพารมณ์บ้างเท่านั้น เพราะธรรมดาว่าจุติจิตเป็นปัจจุปันนารมณ์หามีไม่[๒] เหตุใด

๑. สัตว์ที่เหลือได้แก่รูปาวจรสัตว์ ๕ อรูปาวจรสัตว์ ๒ คือ พรหมชั้นอากาสานัญจายตนะและอากิญจัญญายตนะ

๒. มหาฎีกาว่า จุติจิต ไม่เป็นปัจจุปันนารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์แห่งปฏิสนธิ (ซึ่งเป็นอดีต) นั่นเอง

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงควรทราบอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ ในอันดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุคติ (ต่อไป) ข้อนี้เป็นฉันใด

อันดับแรก บาปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่ง (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้) โดยบาลีกล่าวไว้ว่า "ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย (ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้นย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น*" ดังนี้เป็นต้น จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีอันปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย ครั้นจุติจิตนั้นดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำเข้าไปทางทุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลอง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต (ด้วยกัน)

ในมรณสมัย (เวลาใกล้จะตาย) ทุคตินิมิตมีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้นในทุคติทั้งหลายมีนรกเป็นอาทิ ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารของบุคคลผู้มีบาปกรรมอีกคนหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ครั้งภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง คือ อาวัชนะ ๑ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ตทารัมมณะ ๒ ปรารภอารมณ์นั้นเกิดขึ้นแก่บุคคล

* ม. อุ. ๑๔/๓๑๓

นั้น ต่อนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ขณะจิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อาวัชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติ ๑) เพียงนี้นับเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่ว ๕ ขณะจิตที่เหลือ นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ทรามอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น มาสู่คลองในทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่งของบุคคลอีกคนหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะอันเกิดขึ้นตามลำดับแก่บุคคลนั้น ต่อนั้น จุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ก็แลขณะจิต ๑๕ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชนะ (๑) ทัสสนะ (เห็น ๑) สัมปฏิจฉันนะ (๑) สันตีรณะ (๑) โวฏฐัพพนะ (๑) ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติจิต ๑ เพียงนี้นับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ที่เหลือ แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุคติปฏิสนธิ อันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต เท่านี้ก่อน

สำหรับผู้ตั้งอยู่ในทุคติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ คำทั้งปวงบัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยก่อนนั่นและ โดยบรรจุคำฝ่ายขาวลง (แทน) ในคำฝ่ายคำ เช่นว่า 'กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิมิต

บ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร" เป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วเถิด นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งทุคติจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ข้างฝ่ายผู้ตั้งอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ กรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร (ทั้งนี้) โดยพระบาลี (กล่าวไว้) ว่า "ในสมัยนั้นอนวัชชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน) นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น[๑]" ดังนี้ เป็นต้น ก็แต่ว่าข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชชกรรมหรือกรรมนิมิตจะมาสู่คลองมโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสมมหรคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิมิตอย่างเดียวมาสู่คลอง (มโนทวาร) จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีมีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย หรือชวนวิถีล้วน (ไม่มีตทารัมมณะ) ซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น ครั้นจุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลอง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้าง[๒] (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์

บุคคลผู้มีอนวัชชกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มี

๑. ม. อุ. ๑๔/๓๒๓

๒. ปฏิสนธินวัตตัพพารมณ์ ได้แก่ รูปาวจรปฏิสนธิ ๕ และอรูปาวจรปฏิสนธิ ๒ คือ อากาสานัญจายตนปฏิสนธิ และอากิญจัญญายตนปฏิสนธิ

สุคตินิมิตได้แก่วรรณรูปแห่งท้องมารดาในมนุษยโลกบ้าง ได้แก่วรรณ-รูปแห่งอุทยาน วิมาน และกัลปพฤกษ์เป็นต้นในเทวโลกบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชชกรรมกามาวจร ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจุติจิต ตามลำดับจิตที่แสดงมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ทุคตินิมิตนั่นแล นี่เป็นปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนา-รมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พวกญาติบอกว่า "นี่แน่ะพ่อ พุทธ-บูชาเราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงยังจิตให้เลื่อมใสเถิด" แล้วนำรูปารมณ์โดยเป็นเครื่องบูชามีช่อดอกไม้และธงแผ่นผ้าเป็นต้นบ้าง สัททารมณ์โดยเป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็นต้นบ้าง คันธารมณ์โดยเป็นกลิ่นธูปและเครื่องอบเป็นต้นบ้าง รสา-รมณ์โดยเป็นเครื่องลิ้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น (โดย) บอกว่า "แน่ะพ่อ เชิญท่านชิมนี่ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน" ดังนี้บ้าง โผฏฐัพพารมณ์ โดยเป็นผ้ามีผ้าจีนและผ้าโสมาระเป็นต้น (โดย) บอกว่า "แน่ะพ่อ เชิญแตะนี่ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน" ดังนี้บ้าง (น้อม) เข้าไปให้ประจักษ์ในทวาร ๕ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มาสู่คลองทวารนั้น ต่อนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นแหละ

ซึ่งตั้งอยู่ชั่งขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนา-รมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์

ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติติสำหรับบุคคลผู้ได้มหรคตวิบาก ด้วยอำนาจฌานมีปฐวีกสิณฌานเป็นอาทิ ในมรณสมัย กามาวจรกุศลกรรม กรรมนิมิตหรือคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง กสิณนิมิตมีนิมิตแห่งปฐวีกสิณเป็นต้นบ้าง มหรคตจิตบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ประณีตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลองในจักษุทวาร
หรือมิฉะนั้นอารมณ์ประณีตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลองในจักษุทวาร
หรือโสตทวาร อันใดอันหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ในที่สุดแห่งโวฏฐัพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับ เพราะตทารัมมณะย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติมหรคตทั้งหลาย เหตุนั้น จุติจิตดวง ๑ จึงทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ หยั่งเข้าในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหรคต สถานใดสถานหนึ่งแล้วก็เกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิอันเป็นอตีตารมณ์ ปัจจุบันนารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิติ ซึ่งเป็นนวัตตัพพารมณ์ แม้ปฏิสนธิในลำดับแห่งอารูปจุติ ก็พึงทราบโดยทำนองนั้น

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอตีตารมณ์ นวัตตัพพา-รมณ์ ปัจจุบันนารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์ นวัตตัพพารมณ์

ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุคติ (ในมรณสมัย) ย่อมมีกรรม (ที่

ทำไว้) นั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง คตินิมิตบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร หรือมิฉะนั้น อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดอกุศลมาสู่คลองในปัญจทวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ต่อนั้น ในที่สุดแห่งจุติจิตตามลำดับ ปฏิสนธิ-จิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ตกไปทางทุคติก็เกิดขึ้นแก่เขา นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันเป็นอตีตารมณ์ ปัจจุ-ปันนารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งทุคติจุติ ซึ่งเป็นอตีตารมณ์และ

ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ แห่งวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวง เป็นอันแสดงแล้วเพียงเท่านี้

วิญญาณทั้งสิ้นนี้นั้น

[คาถาสังเขปปฏิสนธิวิญญาณ]

เมื่อเป็นไปใน (ปฏิ) สนธิดังกล่าวมานั้น ย่อม
เป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก และมีประเภท*ต่าง ๆ
เช่นประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลาย มี
ประเภทผสมเป็นอาทิ

[ขยายความ]

แท้จริง วิบากวิญญาณทั้ง ๒๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกกรรมย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยอันเป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ แห่งวิบากวิญญาณนั้นตามที่เป็นของตน สมคำบาลีว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย

* ปาฐะ เภทสฺส เข้าใจว่าตัดเป็น เภโท อสฺส

แห่งวิบาก"[๑] ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลายมีประเภทผสมกันเป็นอาทิ แห่งวิบากวิญญาณอันเป็นไปอยู่อย่างนี้นั้น (ต่อไป) ข้อนี้เป็นฉันใด ? ก็วิบากวิญญาณนี้ แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิ (แต่) เป็น ๒ โดยแยกเป็นประเภทผสมกับรูป และประเภทไม่ผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยกำเนิดอัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดยวิญญาณฐิติ เป็น ๘ โดยสัตตาวาส[๒]

ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนั้น

[คาถาสังเขปวิญญาณผสม]

วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ และในภาวประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ บ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณประเภทต้น (คือวิญญาณผสม)

[ขยายความ]

ข้อว่า "วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ" นั้น ความว่า ก็ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนั้น ปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูปนั้นใดเกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่อรูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณผสมนั้นย่อมมี

๑. อภิ. ป. ๔๐/๔๖๐

๒. สัตตาวาสทั้งหมดมี ๙ แต่ในที่นี้เว้นสัตตาวาสจำพวกอสัญญีเสีย ๑ จึงว่าเป็น ๘

เป็น ๒ คือมีภาวะ (๑) ไม่มีภาวะ (๑) เพราะเกิดขึ้นเว้นจากภาวะกล่าวคืออิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ในรูปภพ และเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะในกามภาพ เว้นแต่ปฏิสนธิของคนกะเทยโดยกำเนิด

ข้อว่า "และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒" อธิบายว่า และแม้ในภาวประเภทนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นก็เป็น ๒ เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับอิตถีภาวะหรือปริสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

ข้อว่า "(รูปกลาปฉ ทสกะ ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณประเภทต้น" มีอรรถาธิบายว่า ก็ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะ และกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็นวัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะบ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูป อันเป็นประเภทต้นใน ๒ ประเภท คือ ผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาป) ลดลงไปยิ่งกว่านี้ไม่มี

ก็แลปฏิสนธิวิญญาณที่มีปริมาณรูปกลาปอย่างต่ำดับกล่าวนี้นั้น[๑] เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดเป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่า 'กลละ' อันมีประมาณเท่า (หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะ[๒]เส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิน ๒

๑. มหาฎีกาว่า หมายเอารูปกลาปของพวกครรภไสยกสัตว์เท่านั้น

๒. ชาติอุณฺณา มหาฎีกาท่านไม่แปล เป็นแต่ยกเอาคำแปลของท่านผู้อื่นมาว่าไว้ว่า "ลางอาจารย์ว่าขนแกะที่เกิดใหม่ในวันนั้น เรียกว่า ชาติอุณฺณา ลางอาจารย์ว่าขนแกะเกิดในถิ่นหิมพานต์ เรียกว่า ชาติอุณฺณา ลางอาจารย์ว่าขนลูกแกะที่ยังอยู่ในท้องแม่ผ่าท้องเอาออกมา เรียกว่า ชาติอุณฺณา" ดังนี้ ก็คงได้ความว่าเป็นขนแกะอย่างละเอียดเท่านั้นเอง

ที่มีชื่อว่าอัณฑชะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความมีขึ้นแห่งกำเนิดทั้งหลายที่แตกต่างกันด้วยอำนาจคติ (ดังต่อไปนี้) ก็ในกำเนิดทั้งหลายนั้น

[คาถาสังเขปกำเนิด]

กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรก และในพวก
เทพ เว้นภุมเทพ[๑] กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓

[ขยายความ]

ในบทเหล่านั้น ด้วย จ ศัพท์ในบทว่า 'เทเวสุ จ' กำเนิด ๓ ข้างต้นพึงทราบว่า ไม่มีในนรกและในพวกเทพเว้นภุมเทพฉันใด ก็ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามตัณหิกเปรตด้วยฉันนั้น เพราะพวกนิชฌาม-ตัณหิกเปรตนั้นก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน[๒] ส่วนในคติ ๓ ที่เหลืออันได้แก่ดิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และในพวกภุมเทพที่เว้นไว้ก่อนด้วย ย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔[๓]

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น

[คาถาสังเขปรูปกลาป]

รูป ๓๐ และ ๙ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม อนึ่ง

๑. หมายความว่าสัตว์นรกและพวกเพทมีกำเนิดอย่างเดียว คือเป็นโอปปาติกะ ที่ท่านเว้นภุมเทพก็ต้องหมายความว่าพวกภุมเทพไม่ใช่โอปปาติกะ มหาฎีกาก็ไม่อธิบายเป็นแต่แย้มไว้หน่อยว่า เพราะพจกภุมเทพนั้นเป็นเช่นกับมนุษย์ ถ้าเป็นเช่นกับมนุษย์ ก็เป็นกำเนิดชลาพุชะนะซิ ชอบกล ยังไม่เคยพบเรื่องภุมเพทตั้งครรภ์และคลอดบุตรเล่าไว้ที่ไหนเลย

๒. แล้วก็เปรตพวกอื่น ๆ ไม่เป็นโอปปาติกะด้วยดอกหรือ ?

๓. คือดิรัจฉานเป็นอัณฑชะและสังเสทชะ เปรตวิสัยเป็นโอปปาติกะ มนุษย์เป็นชลา-พุชะ ภุมเทพก็เป็นชลาพุชะด้วย (?)

โดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ย่อมเกิดในสัตว์จำพวก
ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและอุปปาตะ อีกอย่าง
หนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

[ขยายความ]

อันดับแรก รูป ๓๐ และ ๙ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือจักขุ-ทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดโอปปาติกะในจำพวกรูปพรหม ส่วนว่าโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป-๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยปฏิสนธิวิญญาณในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำหนดสังเสทชะและโอปปาติกะจำพวกอื่น[๑]เว้นจำพวกรูปพรหม อนึ่ง รูปทั้ง ๗๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์[๒]

ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ นี้ คือ สี กลิ่น รส โอชา อีกธาตุ ๔ จักษุประสาท และชีวิต[๓] ชื่อจักขุทสกะ (๑๐ ทั้งจักษุ) ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดับนี้

๑. มหาฎีกาว่า อญฺญ ศัพท์เป็นวิเสสนะของโอปปาติกะเท่านั้น เพราะฉะนั้นถ้าจะให้ชัดควรเรียงว่า 'รูปีพฺรหฺเม ปน ฐเปตฺวา อญฺเญสุ โอปปาติเกสุ สํเสทเชสุ จ'
๒. มหาฎีกาว่า เพราะพวกเทพไม่มีอินทรีย์วิกลและไม่กะเทย จึงมีรูปครบสืบต่อไปจนสิ้นชีพ
๓. นี่ท่านตัดมาจากคาถา ถ้าเรียงตามที่ควรเป็น ก็ควรเรียงว่าธาตุ ๔ และ สี กลิ่น รส โอชา ชีวติ กับจักษุ ปริมาณเพียงชีวิต เรียกว่าชีวิตนวกะ (๙ กับชีวิต) เพิ่มจักขุเข้าจึงเป็นจักขุทสภะ (๑๐ ทั้งจักษุ) ถ้าเพิ่มโสต ก็เป็นโสตทสกะ (๑๐ ทั้งโสต) ฯ ล ฯ

ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๓ คือ) ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนจมูกด้วน (ไม่มีฆานประสาท) แต่กำเนิด คนกะเทยแต่กำเนิด อนึ่ง พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๗๐ และ ๓๐) ตามควรเถิด*

ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว

[คาถาสังเขปจุติปฏิสนธิแปลก ๆ]

พึงกำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่าง และไม่แตกต่าง แห่งจุติปฏิสนธิ โดยขันธ์ อารมณ์ คติ เหตุ เวทนา ปีติ วิตก และวิจาร

(ต่อไป) อีก

[ขยายความ]

ความแห่งคาถานั้นว่า "ก็ปฏิสนธิ ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสมและปฏิสนธิไม่ผสมนั้นใด และจิติอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธินั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งปฏิสนธิและจิตินั้น โดยขันธ์เป็นต้นเหล่านี้" แปลกอย่างไร ? ก็ลางทีปฏิสนธิอันมีขันธ์ ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุติ) แม้โดยอารมณ์

* เช่นคนตาบอดก็มีรูป ๖๐ เพราะไม่มีจักขุทสกะ คนหูหนวกก็เช่นนั้น เพราะไม่มีโสตทสกะ แต่ถ้าทั้งบอดทั้งหนวกก็เหลือ ๕๐ เพราะไม่มีจักขุทสกะและโสตทสกะ ดังนี้เป็นต้น

มีขึ้นในลำดับแห่งอารูปจุติที่มีขันธ์ ๔ (เหมือนกัน[๑]) ก็มี ลางทีปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นมหรคตและเป็นภายใน มีขึ้นในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหรคตและเป็นภายนอกก็มี[๒] นี่เป็นนัยในพวกอรูปภูมิเท่านั้นก่อน

อนึ่ง ลางทีกามาวจรปฏิสนธิอันมีขันธ์ (ครบ) ๕ มีในลำดับแห่งอารูปจุติที่มีขันธ์ ๔ (คือจุติจากอรูปภูมิมาปฏิสนธิในกามาจรภูมิ) ก็มี ลางทีอารูปปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๔ มีในลำดับแห่งกามาจรจุติอันมีขันธ์ ๕ บ้าง แห่งรูปาวจรจุติบ้าง (คือจุติจากกามาจรภูมิบ้าง รูปาวจรภูมิบ้าง ไม่ปฏิสนธิในอรูปภูมิ) ก็มี อย่างนี้ เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจุติมีอารมณ์เป็นอดีต

ทุคติปฏิสนธิลางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่าง (เช่นคนลางคนตายไปเกิดเป็นสัตว์ลางชนิด ?) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอเหตุกจุติ ติเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งทุเหตุกจุติก็มี ปฏิสนธิเป็นโสมนัสสหรคต มีในลำดับแห่งจุติเป็นอุเบกขาสหรคตก็มี ปฏิสนธิประกอบด้วยปีติมีในลำดับแห่งจุติไม่ประกอบด้วยปีติก็มี ปฏิสนธิมีวิตกมีในลำดับแห่งจุติไม่มีวิตก ปฏิสนธิมีวิจารมีในลำดับแห่งจุติไม่มีวิจาร ปฏิสนธิมีทั้งวิตกวิจารมีในลำดับแห่งจุติไม่มีทั้งวิตกวิจารก็มีแล

๑. มหาฎีกาว่า ที่ว่าไม่แตกต่างกันแม้โดยอารมณ์นั้น หมายความว่าจุติจากภูมินั้น ๆ ในอารูป ๔ แล้วก็เกิดในภูมินั้น ๆ นั่นอง

๒. มหัคคตอัชฌัตตรัมมณปฏิสนธิ มหาฎีกาว่า หมายเอาอารูปปฏิสนธิที่ ๒ คือ วิญญาณัญชายตนะ และที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ส่วนอมหัคคตพหิทธารัมมณจุติ ท่านไม่ขยายว่าอะไร

อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามที่ควรประกอบได้โดยคำตรงกันข้ามแห่งบทนั้น ๆ เถิด*

[คาถาสังเขปโดยปรมัตถ์]

อันว่าวิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้ นั่นก็เป็น
แต่ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมาแต่ภพนั้น
ของมันก็ไม่มี (แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสีย มัน
ก็ไม่มี

[ขยายความ]

ก็วิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงรูปธรรมอรูปธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็ (มีโวหาร) เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจากอดีตภพมาในภพนี้ของมันก็ไม่มี แต่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพนี้ของมันก็ไม่มี

ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญาณดังกล่าวนี้นั้นโดยทางสืบปฏิสนธิจากจุติแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด

ก็ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือ

* คือประกอบคำกลับกันไปมา เช่นเริ่มว่า ทุคติปฏิสนธิลางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่างก็มี แล้วก็กลับว่า สุคติปฏิสนธิลางอย่าง มีในลำดับแห่งทุคติจุติลางอย่างก็มี... แต่ที่ประกอบกลับไม่ได้ก็มี เพราะเป็นไปไม่ได้ เหตุฉะนั้นท่านจึงว่าประกอบตามที่ควรประกอบได้

อนึ่ง ท่านว่าที่กล่าวมานี้เป็นแต่ส่วนที่จุติกับปฏิสนธิแตกต่างกันทั้งนั้น ส่วนที่ไม่แตกต่างคือจุติกับปฏิสนธิอะไร ๆ เสมอกัน ก็ประกอบเอาเองได้ไม่ยาก เช่นว่ากามาวจรปฏิสนธิมีขันธ์ ๕ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุติมีขันธ์ ๕ ฯ ล ฯ ปฏิสนธิไม่มีทั้งวิตกวิจารมีในลำดับแห่งจุติไม่มีทั้งวิตกวิจาร

เพราะการกระทำ (ร้าย) ก็ตาม* ไม่อาจทนความรุมเอาแห่งศัสตรา คือมรณันติเวทนา (ความเจ็บชนิดถึงตาย) ทั้งหลาย ซึ่งเชือดเฉือนเส้นเอ็นทั่วอวยวะใหญ่น้อยเหลือที่จะทน ครั้นร่างกายซูบซีดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดด ค่อยเหี่ยวแห่งไปฉะนั้น ครั้นอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ กายินทรีย์ มนินทรีย์และชีวิตินทรีย์คง (เหลือ) อยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุ (เท่า) ที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภเอาครุกรรม (กรรมหนัก) สมาเสวิตกรรม (กรรมที่ทำเนือง ๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) บุพกตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีอวิชชาเป็นต้น) แล้ว หรือ (ปรารภเอา) วิสัย (คือวรรณรูปารมณ์) ซึ่งได้แก่กรรมนิมิต คตินิมิตอันเข้าไปปรากฏแก่วิญญาณนั้นเป็นไป ตัณหาในวิสัยนั้นอันมีโทษที่อวิชชาปกปิดไว้เพราะยังละตัณหาอวิชชาไม่ได้ ก็ชักเอาวิญญาณทีเป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย) ซัด (วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาซัดไป ถูกสังขารทั้งหลายซัดไปด้วยอำนาจแห่งสันตติอยู่นั้น ก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ)

* สรเสน. รส ใช้ในอรรถหลายอย่าง ว่า ยินดี เยื่อใย รักใคร่ และเสื่อมสิ้นก็ได้ ในที่นี้อรรถว่าเสื่อมสิ้นเป็นเหมาะ มีศัพท์ใช้เทียบว่า รสติพฺพโย-วัยเสื่อมสิ้นไป (ธาตุปฺปทีปิกา หน้า ๓๒๑) มหาฎีกาก็แก้ไปทางนั้น คือแก้ว่า สภาเวน - เพราะเป็นเองแล้วไขว่า ปริกฺขีณาอายุสงฺ ขารตาย - เพราะความที่อายุสังขารสิ้นไป ส่วนอุปกฺกม แก้ว่า การกระทำมีตัดศีรษะเป็นต้นที่ตนทำเองหรือคนอื่นทำเอา

เดิมด้วย ได้ที่อาศัยใหม่อันกรรมสร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง[๑] เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้นด้วย ดุจคนหน่วงเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝั่งในไว้ข้ามคลองไปฉะนั้นแล[๒]

ก็แล ในวิญญาณที่เป็นไปนี้ วิญญาณดวงก่อนเรียกว่าจุติวิญญาณ เพราะเคลื่อนไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภพอื่น อันว่าวิญญาณนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหามิได้[๓] อีกทั้งเว้นเหตุ มีกรรม สังขาร ตัณหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้นหาได้ไม่

[คาถาสังเขปนิทัสนะจุติปฏิสนธิ]

ธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิทัศนะ
ในข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน
(คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้ง

๑. อสฺสาทยมานํ มหาฎีกาแนะให้แปลว่า ถึง ว่า ได้ และที่ว่าได้ที่อาศัยใหม่ หมายความว่าเกิดในปัญจโวการภพ ซึ่งมีหทัยวัตถุให้เป็นที่อาศัย ไม่ได้ที่อาศัย หมายความว่าเกิดในจตุโวการภพ ซึ่งไม่มีรูป จึงไม่มีหทัยวัตถุเป็นที่ตั้ง
๒. มหาฎีกาเทียบไว้ว่า อารมณ์มีกรรมเป็นต้นที่ผูกพันอัตภาพในภพก่อน เปรียบเหมือนเชือกที่ผู้ต้นไม่ไว้ที่ฝั่งนี้ วิญญาณเปรียบเหมือนคน ตัณหาเปรียบเหมือนความปรารถนาจะข้ามคลองแห่งคนผู้นั้น สังขารผู้ซัดเปรียบเหมือนความพยายามข้าม คนผู้นั้นเมื่อข้ามไปยืนอยู่ที่ฝั่งนอก ได้อะไร ๆ ที่ติดอยู่ที่ต้นไม่ฝั่งนอกบ้างไม่ไดบ้าง ก็คนยืนอยู่ที่แผ่นดินได้ตามกำลังของตนแท้ ฉันใด แม้วิญญาณนี้ก็ฉันนั้น ได้ที่อาศัยกล่าวคือหทัยวัตถุที่ติดอยู่ในอัตภาพในภพอื่น (ที่เป็นปัญจโวการ) บ้าง ไม่ได้ที่อาศัยนั้น (ในจตุโวการภพ) บ้าง ก็คงเป็นไปได้ด้วยกรรมอันสัมปยุตกับอารมณ์ทั้งหลายเท่านั้นเป็นแท้
๓. ที่ว่าวิญญาณนี้มิได้มา ณ ภพนี้ ... มหาฎีกาท่านว่า "ก็เพราะมันเกิดขึ้นในภพนี้นี่เอง"

ความต่างกันก็ไม่มีด้วย

[ขยายความ]

แท้จริง ธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทัศนะในข้อนี้ คือในความมิได้มา ณ ภพนี้ แต่ภพก่อน และในความเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีต แห่งวิญญาณนั้น เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงา ย่อมมีเสียงเป็นต้นเป็นเหตุ[๑]จึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปมีได้ไม่ ฉันใด จิตนี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อนึ่ง ในข้อนี้ เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย จริงอยู่ ผิดว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) มีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีไซร้ นมสัมก็ไม่ใช่เป็นสิ่งเกิดมาแต่นมสดนะซิแม้นความต่างกันอย่างเด็ดขาด จะพึงมีเล่า นมสัมก็ไม่ใช่เป็นสิ่งอาศัย[๒]นมสดละซิ

(นัยการประกอบความ) ในสิ่งที่เป็นเหตุและที่เกิดแต่เหตุ (คือผล) ทั้งปวง ก็นัยนี้[๓] เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุ

๑. มหาฎีกาขยายความไว้ให้ครบว่า เสียสะท้อนมีเสียง (ต้น) เป็นเหตุ ประทีป มีประทีปดวงอื่นเป็นต้นเป็นเหตุ ตรา มีการประทับเป็นเหตุ เงา มีอวัยวะมีหน้า เป็นต้นที่หันไปตรงวัตถุสะท้อนแสงมีแว่นส่องหน้าเป็นต้นเป็นเหตุ

๒. ขีรสฺสาธีโน ทธิ ทธิ เป็นนปุ. ศัพท์หน้าจึงควรเป็น...ธีนํ ประโยคหน้าก็เป็น ทธิ สมฺภูตํ เทียบให้เห็นอยู่

๓. มหาฎีกาให้ตัวอย่างการประกอบความตรงนี้ว่า เมื่อวิญญาณที่เป็นเหตุและวิญญาณ ที่เป็นผล เป็นอันเดียวกันเด็ดขาดละก็ คติเทวดาก็มิได้เกิดแต่คติมนุษย์ละซิ และ เมื่อมันเป็นคนละอันเด็ดขาด ผล (ของกรรม) ก็ไม่มีแก่ผู้ทำละซิ เปรียบเหมือน เมล็ดพืชกับหน่อมัน จะว่ามันเป็นอันเดียวกันหรือคนละอันแท้ ก็ไม่ใช่ทั้งนั้น เพราะ มันเนื่องกันด้วยการสืบต่อ

กับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกันเป็นคนละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโวหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น* แต่การลบล้างโวหารของโลกนั้น บัณฑิตไม่ปรารถนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกันหรือว่าความต่างกันเด็ดขาด ในสิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันในสันดานทั้งหลายนี่ บัณฑิตจึงไม่ควรข้องแวะ (คืออย่าใส่ใน) แล

[คำท้วง]

ในข้อนี้ (มี) โจทกาจารย์ (ผู้ท้วง) กล่าวว่า "เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ) โดยมิได้เคลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะขันธ์ทั้งหลายที่มีอยู่ในอัตภาพมนุษย์นี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจจัยแห่งผลไม่ไปในที่เกิดขึ้นแห่งผลนั้น ผลนั้นก็มิ (ไป) มีแก่ผู้อื่น และแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะเหตุนั้น วิธาน (คือกฎเกณฑ์) อันนี้ไม่มีดอก"

ในคำท้วงนั้น ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้

[คาถาสังเขปเรื่องสันดาน]

ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือการสืบต่อ

* คือสิ่งที่สืบต่อกันนั้น ชาวโลกเขามิได้คำนึงถึงว่าเป็นอันเดียวกันหรือคนละอัน เขาเรียกไปตามที่มันเป็น เช่น นมสด นมส้ม เนย... เมล็ดมะม่วง หน่อมะม่วง ต้นมะม่วง... ในจุติปฏิสนธิก็เช่นนั้น เขาพูดกันว่า คนชื่อนี้ตายไปเกิดเป็นเทพบุตร หรือเทพบุตรจุติมาปฏิสนธิเป็นคนชื่อนี้ กับไปเกิดเป็นเทพบุตร มนุษย์ไปเกิดเป็นสัตว์... ถ้าเอาลัทธิอันเดียวกันหรือคนละอันเข้ามาถือ ก็พูดตามโวหารชาวโลกไม่ได้ จึงว่าเป็นการลบล้างโวหารของชาวโลก (?)

อันหนึ่ง) หา (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหามีแต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความข้อนี้ได้

[ขยายความ]

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง (ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกัน และความต่างกันเด็ดขาด ในสันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิเสธ ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป) เกิดแก่ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่น (ไป) ไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่ เมื่ออภิสังขารทั้งหลายแห่งพืชทั้งหลายมีพืชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่น (ภายหลัง) เพราะได้ปัจจัยในสันกานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่น ๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคืออภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่าพืชเหล่านั้น หรืออภิสังขารทั้งหลาย ก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ข้ออุปไมยนี้ บัณฑิตก็พึงทราบฉันนั้น*

อนึ่ง ความข้อนี้พึงทราบแม้โดยวิทยา ศิลป และโอสถเป็นต้น ที่บุคคลประกอบเข้าไว้ในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น)

* มหาฎีกาประเทียบความไว้ว่า สัตว์ผู้มีกรรมเหมือนพืชที่ธรรมชาติปรุงแต่งแล้ว กรรมเหมือนอภิสังขารของพืช ความสืบเนื่องกันแห่งปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้นของสัตว์ เหมือนความสืบเนื่องกันแห่งหน่อเป็นต้นของพืช ความมีขึ้นแห่งผลแก่สัตว์ผู้ทำกรรมนั่นก็เพราะกรรมของเขานั่นเอง เหมือนความมีช่อดอกหรือผลก็เพราะอภิสังขารแห่งพืชนั้นนั่นเอง

ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้*

แม้คำใดที่โจทกาจารย์กล่าวว่า "อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า" ดังนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

[คาภาสังเขปเรื่องผู้เสวย]

ความสมมติว่า (มี) ผู้เสวย ย่อมเป็นอันสำเร็จ
ได้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผล เปรียบเหมือนความ
สมมติว่ามีผล เป็นอันสำเร็จได้ด้วยความเกิดขึ้น
แห่งผลของต้นไม้ฉะนั้น

[ขยายความ]

เหมือนอย่างว่าต้นไม้ จะเรียกว่ามีผลหรือว่าเผล็ดผลก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม่นั่นเอง ฉันใด เทวดาหรือมนุษย์ก็ดี จะเรียกว่าได้เสวย (ผล) หรือจะเรียกว่าผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ ซึ่งนับเป็นอุปโภค (ของเสวย) เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เรียกว่าเทวดาและมนุษย์ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ความหมายอะไร ๆ ด้วยผู้เสวยอื่น (นอกไปจากขันธ์) ในข้อว่าด้วยผู้เสวย (ผล) นี้ หามีไม่แล

* มหาฎีกาขยายความไว้ว่า การเรียนวิทยา การศึกษาศิลปะ และการประกอบโอสถที่ทำไว้ในตัวเด็ก หาได้ไปถึงตัวคนนั้นที่เติบโตไม่ แต่ว่าความเชี่ยวชาญวิทยา ความรู้ศิลปะ และความไม่มีโรค ซึ่งมีการประกอบไว้นั้นเป็นเหตุ ไปมีในตัวเขาที่เติบโตขึ้นได้ มันหาไปมีแก่คนอื่นไม่ เพราะมันเกิดขึ้นในตัวเขาที่เติบโต ซึ่งเนื่องกันมาด้วยการสืบต่อแต่ตัวเด็กนั้นเอง และเว้นเหตุมีการเรียนเป็นต้นเมื่อเป็นเด็กเสีย มันจะไปมีแต่เหตุอื่นก็หามิได้ เพราะเมื่อการเรียนเป็นต้นไม่มี มันก็ไม่มี

แม้โจทกาจารย์ผู้ใดพึงกล่าวว่า "แม้นเมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านั้น เมื่อมีอยู่จึงเป็นปัจจัยแห่งผลหรือ หรือว่าไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัยแห่งผลได้เล่า ก็ถ้ามีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ไซร้ วิบากของมันก็จะพึงมีแต่ในปวัตติขณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้าแม้นไม่มีมันก็เป็นปัจจัยได้เล่า มันก็จะพึงนำผลมาให้ได้เป็นนิตย์ไป ทั้งในขณะก่อนปวัตติ (คือในขณะทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผลเสร็จแล้ว ?) ละซิ" ดังนี้ โจทกาจารย์ผู้นั้น พึงได้รับเฉลยดังนี้

[คาถาสังเขปขอบเขตความเป็นปัจจัยแห่งสังขาร]

สังขารทั้งหลายนั้น เป็นปัจจัย (แห่งผล)
เพราะทำ (ผล) ขึ้น แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตย์
หามิได้ กิริยามีการประกันเป็นต้น พึงทราบว่า
เป็นนิทิศนะในข้อนั้นได้

[ขยายความ]

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น มิใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี ดังบาลีว่า "จักขุ-วิญญาณอันเป็นวิบาก ย่อมเป็นสิ่งเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรทำขึ้นก่อขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ และมันเป็นปัจจัยแห่งผลของตนตามที่ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะมันมีวิบากสุกแล้ว (คือให้ผลเสร็จแล้ว) กิริยามีการประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้พึงทราบว่าเป็นนิทัศนะในการอธิบายความข้อนั้นได้ เหมือนอย่างใน

ทางโลก คนผู้ใดเป็นนายประกันเพื่อส่งผลประโยชน์อะไร ๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ก็ตาม ก็เพียงแต่การทำกิริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งคนผู้นั้นเท่านั้น เป็นปัจจัยในการส่งผลประโยชน์นั้นเป็นต้น[๑] หาใช่ความมีอยู่หรือไม่มีแห่งกิริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และเบื้องหน้าแต่ส่งผลประโยชน์ให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะการส่ง (ผลประโยชน์) ให้เป็นต้น เขาได้ทำแล้ว ฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็เป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไป มันก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉันนั้นแล

ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปทั้งสองส่วน โดยเป็นวิญญาณผสมและไม่สมเพราะปัจจัยคือสังขาร เป็นอันแสดงแล้วด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

บัดนี้ เพื่อกำจัดเสียซึ่งความเลือนหลง ในวิบากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั่น

[คาถาสังเขปสังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณอะไรอย่างไร]

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั่น (ว่า) เป็น
ปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่าไรและอย่างไร[๒] ใน
แหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ
หลังบังคับ) แห่งปฏิสนธิและปวัตติ

๑. ที่ท่านประกอบคำ "เป็นต้น" ไว้ เพราะยังมีกิริยาที่กล่าวไว้อีก ๒ คือการให้ค่าของที่ซื้อ และการใช้หนี้

๒. ย. ไม่มี ต. รับ อาจริยกะให้แปลว่า 'ไร'

[ขยายความ]

ความในคาถานั้นว่า แหล่งเกิดเหล่านี้ คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ชื่อว่าแหล่งเกิดมีภพเป็นต้น สังขารทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่าไรใน (ตอน) ปฏิสนธิและในปวัตตกาล ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้นเหล่านั้น แลมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด บัณฑิตพึงทราบด้วยประการนั้นเถิด

[พรรณนาความ]

ในสังขารทั้งหลายนั้น พรรณนาในบุญญาภิสังขารก่อน

บุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร (ว่า) โดยไม่แยก (ประเภท) กัน[๑] ย่อมเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง คือโดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่าง ๆ ด้วย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยด้วย แห่งวิบากวิญญาณ ๘ ในสุคติกามภพ ใน **ปฏิสนธิ** (กาล) บุญญาภิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจร เป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณ ๕ แม้ในรูปภพ เฉพาะใน **ปฏิสนธิ** อนึ่ง บุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวนั่นแล แห่งวิบากวิญญาณกามภูมิ ๗ เว้นอเหตุมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตกับอุเบกขา ในสุคติกามภพ ใน **ปวัตตกาล**[๒] ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ บุญญาภิสังขารประเภทที่กล่าวนั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่าง

๑. คือกล่าวรวมทั้งหมด ไม่แยกเป็นประเภทไตรเหตุ ทวิเหตุ เอกเหตุ และอเหตุ (?)
๒. ท่านใช้ ปวัตติ บ้าง ปวัตตะบ้าง

นั้นเหมือนกันแห่งวิบากวิญญาณ ๕[๑] ในรูปภพ ใน **ปวัตตกาล** ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ

ส่วนในทุคติกามภพ บุญญาภิสังขารกามาจรที่กล่าวนั้น เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิบากวิญญาณกามภูมิทั้ง ๘ ใน **ปวัตตกาล** ได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ในทุคติกามภพนั้น ในนรก บุญญาภิสังขารกามาวจรนั้นก็เป็นปัจจัยในการประสบอิฏฐารมณ์ได้ ในคราวต่าง ๆ เช่นความจาริกไป (เยี่ยม) นรกแห่งพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น[๒] อนึ่ง อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉานและในพวกเปรตที่มีฤทธิมากด้วยเหมือนกัน บุญญาภิสังขารกามาวจรนั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากทั้ง ๑๖ ในสุคติกามภพ ทั้งใน **ปวัตตกาล** ทั้งใน ปฏิสนธิ แต่ (ว่า) โดยไม่แยกกัน (คือ รวมกามาวจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน) บุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิบากวิญญาณ ๑๐ ในรูปภพ ทั้งใน **ปวัตตกาล** และใน **ปฏิสนธิ** ด้วย

อบุญญาภิสังขาร ประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั่นแล แห่งวิญญาณดวง ๑ (คือปฏิสนธิวิญญาณ ?) ในทุคติกามภพ ในปฏิสนธิ ไม่เป็นในปวัตตกาล เป็นปัจจัยแห่งอกุศลวิบากวิญญาณ ๖ ในปวัตตกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิ เป็นปัจจัยแห่งอกุศล

๑. วิบากวิญญาณ ๕ ตรงนี้ มหาฎีกาบอกไว้ว่าได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉันนมโนธาตุ สันตีรณะมโนวิญญาณธาตุ ๒

๒. มหาฎีกาว่า ท่านใช้ฤทธินิรมิตฝนขึ้นในนรกนั้น ดับไฟนรกเสียชั่วเวลาหนึ่ง แสดงธรรมแก่สัตว์นรกเหล่านั้น

วิบากวิญญาณทั้ง ๗ ทั้งในปวัตตกาลและในปฏิสนธิ ส่วนในสุคติ-กามภพ อบุญญาภิสังขารก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั่นแหละแก่อกุศลวิบากวิญญาณทั้ง ๗ นั้นในปวัตตกาลได้เหมือนกัน (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ในรูปภพมันก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละแห่งวิลากวิญญาณ ๔ ในปวัตตกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ก็แต่ว่าความที่อบุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดยได้เห็นรูปทีไม่น่าปรารถนาและได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ เพราะว่าในพรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหลายมีรูปที่ไม่ปรารถนาเป็นต้นหามีไม่ แม้ในกามาจรเทวโลกก็อย่างนั้น*

ส่วนอเนญชาภิสังขาร เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิบากวิญญาณ ๔ ในอรูปภพ ทั้งในปวัตตกาลปละในปฏิสนธิ

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่าไร ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิและปวัตติในภพทั้งหลาย และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใดพึงทราบด้วยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน (ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้น ตั้งแต่ต้นไป

* กามาวจรภพที่ว่านี้ ต้องหมายถึงมนุษยโลก เพราะเทวโลกท่านก็ว่าไม่มีอนิฏฐารมณ์ การที่พรหมได้ประสบอนิฏฐารมณ์ในโลกอื่นนี้ เห็นจะพอเทียบได้กับพระในวัดได้ประสบอนิฏฐารมณ์ในหมู่บ้าน เช่นได้เห็นหรือได้ยินชาวบ้านข้างวัดตบตีด่าทอกันเป็นต้น

ส่วนที่ว่าเทวโลกไม่มีอนิฏฐารมณ์นั้น มหาฎีกาไม่ยอมให้ทั้งหมด ท่านว่านั่นเป็นแต่ 'ส่วนมาก' แต่ที่จริงชาวเทวโลกอาจมีเวลาประสบอนิฏฐารมณ์ได้ เมื่อถึงกาลจะจุติ ย่อมมีบุพนิมิตปรากฏขึ้นเช่นดอกไม้เหี่ยวเป็นต้น นั่นก็เป็นอนิฏฐารมณ์นั่นเอง

ก็เพราะว่าในสังขารทั้งหลายนี้ อันดับแรก บุญญาภิสังขารให้ปฏิสนธิในภพ ๒ (คือกามภพและรูปภพ) แล้วยังวิบากของตนทั้งปวงให้เกิด (อย่างใด) ก็ให้ปฏิสนธิในกำเนิด ๔ อันอัณฑชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔ ได้แก่นานัตตกายนานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน) นานัตตกายเอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันแต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน) เอกัตตากายนานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัญญาต่างกัน) เอกัตตกายเอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน) และในสัตตาวาสเพียง ๔ เพราะว่าในอสัญญีสัตตาวาส บุญญาภิสังขารนั้นปรุงแต่งแต่รูปอย่างเดียวเท่านั้น แล้วยังวิบากของตนทั้งปวงให้เกิดอย่างเดียวกันนั้น เพราะเหตุนั้น บุญญาภิสังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือเป็นนานาขณิกกรรมปัจจัยและอุปนิสยปัจจัย) นั่นแล แห่งวิบากวิญญาณ ๒๑ ในภพ ๒ กำเนิด ๔ คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตวาส ๔ เหล่านั้น ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตตกาล ตามที่มันเป็น*

ส่วนอบุญญาภิสังขาร ย่อมให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในกามภพ ๆ เดียวเท่านั้น ในกำเนิด ๔ นอกนั้นก็ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว (คือนานัตตกายเอกัตตสัญญี) และในสัตตวาสก็ (เดียว) เช่นนั้น

* คือในกามาวจรและรูปาวจรกุศลวิบากวิญญาณ ๒๑ นั้น บุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ๑๔ ทั้งในปฏิสนธิและปวัตตกาล เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ๗ เฉพาะในปวัตตกาล

เหมือนกัน เหตุใด เพราะเหตุนั้น อบุญญาภิสังขารนั่น จึงเป็นปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเหมือนกัน แห่งวิบากวิญญาณ ๗ ในภพเดียว ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตตกาล

ส่วนอเนญชาภิสังขาร ให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในอรูปภพ ๆ เดียวเท่านั้น ในกำเนิดโอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวคติ ๆ เดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาสนัญจายตนะเป็นต้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น อเนญชาภิสังขารนั่น จึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แห่งวิญญาณ ๔ ในภพเดียว กำเนิดเดียว คติเดียว วิญญาณฐิติ ๓ สัตตาวาส ๔ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตตกาล แล

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั่น (ว่า) เป็น
ปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่าไรและอย่างไร ใน
แหละเกิดทั้งหลาย มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ
หลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิและปวัตติ

โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เทอญ

นี่เป็นกถาอย่างพิศดารในบทว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ**

[แก้บท วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ]

ในบท **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ**

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูป
ทั้งหลาย โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ใน

แหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์

(ย่อเข้า) โดยปัจจยนัย

[วินิจฉัยโดยวิภาค]

ก็ในข้อว่า "โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย" นั้น มีวินิจฉัยว่า ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า นาม* เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์ มหาภูต ๔ และอุปาทายรูป (รูปอาศัย) แห่งมหาภูต ๔ ชื่อว่ารูป วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปทั้งหลายนั้น ได้กล่าวไว้ในขันธ-นิเทศแล้วแล

วินิจฉัยในบท วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นั้น โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยความเป็นไป]

ส่วนในข้อว่า "โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น" นั้น มีวินิจฉัยว่า นาม ย่อมเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวงและในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาสหนึ่ง (คืออสัญญสัตตาวาส) รูป ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕ ข้างต้น (รวมอสัญญ-สัตตาวาสด้วย) ก็แลเมื่อนามรูปนั่นเป็นไปอยู่อย่างนั้น เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์ครรภไสยกะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ)

* ที่จริง อรูปขันธ์ทั้ง ๔ (รวมวิญญาณด้วย) เป็นนาม แต่ในที่นี้ท่านกล่าวแต่อรูปขันธ์ ๓ เป็นนาม ก็เพราะแยกวิญญาณไปเป็นตัวปัจจัยเสีย

และแห่งเหล่าสัตว์อัณฑชะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ สันตติสีสะ (คือรูปกลาปซึ่งเป็นต้นเป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งหทัย) และกายทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งกายประสาท) กับอรูปขันธ์ ๓ ย่อมเกิดปรากฏขึ้น เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๒๓ คือ (รูป) ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปรูป (คือรูปที่สำเร็จแล้ว) กับอรูปขันธ์ ๓ นั่น (แหละ) บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่รูปที่ยังไม่ได้ถือเอา (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน) ชักรูปธรรม ๙ จากสันตติสีสะหนึ่งออกเสียก็ (เหลือ) ๑๔ เพิ่มภาวทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งภาวะ) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) เข้าก็เป็น ๓๓ อนึ่ง โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๓ จากสันตติสีสะ ๒ หมวดออกเสียอีกก็ (เหลือ) ๑๕* (ชื่อว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ สำหรับสัตว์ ๒ กำเนิดนั้น)

ส่วนในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่ง

* ในคัมภีร์นี้ท่านบัญญัติคำเรียกรูปกลาปว่า 'สันตติสิสะ' รูปกลาปนั้นตั้งต้นด้วยอัฏฐกะ (หมวด ๘) คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา เรียกว่าอวินิพโภครูป - แยกกันหรือลดไม่ได้ มีแต่เพิ่ม สำหรับอุปาทินรูป เริ่มด้วยเพิ่มชีวิตเข้า ทีนี้ก็เป็นนวกะ (หมวด ๙) เรียกว่า ชีวิตนวกะ (หมวดรูป ๙ ทั้งชีวิต อายุนวกะก็เรียก แปลว่า - ๙ ทั้งอายุ) ต่อไปตั้งชีวิตนวกะเป็นหลัก เพิ่มรูปต่าง ๆ เข้าเป็น ๑๐,๑๑,๑๒,๑๓ ฯลฯ เช่นเพิ่มวัตถุคือหทัยเข้าเป็นวัตถุทสกะ - ๑๐ ทั้งวัตถุ เพิ่มภาวะคือเพศเข้าเป็นภาวทสกะ - ๑๐ ทั้งภาวะ เพิ่มจักษุประสาทเข้าเป็นจักขุทสกะ - ๑๐ ทั้งจักษุ ฯลฯ ดังนั้นรูป ๙ คือ อวินิพโภครูป ๘ กับชีวิตรูป จึงมีทั่วกันทุกกลาป สำหรับอุปาทินรูปในกำเนิดครรภไสยกะและอัณฑชะ

รูปพรหมมีจำพวก **พรหมกายิกะ** เป็นต้น สันตติสีสะ ๔ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทริยนวกะ กับอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปของรูปพรหมเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๔๒ คือ (รูป) ธรรม ๓๙ โดยเป็นรูปรูปกับอรูปขันธ์ ๓ นั่นบัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๒๗ (ที่ซ้ำกัน) จากสันตติสีสะ ๓ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๕

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิดที่เหลือก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและมีอายตนะครบ สันตติสีสะ ๗[๑] โดยเป็นรูปและอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๗๓ คือ (รูป) ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูปกับอรูปขันธ์ ๓[๒] นั่นบัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่านามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๕๔ (ที่ซ้ำกัน) จากรูปสันตติสีสะ ๖ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๙ นี่[๓] เป็นการนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณในปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสีสะนั้น ๆ วิกล (บกพร่อง) ก็พึงทราบโดยลด ๆ ย่นลงบ้าง ขยายออกบ้าง ตามเกณฑ์แห่งสันตติสีสะนั้น ๆ เถิด

๑. สันตติสีสะ ๗ คือ วัตถุ - ภาวะ - จักขุ - โสตะ - ฆานะ - ชิวหา - กายะทสกะ
๒. ปาฐะพิมพ์ตก อิติ ที่ถูกเป็น... ขนฺธาติ เอเต...
๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เสน เข้าใจว่าที่ถูกเป็น เอส เพราะความส่องไปอย่างนั้น

ส่วนว่าในปฏิสนธิแห่งอรูปพรหมทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่อรูปขันธ์ ๓ (ไม่มีรูป) ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอสัญญีพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทริยนวกะเป็นรูปเท่านั้นแล นี่เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตตกาล สุทธัฏฐกรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วนคืออวินิพโภครูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแหล่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหายังรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพิ่มเกิด) ยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุทธัฏฐกกรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั่นแลและแต่จิตด้วย* ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นครรภไสยกสัตว์อาศัยกพพิงการาหารเป็นอยู่ สุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดากลืนกินลงไปซึมซาบเข้าไปตามบาลีว่า

"ก็สัตว์ผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดาของเขาบริโภคโภชนะอันใด เป็นข้าวก็ดี น้ำก็ดี

* เสียงในที่นี้เป็นเสียงเกิดจากการกระทบ เช่นเสียงดิ้นเสียงดีด... ไม่ใช่เสียงพูด มีสมุฏฐาน ๒ คือฤดูกับจิต

(ลงไป) เขายังชีพให้เป็นไปในท้องมารดานั้น

ด้วยโภชนะนั้น"

ดังนี้ สำหรับโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย สุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนเขฬะที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็นครั้งแรก เพราะฉะนั้น[๑] โดยรวมกันเข้า ธรรม ๙๙ คือรูป ๙๖ อย่าง ได้แก่รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุทธัฏฐกรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐน (๘) และแห่งนวกรูป ๒ อย่างสูง อันมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน[๒] (๑๘) และรูป ๗๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิตหนึ่ง ๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว กับอรูปขันธ์ ๓ (รวมเป็น ๙๙) หรือว่าเหตุที่เสียงเป็นสิ่งไม่แน่นอน เพราะปรากฏในลางคราวเท่านั้น เหตุนั้นชักเสียงทั้ง ๒ อย่าง (คือที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตสมุฏฐาน) นั้นออกเสีย ธรรมจำนวนนี้ก็เป็น ๙๗ บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่านามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณแห่งสัตว์ทั้งปวงตามที่มันเป็น[๓] ด้วยว่าเมื่อสัตว์ทั้งปวงนั้น แม้หลังไป[๔] แม้มัวเมา แม้กินอยู่ แม้ดื่มอยู่ ธรรมอันมีวิญญาณเป็นปัจจัยเหล่านั้น ก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน ก็แลความที่ธรรมเหล่านั้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจัก

๑. อิติ ที่ สุทฺธฏฺฐกนฺติ เห็นว่าเป็นเหตุ ได้ความดีกว่า
๒. นวกรูปนี้ ก็คือสัททนวกะนั่นเอง แยกเป็นอุตุสมุฏฐาน ๑ เป็นจิตตสมุฏฐาน ๑ จึงเป็น ๒ และที่ว่าอย่างสูงนั้น หมายความว่าอย่างต่ำ (คืออย่างทั่ว ๆ ไป) รูปก็ ๘ เท่านั้น แต่ถึงคราวมรเสียงได้ เพิ่มขึ้นเป็น ๙ จึงว่าอย่างสูง
๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ยถาสมฺภาวํ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สมฺภวํ
๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สตฺตานํ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุตฺตานํ

พรรณนาข้างหน้า[๑]

ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น กรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) นั้นใด กรรมชรูปนั้นแม้ตั้งขึ้นก่อนเพื่อน ในภพ กำเนิด คติ (วิญญาณ) ฐิติ และสัตตาวาสทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ ฤดู จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หาอาจตั้งอยู่ทนไม่ แม้รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กรรมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่แท้นั้นรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั่นแล จึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปีหนึ่งก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้นอายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้อ้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ[๒] แม้ถูกลมตีก็ตั้งอยู่ได้ และดับพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งทีไหนสักแห่งในมหาสมุทรแล้ว แม้ถูกกำลังคลื่นตีก็ตรงตัวอยุ่ได้ฉะนั้นแล

การวินิจฉัยในบท **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นี้ โดยความเป็นไปในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัญฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

ส่วนในข้อว่า "โดยสงเคราะห์" นั้นมีวินิจฉัยว่า นามอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ใน

๑. ประโยคนี้ ของท่านเป็นกัตตุวาจก แต่ในความภาษาของเรา เรียงเป็นกรรมวาจกฟังสนิทกว่า ดังทีเรียงไว้นั้น

๒. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า ต้นอ้อตามปกติมันขึ้นเป็นกลุ่มเกี่ยวกันและกันไว้ รากมันยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ (ลมจะมาทิศไหน ก็ต้านได้ทุกทิศ)

อรูปภพ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียว ในทุกกาลในพวกอสัญญสัตว์ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี ทั้งนามและรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ ในทุกกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี นานและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทศสรูเปกเศษนัย (วิธีรวมศัพท์ที่มีรูปเสมอกันแต่ละส่วนเข้าให้เหลือแต่ ๑) ดังนี้ว่า "นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป" แล้วพึงทราบเถิดว่า นามรูปนั้นชื่อว่านามรูปที่มีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ

หากมีคำท้วงว่า "คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสัญญสัตว์ไม่มีวิญญาณ" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "ไม่ชอบหามิได้ เพราะ

[คาถาสังเขป]

วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญาณนั้น
ปราชญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน คือ วิบากวิญญาณ
(วิญญาณที่เป็นวิบาก) ๑ อวิบากวิญญาณ (วิญญาณ
ที่ไม่ใช่วิบาก) ๑ เพราะเหตุที่วิญญาณมี ๒ ส่วน
(ดังนี้) คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

[ขยายความ]

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นปราชญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิบากวิญญาณและอวิบากวิญญาณ ในพวกอสัญญีสัตว์ ก็วิญญาณนี้เองเป็นรูป ซึ่งมีเพราะปัจจัยคืออภิ-

สังขารวิญญาณที่เป็นไปในปัญจโวการภพ เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือในขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (เช่นกัน) เพราะฉะนั้นคำวินิจฉัยนี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในบท **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นี้ โดยสงเคราะห์เข้าบัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

[โดยปัจจยนัย]

ส่วนในข้อว่า "โดยปัจจัยนัย" นั้น มีวินิจฉัยว่า

[คาถาสังเขป]

วิบากวิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนาม ๔ อย่าง แห่งวัตถุรูป (คือ หทัย) ก็ ๙ อย่าง แห่งรูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปอย่างเดียว ส่วนวิญญาณนอกนั้น เป็นปัจจัยแห่งนามรูปนั้น ๆ ตามควร

[ขยายความ]

จริงอยู่ นามที่นับว่าเป็นวิบาก ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดีนั้นใด วิบากวิญญาณที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง ย่อม

* อภิสังขารวิญญาณ (วิญญาณผู้แต่ง ?) เข้าใจว่า เป็นอันเดียวกันกับอวิปากวิญญาณที่กล่าวในคาถา

เป็นปัจจัย ๙ อย่างโดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย และอวิคต-ปัจจัย แห่งนามนั้น อันผสมกับรูปหรือมิได้ผสมก็ตาม เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็นสหชาต---อัญญมัญญ----นิสสย----วิปาก----อาหาร----อินทรีย----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย แห่งวัตถุรูปในปฏิสนธิ-กาล แต่เป็นปัจจัยโดยปัจจัยใน ๙ นี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย เหลือ ๘ แห่งรูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป ส่วนอภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งรูปอสัญญีสัตว์บ้าง แห่งกรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง (ทั้งนี้) โดยปริยายทางพระสูตร วิญญาณที่เหลือทั้งหมดนับแต่ภวังค์ดวงแรก พึงทราบว่าย่อมเป็นปัจจัยแห่งนามรูปนั้น ๆ ตามควร อันจะแสดงปัจจัยนัยแห่งนามรูปนั้นโดยพิสดาร ก็จำต้องขยายปัฏฐานกถาทั้งหมด (คัมภีร์) เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่ริวิตถารนัยนั้น

ในความที่วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูปนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่านามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ นั่นจะพึงทราบได้อย่างไร ?" ดังนี้ พึงแก้ว่า "ทราบได้โดยพระสูตรและโดยยุติ (คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ)

จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น มีวิญญาณเป็นปัจจัยเป็นส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้โดยนัยในพระสูตร เช่นว่า "**จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา** - ธรรมทั้งหลายย่อมหมุนเวียนไปตามจิต" ดังนี้เป็นอาทิ ส่วนว่าโดยยุติ

[คาถาสังเขป]

ก็ข้อว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปแม้ที่ (มอง)
ไม่เห็น ย่อมสำเร็จได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็น
ได้ในโลกนี้

[ขยายความ]

ความว่า โดยนัยที่ว่า "เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น" (ดัง) นี้ ข้อว่า "วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิรูปที่แม้ (มอง) ไม่เห็น" นั่นจึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้ จริงอยู่ ความที่แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปัฏฐานแล*

วินิจฉัยในบทวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นี้ โดยปัจจยนัย บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑ แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ

[แก้บท นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ]

[คาถาสังเขป]

ในบทว่า **นามรูปจฺจยา สฬายตนํ**
นามได้แก่ขันธ์ ๓ รูปได้แก่รูปมีภูตรูป

* มหาฎีกาให้ข้อสังเกตว่า โดยพระสูตรแสดงว่า วิญญาณเป็นปัจจัยของนาม ส่วนโดยยุติแสดงว่า วิญญาณเป็นปัจจัยของรูป

และวัตถุ (ทวาร) รูปเป็นต้น นามรูป
นั้นอันทำให้เป็นเอกเศษ เป็นปัจจัยแห่ง
สฬายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเศษเช่นนั้น
เหมือนกัน

[ขยายความ]

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะนั้นใด ในนามรูปนั้น พึงทราบว่าขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็นของเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ โดยเฉพาะได้แต่รูปมีภูตรูป และวัตถุ (ทวาร) รูปเป็นต้น อย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ วัตถุ (ทวาร) รูป ๖ ชีวิตินทรียรูป (๑) ก็แลนามรูปนั้น อันทำให้เป็นเอกเศษว่า "นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป" ดังนี้ พึงทราบว่า ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะอันทำให้เป็นเอกเศษเหมือนกัน ดังนี้ว่า "ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ[๑]" ถามว่า เพราะเหตุไร (จึงทำเอกเศษอย่างนั้น) ? ตอบว่า เพราะในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็เป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแห่งอายตนะอื่นไม่ สมคำในวิภังค์ว่า "**นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ**[๒] - อายตนะที่ ๖ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือนาม" ดังนี้

๑. มหาฎีกาช่วยไขความว่า ฉัฏฐายตนะ กับสฬายตนะ ไม่มีรูปเสมอกันโดยศัพท์ก็จริง แต่ว่าโดยอรรถ ฉัฏฐายตนะ เป็นเอกเทศ (คือเป็นส่วนหนึ่ง) แห่งสฬายตนะ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าท่านทำเป็นเอกเทศสรูเปกเศษ (คือทำศัพท์ที่เสมอกันโดยเอกเทศให้เหลือ ๑)
๒. อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐

ในบท (นี้) นั้น หากมีคำถามว่า "ก็ข้อที่ว่า "นามรูปเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะ" นั่น จึงพึงทราบได้อย่างไร ?" คำแก้พึงมีว่า "ทราบได้โดยที่มันมีในเมื่อนามรูปมี" จริงอยู่ เพราะมีนามและรูปนั้น ๆ อายตนะนั้น ๆ จึงมี มันหามีโดยประการอื่นไม่ ก็แลความที่อายตนะมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจยนัยทีเดียว (ต่อไปนี้) เพราะฉะนั้น

ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตตกาลก็ดี
นามใดและรูปใด เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ
ใด (ๆ) และเป็นปัจจัยโดยประการ
ใด (ๆ) ปราชญ์พึงนำพา*โดยประการ
นั้น (ๆ) เทอญ

(ต่อไป) นี้เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจยนัย) นั้น

[นามเป็นปัจจัยในอรูปภพ]

ความว่า ในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย
๗ อย่าง (และ) ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาล
และปวัติกาล นั่น (ว่า) โดยอย่างต่ำ

เป็นอย่างไร ? (ว่า) ในปฏิสนธิกาลก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็นปัจจัยแห่งฉัฏฐายตนะ ๗ อย่าง โดยเป็นสหชาต----อัญญมัญญะ----นิสสย

* เนยฺยํ มหาฎีกาแนะให้แปลว่า 'พึงทราบ' (เญยฺยํ) แต่เห็นว่าในภาษาไทย มีคำที่พอเป็นคำแปลศัพท์ เนยฺยํ ตรง ๆ ได้ คือ 'นำพา' ซึ่งมีความหมายว่า 'ใส่ใจ' ก็ได้ จึงแปลไว้เช่นนั้น

----สัมปยุต----วิปาก----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ นามลงอย่างเป็นโดยเหตุปัจจัย ลางอย่างเป็นโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น* แม้ในปวัตตกาล นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจัยมีประการดังกล่าวโดยอย่างต่ำ (นั้น) นามนอกนี้ (คือนามที่ไม่ใช่วิบาก) ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ ยกเว้นวิบากปัจจัย อนึ่ง ในปวัตตกาลนี้ อวิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ นามลางอย่างเป็นโดยเหตุปัจจัย ลางอย่างเป็นโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

[คาถาสังเขปนามเป็นปัจจัยในภพอื่นในปฏิสนธิ]

แม้ในภพอื่น นามก็เป็นปัจจัยแห่ง
อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิอย่างนั้น (คือ ๗
อย่าง) เหมือนกัน (แต่) มันเป็นปัจจัย
แห่งอายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖

[ขยายความ]

ความว่า แม้ในภพอื่นจากอรูปภพ คือในปัญจโวการภพ วิบาก-นามนั้น เป็นสหาย (คือร่วมกับ) หทัยวัตถุ เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ

* นามลางอย่างที่ว่านี้ จะได้แก่สังขารขันธ์กระมัง เป็นกุศลเหตุ อกุศลเหตุและเป็นมโนสัญเจตนาหารก็ได้ ท่านแยกกล่าวไว้ทำไม ไม่ทราบความประสงค์ของท่าน

ที่ ๖ คือ มนายตนะ อย่างต่ำก็ ๗ อย่างเช่นที่กล่าวใน (ตอน) อรูปภพ เหมือนกัน แต่มันเป็นสหาย (คือร่วมกับ) มหาภูต ๔ เป็นปัจจัย แห่งอายตนะ ๕ นอกนี้มีจักขายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็นสห-ชาต----นิสสย----วิปาก----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ใน ปฏิสนธิกาลนี้ วิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้คือ นาม ลางอย่างเป็นโดยเหตุปัจจัย ลางอย่างเป็นโดยอาหารปัจจัย ส่วน อย่างสูงอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

[คาถาสังเขปนามเป็นปัจจัยแห่งฉัฏฐายตนะในปวัตกาล]

แม้ในปวัตกาล วิปากนามก็เป็นปัจจัยแห่ง
อายตนะที่ ๖ อันเป็นวิบากอย่างนั้น (คือ
๗ อย่าง) (ส่วน) อวิปากนาม เป็น
ปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก ๖ อย่าง

[ขยายความ]

ความว่า แม้ในปวัตกลในปัญจโวการภพ วิบากนามก็เป็นปัจจัย แห่งอายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิบาก อย่างต่ำก็ ๗ อย่างดังในปฏิสนธิกาลเช่น กัน ส่วนอวิปากนามเป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก อย่าง ต่ำ ๖ อย่างเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัยออกเสียจากปัจจัย ๗ นั้น ส่วน อย่างสูงอย่างต่ำในปัจจัยตอนนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[คาถาสังเขปนามเป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่เหลือ]

ในปวัตกาลนั้นแหละ วิบากนาม
เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ ที่เหลือ ๔ อย่าง
แม้วิบากนาม ท่านก็ประกาศไว้เหมือน
อย่างนั้น

[ขยายความ]

ความว่า ในปวัตกาลนั้นนั่นแหละ วิบากนามที่เป็นวัตถุแห่งประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็มี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัย ๔ อย่างแห่งอายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะเป็นอาทิ โดยเป็นปัจฉาชาต----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย ก็แลวิบากนามเป็นปัจจัยอย่างใด แม้อวิบากนาม ท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า นามแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ นั้น ๔ อย่าง

นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งอายตนะใด ๆ และเป็นปัจจัยด้วยประการใด (ๆ) ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตกาลก็ดี บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น (ๆ) ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[รูปเป็นปัจจัย]

[คาถาสังเขป]

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ แม้
อย่างเดียวในอรูปภพนั้น แต่ในปัญจ-

ขันธภพ[๑] ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็น
ปัจจัยแห่งฉัฏฐายตนะ ๖ อย่าง ภูตรูป
ทั้งหลายเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ โดยไม่
แปลกกัน ๔ อย่าง

[ขยายความ]

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปย่อมเป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยเป็นสหชาต----อัญญมัญญ----นิสสย----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่างแห่งอายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้น[๒] โดยเป็นสหชาต----นิสสย----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตกาลโดยไม่แปลกกัน

[คาภาสังเขปชีวิตรูปเป็นต้นเป็นปัจจัย]

ชีวิตรูป และอาหารรูป เป็นปัจจัยแห่ง
อายตนะ ๕ นั้น (ฝ่ายละ) ๓ อย่างใน
ปวัติกาล อายตนะ ๕ นั้นเล่าก็เป็นปัจจัย

๑. น เอกายตนสฺสาปิ เข้ากับประโยคข้าหน้า ส่วน ปญฺจกฺขนฺธกเว ปน เข้ากับประโยคข้างหลัง เพราะฉะนั้นเครื่องหมายหัวตาปู ขั้นประโยคหลัง ปน ต้องถอนออกเสียจึงจะถูกต้อง

๒. มหาฎีกาว่า สำหรับสัตว์จำพวกอัณฑชะและชลาพุชะ ในกาลปฏิสนธิ ก็มีแต่กายายตนะเท่านั้นเกิดขึ้น สำหรับสัตว์นอกนั้น ก็มีอายตนะนอกนี้เกิดตามควรแก่กำเนิด

แห่งฉัฏฐายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูปก็เป็นปัจจัย
แห่งฉัฏฐายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ อย่าง

[ขยายความ]

ส่วนรูปชีวิตเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอัตถิ----อวิคต----และอินทรียปัจจัย แห่งอายตนะ ๕ นั้น มีจักขายตนะเป็นต้น ในปฏิสนธิกาล และในปวัตกาลด้วย และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอัตถิ----อวิคต----และอาหารปัจจัย ก็แต่อาหารนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแต่ในกายที่ซาบ (รส) อาหารได้ของสัตว์เหล่าที่อาศัยอาหารเป็นอยู่ในปวัติกาลเท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยแห่งฉัฏฐายตนะ คือนายตนะ อันได้แก่จักขุ----โสต----ฆาน----ชิวหา----กายวิญญาณ ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสย----ปุเรชาต----อินทรีย----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย ในปวัตกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล อนึ่ง วัตถุรูปเป็นปัจจัยแห่งมนายตนะนั่นแหละเว้นวิญญาณ ๕ คือมนายตนะที่เหลือ (ได้แก่มโนวิญญาณ ?) ๕ อย่าง โดยเป็นนิสสย----ปุเรชาต----วิปยุต---อัตถิ----และอวิคตปัจจัย เฉพาะในปวัตกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล

รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งอายตนะใด ๆ ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตกาลก็ดี และรูปนั้นเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

[คาถาสรูปนามรูปปัจจัย]

ก็นามและรูปทั้งสองใด เป็นปัจจัยแห่ง
อายตนะไร และเป็นโดยประการไร แม้
นามและรูปนั้น ปราชญ์ก็พึงทราบในประ-
การทั้งปวงเถิด

ข้อนี้เช่นอย่างไร ? เช่นว่า "(ชั้นแรกว่า) ในปฏิสนธิก่อน นามและรูปกล่าวคือขันธตรัยและวัตถุรูป ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาต----อัญญมัญญ----นิสสย----วิปาก----สัมปยุต----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคต-ปัจจัยเป็นต้น แห่งฉัฏฐายตนะในปัญจโวการภพ" ดังนี้เป็นต้น นี่เป็นเพียงมุข (หนึ่ง) ในข้อนี้ แต่ปราชญ์อาจประกอบความได้ทุกอย่างตามทำนองนัยที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงความพิสดารในข้อนี้ แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ**

[แก้บท สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส]

ในบทว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**

[คาถาสังเขป]

โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ เท่านั้น มี
จักขุสัมผัสเป็นต้น (แต่) โดยพิสดาร
มันมีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณ

[ขยายความ]

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่าสฬายตนปจฺจยา ผสฺโส ก็มี ๖ เท่านั้นมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะ มีจักขุสัมผัสเป็นต้นทั้งหมด มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณที่กล่าวแล้ว ซึ่งมีเพราะสังขารปัจจัย ดังนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมปยุตกับวิบากวิญญาณฝ่ายโลกิยะ ๒๒ ที่เหลือ

ก็แลสฬายตนะอันเป็นปัจจัยแห่งผัสสะทั้ง ๓๒ อย่างนั้นใด ใน สฬายตนะนั้น

[คาถาสังเขปวาทะของอาจารย์]

อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารถนาเอา
สฬายตนะภายในมีจักษุเป็นต้นกับฉัฏฐายตนะ
บ้าง ปรารถนาเอาสฬายตนะกับอายตนะ
ภายนอก ๖ บ้าง

[ขยายความ]

ในอาจารย์ทั้งหลายนั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติประจำตัว* ที่เป็นทั้งปัจจัยธรรม และเป็นปัจจยุบัน

* ตรงนี้ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สกสนฺตติปริยาปนฺนเมว แต่ที่อื่น ๆ เป็น สสนฺตติ... ทั้งนั้น

ธรรมด้วยทีเดียว ด้วยหมายว่า นี่เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินกะ อาจารย์เหล่านั้นย่อมปรารถนาเอาว่า สฬายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น กับฉัฏฐายตนะ โดยทำเอกเทศสรูปเปกเศษว่า "ฉัฏฐายตนะในอรูปภพโดยทำนองบาลีว่า '**ฉฏฺฐายตนะปจฺจยา ผสฺโส**[๑]- ผัสสะมีเพราะปัจจัยคือฉัฏฐายตนะ" กระนี้ด้วย สฬายตนะในภพอื่นโดยสรรพสังคหะ (รวมเข้าด้วยกันหมด) ด้วย เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ" ดังนี้ อันที่จริง คำดังว่านั้น ก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเศษ) ว่า "**ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ** - ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" นั่นเอง

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจยุบันธรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจยธรรมเป็นพวกภินนสันดาน (คือมีสันตติแตกต่างกันไม่เนื่องกัน)[๒] อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใด ๆ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะได้ จะแสดงเอาอายตนะนั้น (ๆ) ทั้งหมด จึงกำหนดเอาอายตนะภายนอกด้วย ปรารถนาเอาว่า ๐อายตนะภายในกับฉัฏฐายตนะนั้นแหละ พร้อมทั้งอาตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้นด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" ดังนี้ ที่จริงแม้คำที่ว่านั้น เมื่อทำมันให้เป็นเอกเศษเสียว่า "**ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ** - ฉัหฐายตนะด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" ฉะนี้

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐

๒. ศัพท์นี้ มหาฎีกาหน้า ๓๙๕ แก้ไว้ว่า สมฺพนฺธรหิต และไขเป็น นานตฺต

แล้ว ก็เรียกได้ว่า 'สฬายตนะ' เหมือนกัน[๑]

ในข้อนี้ (มี) ผู้ท้วงกล่าวว่า "ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่ แต่ผัสสะในปาฐะว่า 'สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส' นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว ไฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า ?

นี่เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่าผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือว่าผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็ไม่ได้ นั่นจริง แต่ว่าผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุสัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะ กล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธรรมายตนะอันเป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือ (ร่วมกัน) เป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะ (ข้ออื่น) ทุกข้อดังนิทัศนะที่กล่าวนี้เถิด[๒] ก็เพราะเหตุนั้นแหละ

ผัสสะนี้ในบท สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส นี่

พระตาทีเจ้าจึงทรงแสดง โดยเอกวจนนิเทศ

๑. มหาฎีกาเสริมความว่า อาจารย์พวกแรกถือว่า อายตนะภายในมีจักษุเป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งเกิดแต่กรรมมีสันตติประจำตัว เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ส่วนอายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้น เป็นอนุปาทินกะ ได้แต่เป็นอารมณ์ของผัสสะ หาเป็นปัจจัยของผัสสะดังอายตนะภายในไม่ จึงไม่นับเอาเป็นสฬายตนะในบทนี้ ส่วนอาจารย์พวกหลังถือว่า เมื่ออะไร ๆ มันพอเป็นปัจจัยอะไร ๆ ได้ ก็จะเว้นมันเสียกระไรได้ จึงนับรวมเอาอายตนะภายนอกเข้าในบทสฬายตนะด้วย

๒. เช่นว่า โสตสัมผัส เกิดแต่โสตายตนะ กับสัททายตนะ มนายตนะ คือ โสตวิญญาณ และแต่ธรรมายตนะ ที่เป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือ ฯ ล ฯ

เพื่อส่องความว่า ผัสสะแม้อันเดียว

มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้*

คำว่า "โดยเอกวจนะนิเทศ" เป็นต้น ความว่า พระตาทีเจ้าทรงแสดงพระพุทธาธิบายว่า 'ผัสสะอันเดียวย่อมมีเพราะอายตนะหลายอย่างได้' โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์นี้ว่า '**สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**'

ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็น

ปัจจัยแห่งผัสสะนั้น ๖ อย่าง พึงชี้แจงอาย-

ตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไป ในความเป็น

ปัจจัยแห่งผัสสะนั้น ๘ อย่าง พึงชี้แจง

อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัย

แห่งผัสสะนั้นตามที่มันเป็น

(ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงในความที่อายตนะเป็นปัจจัยแห่งผัสสะนั้น

อันดับแรก อายตนะ (ภายใน) ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสย----ปุเรชาต----อินทริย----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัยแห่งผัสสะ ๕ อย่าง โดยแยกเป็นจักขุสัมผัสเป็นต้น อายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไปคือมนายตนะอันเป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๘ อย่างโดยเป็นสหชาต----อัญญมัญญ----นิสสย----วิปาก----อาหาร----อินทริย

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เอโก ปเนกาตน... นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเรียงติดเป็น เอโกปเนกายตน... ซึ่งมหาฎีกาตัดบทไว้ว่า เอโกปิ อเนกายตน... (ปาฐะในมหาฎีกาก็เรียงไว้คลาดเคลื่อนเหมือนกัน)

สัมปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย แห่งมโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประ-เภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยเป็นอารัมมณะ----ปุเรชาต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัยแห่งจักขุสัมผัส อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแห่งผัสสะที่เหลือมีโสตสัมผัสเป็นอาทิโดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมโนสัมผัส มีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณ์ด้วยเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอารัมมณปัจจัยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแห่งผัสสะนั้นตามที่มันเป็น (มีเป็นอารัมมณปัจจัยเป็นต้น) โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้และ

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**

[แก้บท ผสฺสปจฺจยา เวทนา]

ในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

[คาถาสังเขปเวทนา]

เวทนากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัม-
ผัสสชาเวทนาเป็นต้นเท่านั้น (แต่) โดย
ประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘

[ขยายความ]

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้น ดังนี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต----ฆาน----ชิวหา----กาย----มโน-

สัมผัสสชาเวทนา แต่โดยประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘๙ เพราะความที่มันสัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับวิบากจิตเท่านั้น ท่านกล่าวว่าเป็นเวทนาที่ประสงค์เอาในบทนี้

[คาถาสังเขปปัจจยนัย]

ในเวทนา (ที่ประสงค์เอา) เหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๕ ในปัญจทวาร ๘ อย่าง เป็นปัจจัยแห่งเวทนาที่เหลืออย่างเดียว แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น

[ขยายความ]

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็นปัจจัย ๘ อย่าง โดยเป็นสหชาต----อัญญมัญญ----นิสสย----วิปาก----อาหาร----สัมปยุต----อัตถิ----และอวิคตปัจจัย แห่งเวทนา ๕ อันมีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งเวทนาที่เหลือ คือ เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก อันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนจิตสันตีรณจิตและตทารัมมณจิตในทวารหนึ่ง ๆ

ข้อว่า 'แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น' ความว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะกล่าวคือมโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็เป็นปัจจัย ๘ อย่าง

เช่นนั้นเหมือนกัน แห่งเวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก อันเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต และแม้แห่งเวทนาเตภูมิวิบากอันเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตและภวังคจุติจิต ส่วนกามาวจรเวทนาทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารนั้นใด มโนสัมผัสอันสัมปยุตกับมโนทวาราวัชนจิต เป็นปัจจัยแห่งเวทนาเหล่านั้นแต่อย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

[แก้บท เวทนาปจฺจยา คณฺหา]

[คาถาสังเขปตัณหา]

ตัณหา ๖ โดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น
ทรงแสดงในบทนี้ ในตัณหาเหล่านั้น
ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็น ๓ (ๆ)
อย่าง ตามอาการที่เป็นไป

[ขยายความ]

จริงอยู่ ในบทนี้ ในวิภังค์ท่านแสดงตัณหา ๖ โดยให้ชื่อตามอารมณ์ว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพ-ตัณหา ธรรมตัณหา ดุจบุตรที่ถูกแสดงโดยให้ชื่อตามบิดาว่า เศรษฐี-บุตร พราหมณบุตร เป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็น ๓ (ๆ) อย่าง ตามอาการที่เป็นไป ดังนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ก็รูปตัณหานั่นและ เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณ์ที่มาสู่คลองจักษุ ด้วยอำนาจความพอใจทางกามเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่า เป็นกามตัณหา เมื่อใดมันเป็นไปกับสัสสติทิฏฐิ อันเป็นไปโดยเห็น ว่า อารมณ์อันนั้นแหละเป็นของเที่ยงยั่งยืน เมื่อนั้นมันก็ได้ชื่อว่า เป็นภวตัณหา ด้วยว่า ราคาที่สหรคตกับสัสสตทิฏฐิ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา ส่วนว่าเมื่อใดมันเป็นไปกับอุจเฉททิฏฐิ อันเป็นไปโดย เห็นว่า อารมณ์อันนั้นแหละจะขาดสูญไป เมื่อนั้นมันก็ได้ชื่อว่าเป็น วิภวตัณหา ด้วยว่าราคะที่สหคตกับอุจเฉททิฏฐิ ท่านเรียกว่าวิภว-ตัณหา แม้ในตัณหาที่เหลือมีสัททตัณหาเป็นต้น ก็นัยนี้ เพราะ เหตุนั้น มันจึงเป็นตัณหา ๑๘ มันเป็นไปในรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็น ภายใน ๑๘ ที่เป็นภายนอก ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็นตัณหา ๓๖ โดยประการดังนี้ มันเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นมันจึงเป็นตัณหา ๑๐๘ ตัณหาเหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อ ย่อมันเข้าอีก มันก็คงเป็นตัณหา ๖ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ โดยเป็นประเภทกามตัณหาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายนี้ พอใจเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจ อารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการ (รางวัล) ใหญ่แก่จิตรการ (ช่าง เขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรีและขับร้อง) คันธิก (ช่างปรุงเครื่องหอม) สูท (พ่อครัว) ตันตวาย (ช่างทอผ้า) และ รสายนวิธายกแพทย์ (แพทย์ผู้แต่งยาตามตำหรับรสายนเวท*) เป็นอาทิ ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณ์

* รสายนเวท ในที่นี้ คือวิชาเคมีแผนโบราณ

มีรูปเป็นต้น[๑] ก็ด้วยความรักในเวทนา ดุจบิดาพอใจบุตร (ของตน) แล้วทำสักการใหญ่แก่แม่นม ก็ด้วยความรักในบุตรฉะนั้น เหตุฉะนั้น ตัณหาทั้งปวงนั่น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า เป็นตัณหามีเพราะปัจจัยคือเวทนา

ก็เพราะ สุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวเท่านั้น ท่านประสงค์เอาในบทนี้ เหตุนั้น สุขเวทนานั้น จึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหาประการเดียวเหมือนกัน

คำว่า '(เป็นปัจจัย) ประการเดียว' คือเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น หรือเพราะว่า

ผู้มีทุกข์ ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มีสุขเล่าก็ปรารถนาความสุขยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนาละเอียด ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน[๒] เหตุนั้น

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า ช่างทอนั้นให้โผฏฐัพพารมณ์ คือ ผ้าเนื้อดีสัมผัสนิ่ม แพทย์ให้ธรรมารมณ์ (คือความชุ่มชื่อใจ ?) ด้วยอำนาจรสยาที่ซึมซาบไป และช่วยเยียวยาให้รอดอยู่ได้

๒. มหาฎีกาว่า อีกประการหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า อุเบกขาเป็นได้ทั้งทุกข์ทั้งสุข คือ อุเบกขาที่เป็นอกุศลวิบาก จัดเข้าฝ่ายทุกข์ เพราะเป็นอนิฏฐะ ที่เป็นกุศลวิบาก จัดเข้าฝ่ายสุข เพราะเป็นอิฏฐะ เหตุฉะนั้น มันจึงเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งตัณหาได้เหมือนทุกข์และเหมือนสุข

เวทนาจึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหาได้ทั้ง ๓ แต่
เพราะว่าตัณหา ซึ่งพระมหาฤษีเจ้าตรัสไว้
ในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา นั้น แม้
มีเวทนาเป็นปัจจัย (แต่) เว้นอนุสัย
เสีย มันก็ไม่มี เพราะฉะนั้น มันจึงไม่มี
แก่พราหมณ์ (คือสมณะ) ผู้อยู่จบพรหม-
จรรย์แล้ว*

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**

* เนื่องมาแต่ปัญหาซึ่งอาจมีว่า เมื่อตัณหาเป็นสิ่งที่มีขึ้นเพราะปัจจัยคือเวทนา พระอรหันต์ก็มีเวทนาเหมือนกัน ถ้ากระนั้น พระอรหันต์มิมีตัณหาด้วยหรือ ? ในที่นี้ท่านจึงแก้ไว้ว่า ถึงมีเวทนาเป็นปัจจัย แต่ไม่มีอนุสัยเป็นเชื้อ ตัณหาก็ไม่เกิด เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงไม่มีแก่พระอรหันต์

มหาฏีกาช่วยอธิบายว่า ที่ท่านกล่าวเช่นนี้ ก็เพื่อจะห้ามความประสงค์ที่ว่ามีเวทนาเป็นปัจจัยแล้ว ตัณหาต้องเกิดแน่นอน เพราะบาลีว่าไว้อย่างนั้น (คือ เวทนาปจฺจยา ตณฺหา-ตัณหามีเพราะปัจจัย คือเวทนา) มิได้มีบาลีว่า อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาปจฺจยา - เวทนามีอนุสัยเป็นสหาย จึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหา เพราะฉะนั้น จะค้านความประสงค์นั้นอย่างไรได้ ? แก้ว่า มิใช่เช่นนั้น เรื่องนี้พระองค์ตรัสเป็นเรื่องวัฏฏะ อันวัฏฏะนั้นปราศจากอนุสัยแล้วมันก็เป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความก็บ่งอยู่ในตัวว่า มันก็ต้องเป็นเวทนาที่ประกอบด้วยอนุสัยนั่นแหละ จึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหาได้ อีกประการหนึ่ง มันเนื่องเป็นสายมาแต่อวิชชา มันก็ย่อมมีอนุสัยประกอบอยู่เอง หนึ่ง บาลีบทนี้ก็กำหนดความแต่ว่า ตัณหามีเพราะปัจจัยคือเวทนา เว้นเวทนาเสียมันก็ไม่มีเท่านั้น หาใช่กำหนดเด็ดขาดว่า มีเวทนาเป็นปัจจัยแล้ว ตัณหาต้องมี ดังนี้ไม่

[แก้บท ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ]

ในบทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

อุปาทานมี ๔ บัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔ นั้น

โดยอรรถวิภาค (จำแนกความ) โดยสังเขป

และโดยพิสดารแห่งธรรม และโดยลำดับ

นี่เป็นอธิบายในอุปาทานนั้น คือ ในคาถานี้ ชั้นแรก (ว่าด้วย) อุปาทานมี ๔ นี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐูปาทาน สีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน

(ต่อไป) นี้เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น

[อรรถแห่งกามุปาทาน]

(อรรถว่า) บุคคลย่อมถือมั่นซึ่งกามที่ได้แก่วัตถุ เหตุนี้จึงชื่อ กามุปาทาน (แปลว่า ความถือมั่นกามแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง

(อรรถว่า) กาม (คือกิเลส) ด้วย กาม (คือกิเลส) นั้นเป็นธรรมชาตผู้ถือมั่นด้วย เหตุนี้จึงชื่อกามุปาทาน (แปลว่ากามผู้ถือมั่น) ดังนี้บ้าง*

[อรรถแห่งอุปาทานศัพท์]

คำว่า อุปาทาน แปลว่า ถือมั่น (คือยึดไว้) เพราะอุปศัพท์ในที่นี้มี ทัฬห ศัพท์ (มั่น แขงขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดังอุป

* มหาฎีกาว่า "กามศัพท์ในอรรถก่อนเป็นกรรมสาธนะ ในอรรถหลังเป็นกัตตุสาธนะ เพราะหมายถึงกิเลสกาม ส่วนอุปาทานศัพท์เป็นกัตตุสาธนะทั้งสองอรรถ"(?)

ศัพท์ในคำอุปยาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น) และคำ อุปกฏฺจ[๑] (ชักมาใกล้นัก คือจวนเจียน) เป็นต้น

[อรรถแห่งทิฏฐูปาทาน]

นัยเดียวกันนั้น (คืออุปาทานศัพท์มีอรรถว่า ถือมั่น ยึดไว้เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทิฏฐิด้วย ทิฏฐินั้นเป็นธรรมชาตถือมั่นด้วย เหตุนั้นจึงชื่อ ทิฏฐูปาทาน (แปลว่า ทิฏฐิอันยึดไว้) อีกอรรถหนึ่งว่า ทิฏฐิย่อมถือมั่นทิฏฐิ เหตุนั้น จึงชื่อทิฏฐูปาทาน (แปลว่าทิฏฐิยึดทิฏฐิ) ด้วยว่า อุตรทิฏฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึดปริมทิฏฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่าอัตตาเที่ยง และโลกเที่ยง เป็นต้น

[อรรถแห่งสีลัพพตุปาทาน]

นัยเดียวกัน คือ (อรรถว่า) บุคคลย่อมถือมั่นศีลพรต เหตุนี้จึงชื่อ สีลัพพตุปาทาน (แปลว่า ความถือมั่นศีลพรตแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง (อรรถว่า) ศีลพรตด้วย ศีลพรตนั้นเป็นธรรมชาตถือมั่นด้วย เหตุนั้น จึงชื่อ สีลัพพตุปาทาน (แปลว่า ศีลพรตอันถือมั่น) ดังนี้บ้าง ด้วยว่า ศีลพรตต่าง ๆ มีโคศีล และ โคพรต เป็นต้น[๒] เป็นอุปาทานอยู่ในตัวมันเอง เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศีลพรตอย่างนั้น

๑. ปาฐะในมหาฎีกาเป็นอุปกฺกุฏฺจ (แปลว่าเดือดพล่าน หรือเน่าเฟะ กระมัง)

๒. ศีลหรตในที่ท่านหมายถึงปกติธรรมเนียมและการปฏิบัติที่วิปริตวิปลาสต่าง ๆ เช่นถือธรรมเนียมโค เรียกว่า โคศีล ปฏิบัติอย่างโคเป็นอาจิณ เรียกว่า โคพรต โคศีลนั้น เช่นยืน ๔ ขา เปลือยกาย โคพรต เช่นเดิมกิน ยืนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ฯ ล ฯ

[อรรถแห่งอัตตวาทุปาทาน]

นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลายย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ วาทะ (แปลว่าสิ่งเป็นเหตุกล่าว)

สัตว์ทั้งหลายย่อมถือนั้น แม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ อุปาทาน (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือมั่น)

ถามว่า บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวก็ดี ย่อมถือมั่นก็ดี ซึ่งอะไร ? ตอบว่า---- ซึ่งอัตตา

สิ่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือมั่นซึ่งอัตตา ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน

อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลาย ย่อมถือมั่นเอาเพียงคำว่า อัตตา เท่านั้นเอง ว่าเป็นอัตตา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ อัตตาวาทุปาทาน (แปลว่าสิ่งเป็นเหตุถือมั่นเพียงคำว่า อัตตา)[๑]

นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

[โดยสังเขปและโดยพิสดาร]

ส่วนในข้อสังเขปและพิสดารแห่งธรรม[๒] (นั้น) โดยสังเขป อัน

๑. เพราะอัตตาจริง ๆ ไม่มี มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า อัตตวาทุปาทานนี้ โดยความก็คือทิฏฐิที่เป็นเหตุแห่งการกล่าวการบัญญัติอัตตาขึ้น และถือมั่นว่าเป็นอัตตาจริง ๆ

อรรถวิภาคแห่งอุปาทานนี้ แปลก็ฝืด เข้าในก็ยาก ท่านยักเยื้องความทำเป็นสาธนะต่าง ๆ คิดไม่เห็นเหตุว่าทำไม่ท่านจึงต้องทำให้ต่าง ๆ กัน ให้ยุ่งยากเช่นนั้น อุปาทาน เราเคยแปลมาเป็นภาวสาธนะ คือแปลว่า "ความ. . .อย่างเดียว ไม่เคยนึกว่าจะเป็นสาธนะอื่นเลย ทั้งนี้ ก็เห็นจะต้องปรับเข้าบท "รู้มากยากนาน รู้น้อยพลอยรำคาญ" นั่นแหละ นักศึกษาพิจารณาดูให้ดีเถิด

๒. มหาฎีกาวินิจฉัยว่า ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเร นี้เป็นนิทธารณะ มี สงฺเขปโต และ วิตฺถารโต เป็นนิทธารณิยะ

ดังแรก ตัณหาทัฬหัตตะ (ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา) เรียกว่า กามุปทาน เพราะมาในบาลีว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน เป็นไฉน ? กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามนันทิ (ความยินดีด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามตัณหา (ความอย่างด้วยอำนาจกิเลส-กาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามเสนหะ (ความรักด้วยอำนาจ กิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามปริฬาหะ (ความรุ่มร้อน ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามมุจฉา (ความ สยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด กามัช-โฌสานะ (ความจอดใจอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลายอันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน*"

อุตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดทีหลังต่อ ๆ มา) อันเกิดเป็นโทษ หนาแน่นขึ้น เพราะมีปุริมตัณหา (ตัณหาที่เกิดก่อน ๆ) เป็นอุปนิสสย-

* อภ. สัง ๓๔/๓๐๖ ศัพท์เหล่านี้เคยแปลกันว่า ความพอใจในกาม ความกำหนัด ในกาม ฯ ล ฯ แต่ในบาลีนี้มี กาเมสุ ซึ่งหมายถึง วัตถุกาม เรียงกำกับไว้ข้างหน้า กามในศัพท์ทั้งหลายนั้น จึงหมายถึงกิเลสกาม ซึ่งเป็นเหตุให้พอใจให้กำหนัด ฯ ล ฯ จะแปลอย่างเคยไม่ได้ โดยนัยนี้ กามุปาทาน ก็น่าจะต้องแปลว่า "ความถือมั่นด้วย อำนาจกิเลสกาม" ไปตามกัน ส่วนในมหาฎีกาแนะให้แปลเป็นอวธารณ คือแปลว่า ความพอในคือความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่ (กามสงฺขาโต ฉนฺโท กาโมเยว ราโค...) ฟังขัดหูนักศึกษาไทย จึงไม่แปลตามท่าน และถ้าแปลอย่างนี้ กามุปาทาน ก็ทีจะต้องแปลว่า "ความถือมั่นคือความใคร่" ไปด้วยกันกระมัง

ปัจจัย[๑] นั่นเอง ชื่อตัณหาทัฬหัตตะ

แต่อาจารย์ลางเหล่ากล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เป็นตัณหา อุปมาดังการยื่นมือของโจร (ความหาสิ่งของ) ในที่มืด ฉะนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้เป็นอุปาทาน อุปมาดังการคว้าเอาสิ่งของ (ที่ควานเจอเข้า) ของโจรนั้นนั่นแหละ อันธรรม (ทั้งสอง) นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตา (คนละอย่าง) อนึ่ง เป็นมูลแห่งปริเยสนทุกข์ (ทุกข์เพราะการแสวงหา) และอารักขทุกข์ (ทุกข์เพราะการรักษา)" (คนละอย่างเหมือนกัน[๒])

ส่วนอุปาทาน ๓ ที่เหลือ โดยสังเขปก็เป็นเพียงทิฏฐิ (อย่างหนึ่ง ๆ) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา หา ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน (นั่น) เป็นกามุปาทาน มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ เป็นทิฏฐูปาทาน ดังบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น ทิฏฐูปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯ ล ฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้ว่า "การให้ (เป็นทาน) ไม่มี (ผลวิบาก)

๑. ปาฐะในสุทธิมรรคเรียงแยกไว้เป็น ปุริมตณฺหา อุปนิสฺสยปจฺจเยน เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นศัพท์สมาสเรียงติดกัน จึงจะได้ความดังแปลไว้นั้น
๒. มติของเกจิอาจารย์นี้ก็น่าฟัง ! เพราะตามที่แก้มาว่า กามุปาทาน ก็คือตัณหาอย่างแน่นเหนียว โดยอ้างบาลีที่กล่าวไว้ว่า กามตัณหานั่นเอง เรียกว่า กามุปาทาน ดังนี้ ก็สรูปได้ว่า ตัณหากับอุปาทานเป็นอันเดียวกัน จึงน่ามีปัญหาว่า เมื่อเป็นอันเดียวกันแล้ว จะว่าตัณหาเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานอย่างไรกัน ? เกจิอาจารย์นี้เห็นว่าเป็นคนละอัน (ก็เป็นค้านบาลีนั่นแหละ) มหาฎีกาก็อธิบายสนับสนุนด้วย ท่านพุทธโฆสะ ก็ดูทีจะอ้ำอึ้ง เพราะไม่วินิจฉัยว่าชอบไม่ชอบอย่างไรเลย

การ (ให้เป็นการ) บูชา ไม่มี (ผลวิบาก) ฯลฯ สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ผู้ซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยอภิญญาเองแล้ว (ประกาศ) ให้รู้ทั่วกัน ไม่มีในโลก" ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่า ทิฏฐูปาทาน"[๑]

ส่วนความยึดมั่นว่า 'ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรตทั้งหลาย เป็นสีลัพพตุปาทาน ดังบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น สีลัพพตุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯ ล ฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้ว่า "ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์ได้ด้วยศีลและพรต" ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่า สีลัพพตุปาทาน"[๒]

สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ เป็นอัตตวาทุปาทาน ดังบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทุปาทานเป็นอย่างไร? ปุถุชนผู้มิได้สดับในโลกนี้ ฯ ล ฯ มิได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน ฯ ล ฯ ความเห็น ฯ ล ฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้อันใด อันนี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน[๓]"

นี่เป็นความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

[โดยลำดับ]

ส่วนในข้อว่า 'โดยลำดับ' นั้น มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ อย่าง คือลำดับความเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑

ในลำดับ ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้

๑. ๒. ๓. อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๖-๗-๘

มีก่อนเพื่อน ในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย" ดังนี้ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดยอ้อมพึงกล่าวได้ว่า อัตตวาทุปาทานเกิดก่อนเพื่อน ต่อนั้นทิฏฐูปาทาน สีลัพพตุปาทาน และกามุปาทานจึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้ คือ โดยมาก ในภพอันหนึ่ง (อัตตวาทุปาทานคือ) ความถือมั่นว่าเที่ยงหรือว่าขาดสูญ อันมีความถืออัตตาไปหน้า (เกิดขึ้นก่อน) ต่อนั้น สีลัพพตุปาทาน อันมีความวิสุทธิ์แห่งอัตตาเป็นข้อมุ่งหมาย (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่า อัตตานี้เที่ยง (แล้ว) กามุปาทาน (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่า อัตตานี้ขาดสูญ ไม่แยแสต่อปรโลก นี่เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ นั้น ในภพอันหนึ่ง

ส่วนลำดับการละพึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น อุปทาน ๓ มีทิฏฐูปาทานเป็นต้น ละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ นั้น เป็นโทษที่โสดาปัตติมรรคพึงกำจัด กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทานเป็นโทษที่อรหัตมรรคพึงกำจัด นี่เป็นลำดับการละแห่งอุปาทานทั้งหลายนั้น

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่าในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานแสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ และเพราะเป็นโทษปรากฏ (เห็นชัด) ด้วย จริงอยู่ กามุปาทานนั้น นับเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ เพราะสัมปโยคกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้นับเป็นโทษมีวิสัยน้อย เพราะสัมปโยคกับจิต (เพียง) ๔ ดวง* อนึ่ง กามุปาทาน นับว่าเป็น

* คำว่าวิสัย มหาฎีกาว่า ได้แก่จิตตุบาท อันเป็นที่เกิด

โทษปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความที่หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัย[๑] โดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทาน ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการทำมงคล มีโกตุหลมงคล (การมงคลที่ทำให้เป็นการครึกครื้น ?)[๒] เป็นต้น เพื่อ (ให้) ได้ (วัตถุ) กามทั้งหลายโดยง่าย ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคล มีโกตุหลมงคลเป็นต้น ของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้น เป็นสัสตทิฏฐิ[๓] เพราะฉะนั้น ทิฏฐูปาทาน จึงแสดงในลำดับกามุปาทานนั้น ทิฏฐูปาทานนั้น เมื่อแตกออกก็เป็นสองอย่าง โดยเป็นสีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน ในสองอย่างนั้น สีลัพพตุปาทาน แสดงก่อน เหตุว่าเป็นโทษหยาบ เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตาม (ที่คนมีสีลัพพดตุปาทานแสดง) ก็พึงทราบได้ อัตตวาทุปาทาน แสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี่เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ นั้น

๑. อาลยรามตา ในบาลีโดยมากเป็นอาลยา... อาลัย มหาฎีกาว่าได้แก้ปัญจุปาทานขันธ์ (น่าจะว่าได้แก่กามคุณ)

๒. โกตุหล หรือ โกตูหล แปลว่า ไหวหวั่นด้วยเสียง อย่างไทยเราพูดว่า 'เสียงสนั่นหวั่นไหว' (โกตุ - เสียง หล - ไหว) ชาวชมพูทวีปมักชอบเสียงดัง แม้แต่คุยกันก็ราวกะทะเลาะกัน ยังคำว่า 'โกตุหลสาลา' ก็คือศาลาที่ปลูกไว้สำหรับคนไปคุยกันโต้วาทะกัน โดยใช้เสียงอันดัง จะแปลงว่า 'ศาลาอึกทึก' ก็น่าจะได้

๓. ปาฐะวิสุทธิมรรคตรงนี้เรียงพิมพ์ไว้ว่า ...พหุโล โหติ น สสฺสตทิฏฺฐีติ ตทนนฺตรํ ทิฏฺฐูปาทานํ ไม่สามารถจะแปลให้ได้ความตามที่ควรจะเป็น โดยเฉพาะก็ น สสฺสตทิฏฺฐิ เมื่อปฏิเสธว่า ไม่เป็นสัสสตทิฏฐิเสียแล้ว ก็เข้ากับความข้างหลังไม่ได้ทีเดียว เดชะบุญ มหาฎีกาท่านนำศัพท์ตรงนี้มาแก้ไว้ ๒ ศัพท์ คือ สา กับ อสฺส สา โยค โกตุ... พหุลตา อสฺส โยค กามุปาทานวโต จึงเห็นความขึ้น และวินิจฉัยได้ว่า น. นั้นพลัดเข้ามาแน่ และตกคำสำคัญไป ๒ คำ เมื่อเรียงศัพท์ตามนัยมหาฎีกา จึงควรเป็นว่า ...พหุโล โหติ สาสฺส สสฺสตทิฏฺฐีติ... ดังที่แปลไว้นั้น ได้ความดีทีเดียว

[คาถาสังเขปปัจจยนัย]

ก็ในอุปาทานทั้งหลายนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียวแห่งอุปาทานข้อหน้าเพื่อน มันเป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้างก็มี แห่งอุปาทาน ๓ ที่เหลือ

[ขยายความ]

ก็แลในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ที่แสดงมาดังนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งอุปาทานข้อหน้าเพื่อน คือ กามุปาทาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีโดยเฉพาะ แต่มันเป็นปัจจัย ๗ อย่าง โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัยบ้าง เป็น ๘ อย่าง กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี แห่งอุปาทาน ๓ ที่เหลือ แต่ว่าเมื่อใดมันเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยะ เมื่อนั้นมันก็เป็นอสหชาต (คือไม่เป็นสหชาต)* ด้วยแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

[แก้บท อุปาทานปจฺจยา ภโว]

ในบทอุปาทานปจฺจยา ภโว

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (คือความแห่งคำ) ๑ โดยธรรม (คือ ความหมายของข้อธรรม) ๑ โดยสาตะถะ [คือ ข้อที่ยังมีประโยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ] ๑

* ชอบกล เมื่อเป็นอุปนิสสยะแล้วไม่เป็นสหชาตด้วย จะเป็น ๘ ได้อย่างไร

โดยเภทะ (คือ แบ่งออก) และโดยสังคหะ (คือ
รวมเข้า) ๑ โดยสิ่งไรเป็นปัจจัยของสิ่งไร ๑

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนั้นว่า ธรรมใดย่อมเป็น เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่า ภพ (แปลว่าธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ ๑ อุปบัติภพ ๑ ดังบาลีว่า "ภพมีโดยส่วน ๒ คือ กรรมภพก็มี อุปบัติภพก็มี[๑] ดังนี้

ในภพ ๒ นั้น ภพ คือกรรม ชื่อว่า กรรมภพ นัยเดียวกัน ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่า อุปบัติภพ ก็แลในกรรมแลอัปบัตินี้ อุปบัติจัดเป็นภพ เพราะเป็น (คือเกิด) ขึ้น ส่วนกรรม พึงทราบว่า จัดเป็นภพโดยผลโวหาร (คือกล่าวเล็งถึงผล) เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ ดังความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุขเพราะเป็นเหตุแห่งความสุขฉะนั้น[๒]

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยธรรม]

[กรรมภพ]

ส่วนวินิจฉัยโดยธรรม พึงทราบว่า ดันดับแรก กรรมภพ โดยสังเขป ก็ได้แก่เจตนา และธรรมทั้งหลายที่นับเป็นกรรมมีอภิชฌา

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓ ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๔๑

เป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนานั่นเอง ดังบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน บุญญาภิสังหาร อบุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร เป็นปริตตภูม (คือภูมิกาม) ก็ดี เป็นมหาภูม (คือ ภูมิมหรคต) ก็ดี นี่เรียกว่า กรรมภพ อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ) ทั้งปวง ก็เรียกกรรมภพ[๑]"

ก็แลในกรรมภพนี้ เจตนา ๑๓ ดวง ชื่อว่า บุญญาภิสังขาร เจตนา ๑๒ ดวง ชื่ออบุญญาภิสังขาร เจตนา ๔ ดวงชื่อ อเนญชาภิสังขาร โดยประการดังนี้ ความที่เจตนาเหล่านั้นแหละมีวิบากน้อยและมาก เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า "เป็นปริตตภูม ก็ดี เป็นมหาภูม ก็ดี" นั่น ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนา เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า "อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง" นี่

[อุปบัติภพ]

ส่วนอุปบัติภพ โดยสังเขปก็ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรม โดยเฉพาะ (ว่า) โดยประเภทมี ๙ อย่าง ดังบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น อุปบัติภพเป็นไฉน กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี่เรียกว่า อุปบัติภพ"[๒]

ในภพเหล่านั้น ภพที่นับว่ากาม ชื่อกามภพ (ความหมาย) ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้ (คือว่า รูปภพ ก็แปลว่า ภพที่นับว่ารูป

๑. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓

อรูปภพ แปลว่า ภพที่นับว่าอรูป)

ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อสัญญาภพ นัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ สัญญาภพ (แปลว่า ภพที่มีสัญญา) อสัญญาภพ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่เป็นเนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะไม่มีสัญญาหยาบและเพราะมีแต่สัญญาละเอียด มีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญาภพ

ภพที่เต็มไปด้วยรูปขันธ์อย่างเดียว ชื่อเอกโวการภพ นัยหนึ่ง โวการ (คือขันธ์) ของภพนั้นมีอย่างเดียว เหตุนี้ ภพนั้น จึงชื่อ เอกโวการภพ (แปลว่าภพมีโวการเดียว) (ความหมาย) ในจตุ-โวการภพแลปัญจโวการภพ ก็นัยนี้ (คือจตุโวการภพ ก็แปลว่า ภพมีโวการ ๔ ปัญจโวการภพ แปลว่า ภพมีโวการ ๕)

ในภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินขันธ์ (ขันธ์มีใจครอง) ๕ รูปภพ ก็อย่างนั้น อรูปภพ ได้แก่อุปาทินขันธ์ ๔ สัญญาภพ ได้แก่อุปาทินขันธ์ ๕ อสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินขันธ์ ๑ เนว-สัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินขันธ์ ๔ ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น ก็ได้แก่ขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๔ โดยเป็นอุปาทินขันธ์*

วินิจฉัยโดยธรรมในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

* เรื่องภพอะไร ได้แก่ขันธ์อะไรนี้ ฟังวุ่น ๆ ชอบกล กามภพก็ขันธ์ ๕ รูปภพก็ขันธ์ ๕ สัญญาภพก็ขันธ์ ๕ ฯ ล ฯ เมื่อมีขันธ์เท่ากันแล้ว ไฉนจึงเรียกชื่อต่างกัน ท่านไม่แย้มอธิบายไว้บ้างเลย มหาฎีกาก็เฉยเสียด้วย

[วินิจฉัยโดยสาตถะ]

ข้อว่า 'โดยสาตถะ' มีวินิจฉัยว่า ก็แลอภิสังขารทั้งหลายมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแหละ แม้กล่าวมาแล้วในตอนแก้สังขาร เช่นดังที่กล่าวในตอนแก้ภพ (นี้) เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นอภิสังขารตอนก่อน ท่านกล่าวโดยเป็นอดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขารตอนนี้กล่าวโดยเป็นปัจจุบันกรรม เพราะเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป เพราะฉะนั้น การกล่าว (ถึงอภิสังขาร) ซ้ำจึงยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง) ในตอนก่อน เจตนาเท่านั้นท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร โดยนัยว่า 'ในอภิสังขาร ๓ นั้น บุญญาภิสังขารเป็นไฉน เจตนาเป็นกุศลกามาวจร... (นี่เรียกว่าบุญญาภิสังขาร) ดังนี้เป็นต้น แต่ในตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวด้วย โดยคำว่า "แม้กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)" ดังนี้ อนึ่ง ทีก่อน กรรมที่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร มาทีนี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในอสัญญาณภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไมมี ในบทว่า 'อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา' นั่น ก็บุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแหละ ท่านกล่าวแต่ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ส่วนในบทว่า 'อุปาทาน-ปจฺจยา ภโว' นี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศล ทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นอัพยากฤต ก็เพราะ (ในตอนนี้) สงเคราะห์เอาอุปบัติภพเข้าด้วย เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้ จึงยังมีประโยชน์แท้

วินิจฉัยโดยสาตถะในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้อีกประการหนึ่ง

[วินิจฉัยโดยแบ่งออกและรวมเข้า]

ข้อว่า 'โดยเภทะ และสังคหะ' คือโดยแบ่งออกและโดยรวมเข้า ซึ่งภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน

[โดยแบ่งออก]

ความว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่งมีเพราะปัจจัย คือ กามุปาทานใด อันสัตว์ทำเข้า ธรรมคือกรรมนั้น[๑] ชื่อกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ ชื่ออุปปัติภพ ใน รูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้[๒]

โดยนัยดังนี้ กามภพ ทั้งสัญญาภพ และปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน (คือรวมอยู่ในกามภพ) เป็น ๒ รูปภพทั้งสัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพ และปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ อรูปภพ ทั้งสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ และจตุโวการภพ ที่อยู่ภายใน เป็น ๒[๓] ดังนี้ ภพจึงเป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน อันมีเพราะ ปัจจัยคือกามุปาทาน ก็แล ภพที่มีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน เป็น ๖

๑. โส กมฺมภโว โส นี้รับกับ ยํ ซึ่งหมายถึงกรรม เหตุไรท่านจึงไม่ประกอบเป็น ตํ จะโยคว่า โส กมฺมํ ก็ขัดเชิงนัก จึงโยคว่า โส กมฺมธมฺโม
๒. ที่ว่า 'ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้' คือเรียงความอย่างเดียวกันกับกามภพ เปลี่ยน กามภวนิพฺพตฺตกํ ที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ เป็นรูปภวนิพฺพตฺตกํ อรูปภวนิพฺพตฺตกญฺจ ที่ยังสัตว์ให้เกิดในรูปภพ และที่ยังสัตว์ให้เกิดในอรูปภพ เท่านั้น นอกนั้นเหมือนกัน
๓. กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นอย่างละ ๒ คือ เป็นกรรม ๑ อุปบัติ ๑ ประกอบ เป็นศัพท์ดังนี้ กามกรรมภพ กามุปบัติภพ รูปกรรมภพ รูปุปบัติภพ อรูปกรรมภพ อรูปุปบัติภพ

พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในฉันใด แม้ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือก็เป็น ๖ ๆ ฉันนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยแบ่งออก ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๒๔ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

[โดยรวบเข้า] >

ส่วนว่าโดยรวมเข้า มีวินิจฉัยว่า รวมกามภพและอุปบัติภพเข้าด้วยกันเสีย กามภพก็เป็น ๑ กับทั้งภพที่อยู่ภายใน รูปภพและอรูปภพก็รวมเข้าอย่างนั้น ดังนี้จึงเป็นภพ ๓ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน แม้ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือก็อย่างนั้น (คือคงเป็น ๓ ๆ) ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน จึงเป็น ๑๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อีกนัยหนึ่ง กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกประเภทอุปาทาน) ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ จัดเป็นอุปบัติภพ ในรูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้ ด้วยประการนี้ โดยรวมเข้าอีกปริยายหนึ่ง... ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๖ คือ กามภพ ๒ รูปกภพ ๒ อรูปภพ ๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

หรือว่าไม่แตะต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ*เสีย ภพ

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น กามภวอุปปตฺติภวเภทํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น กมฺมภว...

ก็คงเป็น ๓ โดยเป็นกามภพเป็นต้น พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อนึ่งเล่า ไม่แตะต้องการแยกเป็นภพ ๓ มีกามภพเป็นต้นเสีย ภพก็เป็น ๒ โดยเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ

ไม่แตะต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสียอีกเล่า ภพก็คงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ (เอกพจน์) ตามบทว่า อุปาทานปจฺจยา ภโว แล

วินิจฉัยโดยแยกออกและรวมเข้า ซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัยในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

[วินิจฉัยโดยสิ่งไรเป็นปัจจัยของสิ่งไร]

ข้อว่า "**ยํ ยสฺส ปจฺจโย จ**" ความว่า อนึ่ง ในบทอุปาทานปจฺจยา ภโว นี้ อุปาทานไร เป็นปัจจัยของภพไร บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยของสิ่งไรนั้นด้วย*

ถามว่า ก็ในบทนี้ สิ่งไรเป็นปัจจัยของสิ่งไรเล่า ?

ตอบว่า ทุกสิ่งเป็นปัจจัยของทุกสิ่งแหละ

จริงอยู่ บุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า เขาหาวิจารว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควรไม่ ปรารถนาภพทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้วก็ทำกรรมทุกอย่างทีเดียว เพราะฉะนั้น อาจารย์ลางเหล่ากล่าวคำใดว่า "รูปภพอรูปภพย่อมไม่มีเพราะสีลัพพตุปาทาน" ดังนี้ คำนั้น จึง

* ตโต มิใช่รับกับ ยํ ยสฺส แต่แทนความทั้งประโยคนั้น

ไม่ควรถือเอา[๑] แต่ควรถือว่า "ภพทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง" ข้อนี้มีอย่างไร ?

[กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งกามภพ]

บุคคลลางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้าง ว่า "อันกามทั้งหลายนั้น ก็สมบูรณ์แต่ในตะกูลมหาสาลมีตระกูลขัตติมหาสาลเป็นต้น ในมนุษยโลก และในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น" ดังนี้แล้ว ถูกอสัปปุริสธรรมมีการฟังเรื่องอสัทธรรมเป็นต้น กล่อมใจเข้า สำคัญไปว่า กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน) เลยกระทำทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้น ไปตามอำนาจแห่งกามุปาทานเข้าก็ได้[๒] เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย หรือมิฉะนั้น เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่ประสบพบเข้า หรือจะคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาแล้วก็ตาม ทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเข้า ด้วยอำนาจแห่งกามุปาทาน (ก็ได้)[๓] เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย

กรรมที่เป็นเหตุแห่งความอุบัติในอบายนั้น เป็นกรรมภพ ขันธ์

๑. มหาฎีกาขยายความว่า เกจิอาจารย์สำคัญเอาว่าการบำเพ็ญฌานย่อมไม่สำเร็จแก่คนที่มีสีลัพพตุปาทาน เพราะมีบาลีกล่าวไว้ว่า คนที่ถือธรรมเนียมของโคของสุนัขเต็มที่แล้วก็จะไปเกิดร่วมกับโคและสุนัข เหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า รูปภพ และ อรูปภพ ย่อมไม่มีเพราะสีลัพพตุปาทาน แต่ที่จริงมีได้ ดังจะอธิบายต่อไปนั้น

๒. เช่นฆ่าสัตว์บูชายัญ หรือฆ่าสัตว์เซ่นสรวงต่าง ๆ

๓. เช่นรบเอา ปล้นเอา ยื้อแย่งเอา ข่มขืนเอา หลอกลวงเอา

ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้น ก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่ง เป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปุริสธรรมทั้งหลายมีการได้ฟังสัทธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญเอาว่า กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้นด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะสุจริตเปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในหมู่เทพและมนุษย์นั้น เป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปบัติภพ ของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งกามภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท เช่น สุคติ ทุคติ) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

[กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งรูปภพอรูปภพ]

บุคคลอีกคนหนึ่ง ได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตาม ว่า กามทั้งหลายในรูปภพและอรูปภพสมบูรณ์กว่ากามในกามภพนั้น ก็ทำรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิดในโลกรูปพรหม และอรูปพรหม ด้วยกำลังแห่งสมาบัติ

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในพรหมโลกนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้น เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ และ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งรูปภพอรูปภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ในก็ได้ดังนี้

[ทิฏฐูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า "อันอัตตานี่ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพอรูปภพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้ว ก็เป็นอันขาดสูญ" ดังนี้แล้วยึดถืออุจเฉททิฏฐิ แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับทิฏฐินั้น

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

ทิฏฐูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพและรูปภพอรูปภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

[อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่ง เห็นว่า "อันอัตตานี่ ย่อมจะมีความสุขปราศจากความเร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้" ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปก้นได้กับความเห็นนั้นด้วย (อำนาจ) อัตตวาทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสามอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

[สีลัพพตุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นว่า "อันความสุขย่อมถึงซึ่งความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้ทำศีลพรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ตาม" ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้น ด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

แม้สีลัพพตุปาทาน ก็เป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสามอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในได้ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยของสิ่งไร ในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[อะไรเป็นปัจจัยของอะไรอย่างไร]

หากถามว่า "ก็ในบทนี้ อุปาทานอะไรเป็นปัจจัยของภพอะไรอย่างไร" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า

[คาถาสังเขปปัจจยนัย]

บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แห่งรูปภพและอรูปภพ อนึ่ง มันเป็นปัจจัยแห่ง
กามภพโดยปัจจัยทั้งหลายมีสหชาตปัจจัยเป็นอาทิ

[ขยายความปัจจยนัย]

ขยายความว่า อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั่น เป็นปัจจัยประเภทเดียว

โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น ของรูปภพอรูปภพ คือของกรรมเฉพาะที่เป็นกุศลในกรรมภพ อันนับเนื่องในกามภพ และของอุปบัติภพด้วย[๑] (ส่วน) ในกามภพ มันเป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยเป็นต้นซึ่งแยกออกเป็น สหชาต----อัญญมัญญ----นิสสย----สัมปยุตต----อัตถิ----อวิคต----และเหตุปัจจัย ของอกุศลกรรมภพอันสัมปยุตกับตน[๒] แต่เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว ของกรรมภพที่เป็นวิปยุต

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว**

[แก้บท ภวปจฺจยา ชาติ]

ในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เป็นอาทิ การวินิจฉัยคำมีคำว่าชาติเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศเถิด ส่วนคำว่า ภโว ในบทนี้หมายเอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยแห่งชาติ อุปบัติภพหาเป็นปัจจัยไม่[๓] ก็แลกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยสองอย่าง โดยเป็นกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแล

หากคำถามจะพึงมีว่า "ก็ข้อที่ว่า 'ภพเป็นปัจจัยของชาติ' นั่นจะพึงทราบได้อย่างไร ?" ดังนี้ไซร้ คำตอบพึงมีว่า "พึงทราบได้โดยที่แม้ในเมื่อปัจจัยภายนอกมีเสมอกัน ก็ปรากฏความแปลกกันมีความเป็น

๑. กมฺมภเว เป็นภินนาธารใน กุสลกมฺมสฺส หมายความว่า กรรมภพนั้นได้ทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม แต่ในที่นี้ได้แก่กุศลกรรมอย่างเดียว

ความท่อนนี้ว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัยของรูปภพอรูปภพ ทั้งส่วนกรรมและส่วนอุปบัติ

๒. ทำไมจึงว่าแต่อกุศลกรรม ไม่เข้าใจอธิบายของท่าน

๓. เพราะชาติก็คือความเกิดขึ้นแห่งอุปบัติภพนั่นเอง

ผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นได้ จริงอยู่ แม้ความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโสณิต (เลือดขาว) ของชนกชนนี และอาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายแม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นมิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เหตุฉะนั้นมันจึงมีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความเป็นผุ้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่คืออย่างหร คือย่อมจำแนกโดยความเป็นผุ้ทรามและเป็นผู้ประณีต" ดังนี้ เหตุนั้นข้อที่ว่า 'ภพเป็นปัจจัยของชาติ' นั่นจึงควรทราบได้ (โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้)

[แก้บท ชาติปจฺจยา ชรามรณํ ฯ เป ฯ]

ก็แล เหตุใด เมื่อชาติไม่มีอยู่ ขึ้นชื่อว่าชราและมรณะ หรือธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้นก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้นที่เนื่องกับความแก่ความตาย (ของตน) ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกทุกขธรรมกล่าวคือชรามรณะต้องเอาบ้าง ที่ไม่เนื่อง (กับความแก่ความตายของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเขลานั้นผู้ถูกทุกขธรรมนั้น ๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบเอาบ้าง เพราะเหตุนั้นแม้ชาตินี่ก็พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแห่งชรามรณะและแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้นด้วย อันชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอด

คืออุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น[๑]แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เป็นต้น

[ภวจักร - ล้อแห่งภพ]

ก็เหตุใด ในปฏิจจสมุบาทเทศนานี้ ปกิณกธรรมมีโสกเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเบื้องปลาย เหตุนั้น อวิชชาที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนั่นว่า '**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**' ดังนี้ อวิชชานั้นก็เป็นไป (คือมีได้)[๒] เพราะโสกเป็นต้น (นั่นเอง)[๓]

อันว่าภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มีเบื้องต้น
ไม่ปรากฏ ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้เสวย
(ผล) ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ ย่อม
หมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์ (จนกว่าจะบรรลุพระ
อรหัต)

หากมีคำปุจฉาว่า "ก็ในปฏิจสมุบาทเทศนานี้ อวิชชามีได้เพราะโสกเป็นต้นอย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้เสวย (ผล) อย่างไร ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการอย่างไร" ดังนี้ไซร้

๑. หมายความว่าอุปนิสสยปัจจัยนี้ เป็นได้อ้างได้แทบทั้งนั้น จึงว่าเป็นยอด มหาฎีกาว่าอุปนิสสยปัจจัยเป็นปัจจยมหาปเทส คือเป็นปัจจัยสำหรับอ้างใหญ่
๒. สิทฺธ นี้ได้แก่สิธฺธาตุ เป็นไปในอรรถว่า ไป ถึง เป็นไป มหาฎีกาไขว่า ลพฺภมาน แปลว่ามีได้
๓. หมายความว่า โสกเป็นต้นนั้น ก็หมุนกลับไปเป็นปัจจัยแห่งอวิชชาอีก จึงเรียกภวจักร ไม่ใช่สุดไปเลย

[อวิชชามีเพราะโสกเป็นต้นได้]

คำวิสัชนาก็พึงมีว่า "ก็ในปฏิจสมุบาทธรรมทั้งหลายนี้ โสก ทุกข โทมนัส อุปายาส ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พรากจากอวิชชา อันปริเทวะเล่าก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนั้น ประการแรก เมื่อธรรมมีโสกเป็นต้นเหล่านั้นเป็นไปแล้วอวิชชาก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ[๑]" ดังนี้ ก็แลธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้นนั่นก็ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ข้อนี้มีอย่างไร ? อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพรากจากวัตถุกาม โสกก็เป็นอันเกิดขึ้นเพราะกามาสวะ ดังพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยามสฺส ฯ เป ฯ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ
หากว่า เมื่อชนผู้นั้นเกิดความพอใจรักใคร่กาม
เหล่าใดอยู่ กามเหล่านั้นมาพรากไปเสียไซร้ เขา
ย่อมโศกาดูรดุจถูกลูกศรเสียบ"[๒]

และดังพระบาลีว่า "**กามโต ชายตี โสโก** - ความโศกย่อมเกิดแต่กาม[๓]" ดังนี้

ธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้นทั้งปวงนั่น ย่อมเป็นธรรมเกิดขึ้นเพราะทิฏฐาสวะด้วย ดังบาลีว่า "**ตสฺส อหํ รูปํ ฯ เป ฯ----โทมนสฺสุปายาสา** - โสกปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ผู้ยืนกราน (ด้วยทิฏฐิ) ว่า 'เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา' เพราะความที่รูปแปรปรวนและเปลี่ยนแปลงไป"[๔] ดังนี้เป็นต้น

๑. ม. มู. ๑๒/๑๐๐. ๒. ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๔. ๓. ขุ. ธ. ๒๕/๔๓.
๔. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๔.

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิฏฐาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า "แม้เทวดาเหล่านั้นใดผู้มีอายุยืน ผิวพรรณงาม มากไปด้วยความสุข สถิตอยู่ในวิมานอันสูงตลอดกาลยาวนาน แม้เทวดาเหล่านั้น ได้ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้วยังต้อง (คือรู้จัก) กลัว สะดุ้งใจ สลดใจ[๑]" (ธรรมเหล่านั้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ) ดังความโศกเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคาม เพราะเห็นบุพนิมิต ๕ ฉะนั้น[๒]

อนึ่งธรรมเหล่านั้น เกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลานั้นนั่นแล ย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัส ๓ ประการในทิฏฐธรรมนี่แหละ[๓]" ดังนี้เป็นต้น

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้น ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังกล่าวมาฉะนี้ ธรรมเหล่านั้นเมื่อมีขึ้น จึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้มีด้วย และครั้นอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อปัจจัยมี ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ (ต้อง) มีแล

ในปฏิจสมุบาทเทศนานี้ อวิชชา บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้เพราะธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นประการแรก

๑. สํง ขนฺธวาร. ๒๗/๑๐๔. ๒. ประโยคนี้เป็นอุปมาความข้างหน้า แต่ความอุปไมยที่เรียงไว้ใกล้ ๆ กันไม่มี จึงเติมเข้ามาเช่นนั้น
๓. ม. อุ. ๑๔/๓๑๑

[ภวจักรมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ]

ประการต่อไป เพราะความที่เมื่อปัจจัยมี ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ (ต้อง) มีดังนี้ ครั้นอวิชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความสืบต่อกันแห่งเหตุและผล คือ สังขารทั้งหลายก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคืออวิชชาอีก วิญญาณก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรมีองค์ ๑๒ อันหมุนไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า 'มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ'

หากคำท้วงพึงมีว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อไม่มีอะไรเป็นตัวต้นเช่นนั้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า '**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**' นี่ก็ผิด (นะซิ)" ดังนี้ไซร้ พึงแก้ว่า นี่ไม่ใช่การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดอก แต่นั่นเป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน (ต่างหาก) ด้วยว่าอวิชชา เป็นประธานแห่งวัฏฏะ ๓ จริงอยู่ เพราะยึดอวิชชาไว้ กิเลสวัฏที่เหลือ และวัฏอีกสองมีกรรมวัฏเป็นต้น ก็พันเอาคนเขลาเข้าด้วย ดุจเพราะจับหัวงูไว้ ลำตัวงูที่เหลือก็พันเอาแขน (คนจับ) เข้าฉะนั้น แต่เมื่อตัดอวิชชาขาดเสร็จแล้ว ความพ้นจากธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น ดุจเมื่อตัดหัวงูเสร็จแล้ว ความพ้นจากความเป็นแขนที่ถูกงูพันก็มีขึ้นฉะนั้น ดังพระบาลีว่า "ส่วนความดับแห่งสังขารย่อมมี เพราะความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือแห่งอวิชชานั่นแล" ดังนี้เป็นต้น

นี่เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นตัวประธาน ที่เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อม

เป็นผู้ถูกผูกพัน เมื่อปล่อยเสีย ความพ้นย่อมมี มิใช่กล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้น ดังนี้แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ ดังกล่าวมาฉะนี้

[ภวจักรปราศจากผู้สร้างผู้เสวย]

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า "**พฺรหฺมา** - พระพรหม **มหาพฺรหฺมา** - ท้าวมหาพรหม **เสฏฺโฐ** - ท่านผู้เป็นใหญ่ **สชิตา** - ท่านผู้บันดาล" อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้เสยสุขและทุกข์คืออัตตา ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า "ก็แลอัตตาของเรานี้นั้นแลเป็น วโท - ผู้กล่าว **เวเทยฺโย** - ผู้เสวย" ฉะนี้ก็ดี

ภวจักร บัณฑิตพึงทราบว่าปราศจากผู้สร้างและผู้เสวย ดังกล่าวมานี้

[ภวจักรว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ]

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ อวิชชาชื่อว่าว่างจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ (ว่าง) จากความงาม เพราะเป็นสังกิเลสิกธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑ (ว่าง) จากความเป็นสุข เพราะถูกความเกิดขึ้นและเสื่อมไปบีบคั้น ๑ (ว่าง) จากความเป็นอัตตาคือที่ (หมายความว่า) เป็นสิ่งบังคับได้ เพราะ

มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น ก็อย่างนั้น เหตุใด นัยหนึ่ง อวิชชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีใน ตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรนั่น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ (โดยนัยดังกล่าวมา)

[มูลและกาลแห่งภวจักร]

ก็แลครั้งทราบอย่างนี้แล้ว พึงทราบอีกว่า

[คาถาสังเขปมูลและกาล]

อวิชชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น กาลของ
มันมี ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดย
สรูปก็ ๒ และ ๘ และ ๒ เท่านั้นเอง

[ขยายความ]

ความว่า ธรรม ๒ คือ อวิชชาและตัณหา พึงทราบว่า เป็นมูล แห่งภวจักรนั้นนั่นแล ภวจักรนั้นเล่าก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือที่มีอวิชชา เป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูล มีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวจักร ๒ ส่วนนั้น ภวจักรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทิฏฐิจริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตัณหาจริต ด้วยว่า อวิชชาเป็นสังสาร-นายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทิฏฐิจริตทั้งหลาย ตัณหา เป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตัณหาจริตทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภวจักรที่ ๑

กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล (ปัจจุบันปรากฏอยู่) ภวจักรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสตทิฏฐิ เพราะประกาศชรามรณะแห่งสัตว์ที่เกิดมาแล้วทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจครรภไสยสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ* ภวจักรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปบัติภพและขันธ์)

ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ในกาล ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในบาลีโดยสรูป องค์ ๒ คืออวิชชาและสังขาร พึงทราบว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่าเป็นอนาคตกาล

[สนธิ ๓ สังคหะ ๔ อาการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ แห่งภวจักร]

พึงทราบแม้ดังนี้อีกว่า

* มหาฎีกาขยายความว่า ความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับเช่นว่า วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย... สาธกให้เห็นเช่นในบทนามรูปมีเพราะวิญญาณนี่กล่าวกลลรูปอันมีอายตนะยังไม่ครบแล้ว ต่อนั้น จึงกล่าวความเป็นไปครบแห่งอายตนะว่า สฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ค่อยมีโดยลำดับดังความเป็นไปแห่งครรภไสยกสัตว์ดังนี้ ส่วนภวจักรหลังเช่นบทว่า ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยก็ดี ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัยก็ดี นี่แสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งอุปบัติภพและขันธ์ ดังอาการเกิดแห่งโอปปาติกสัตว์ หาได้กล่าวความเกิดขึ้นแห่งอายตนะโดยลำดับ ดังในภวจักรแรกไม่

[คาถาสังเขป]

ภวจักรนั่นมีสนธิ (เงื่อนต่อ) ๓ มีคำว่าเหตุผลและ
ผลเหตุเป็นบทหน้า และมีสังคหะ (คือสังเขป)
๔ ประเภท มีซี่กำคืออาการ ๒๐ มีวัฏฏะ (วงกลม)
๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด (จนกว่าจะถึงอรหัตมรรค)

[ขยายความ]

[สนธิ ๓]

ในสนธิ ๓ นั้น เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิ-วิญญาณ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า มีสนธิ ๓ มีคำว่าเหตุผลและผลเหตุเป็นบทหน้า อย่างนี้แล

[สังคหะ ๔]

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งสนธิทั้งหลายเป็น ๔ คืออย่างไรบ้าง คืออวิชชาและสังขารเป็นสังคหะอัน ๑ วิญญาณนามรูปสฬายตนะผัสสะเวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะเป็นสังคหะที่ ๔ ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ดังนี้แล

[อาการ ๒๐]

อนึ่ง ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า มีอาการ ๒๐ โดยซึ่งกำกล่าวคืออาการ ๒๐ นั่นคือ

[คาถาสังเขปอาการ ๒๐]

เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุใน
กาลบัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป ๕[๑]

[ขยายความ]

[อดีตเหตุ ๕]

ในสี่ข้อนั้น ข้อว่า 'เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕' ขยายความว่า ชั้นแรก (อดีตเหตุนั้น) ก็กล่าวเอาธรรม ๒ ประการคืออวิชชากับสังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะคนไม่รู้ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถือมั่น เพราะความถือมั่นของเขาเป็นปัจจัย ภพก็มีขึ้น เพราะฉะนั้น แม้ตัณหาอุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนั้นพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวไว้ว่า "ความหลงในบุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรรมภพ[๒] เป็นสังขาร ความใคร่ในบุริมกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในบุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน เจตนาในบุริมกรรมภพเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ในบุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนั้น[๓]"

อรรถ (แห่งบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในบทเหล่านั้น บทว่า 'ในบุริมกรรมภพ' คือในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ใน

๑. อภิธมฺมตฺถสงฺคห ๕๑

๒. อายุหนา หรืออายูหนํ ท่านแปลกันหลายนัย แต่ที่นี้มหาฎีกาแก้ไว้ว่า สมฺปิณฺฑนกา จึงแปลตามท่านว่า ประมวลไว้ ถ้าแปลอีกนัยหนึ่งว่า ตระเตรียมไว้ ตกแต่งไว้ (อภิสงฺขรณ) ก็จะเข้ากับสังขารได้สนิท

๓. ขุ. ป. ๓๑/๗๕

กรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว

คำว่า 'ความหลงเป็นอวิชชา' ความว่า ความหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงนั้น[๑]เป็นอวิชชา

คำว่า 'เจตนาอันประมวลไว้เป็นสังขาร' ได้แก่เจตนาดวงแรก ๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรก ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจักให้ทานแล้วตระเตรียมเครื่องอุปกรณ์ในการทานทั้งหลายอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ นัยหนึ่งเจตนาในชวนะ ๖ ที่เป็นจิตมีอาวัชนะเดียว ชื่อว่าเจตนาอันประมวลไว้ นับเป็นสังขาร เจตนาในชวนะที่ ๗[๒] เป็นภพ หรือมิฉะนั้น เจตนาทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่าเจตนาอันประมวลไว้ เป็นสังขาร

คำว่า 'ความใคร่เป็นตัณหา' ความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่คือความปรารถนาในอุปบัติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้นอันใด ความใคร่อันนั้นชื่อว่าตัณหา

๑. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะรับกับ ย. ข้างหน้าซึ่งโยค โมโห เป็นปํ. จึงแก้เป็น โส วิกติกัตตาต่างลิงค์กับปกติกัตตาก็ได้ เจตนา ภโว ข้างหลังก็เป็นพยานอยู่ ข้าหลังก็เป็นพยานอยู่

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สตฺตมา เจตนา ท่านผู้ชำระมหาฎีกาบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับพม่าเป็น สตฺตเม เจตนา เห็นว่าปาฐะฉบับพม่าเข้าทีกว่า เพราะเพ่ง ฉสุ ชวเนสุ เจตนา ข้างหน้า ในที่นี้จึงแปลตามที่เห็นว่าถูก

คำว่า 'ความข้องแวะเป็นอุปาทาน' ความว่าการที่ทำกรรมอันเป็นปัจจัยแห่งกรรมภพนี้แล้ว ข้องแวะคือถือเอายึดเอา อันเป็นไปโดยนัยว่า "เราจัก (ไปเกิด) เสพกามทั้งหลายในที่ชื่อโน้น (หรือว่า) เราจักขาดสูญ (คือไม่เกิด)" ดังนี้เป็นต้นอันใด ความข้องแวะอันนี้ชื่อว่าอุปาทาน

คำว่า 'เจตนาเป็นภพ' คือเจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลไว้ เป็นภพ[๑]

[ปัจจุบันผล ๕]

ข้อว่า 'ผลในกาลบัดนี้ ๕' ได้แก่องค์มีวิญญาณเป็นต้นมีเวทนาเป็นที่สุดอันมาในบาลีนั่นเอง ดังบาลีว่า "ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาณ ความก้าวลง (ในครรภ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาทในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวย (วิบาก) ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ มีในอุปบัติภพนี้ เพราะกรรมที่ทำไว้ในภพก่อนเป็นปัจจัย"[๒]

อรรถ (แห่งบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า 'ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ' หมายความว่า สิ่งใดท่านเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเชื่อมต่อภพอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ

๑. เครื่องหมายหัวตาปูตรงนี้ควรถอนออก เพราะอิติศัพท์ที่ภโวติ เป็นสรูปใน เอวํ น่าจะถูกต้องกว่า

๒. ขุ. ป. ๓๑/๗๕

คำว่า 'ความก้าวลงเป็นนามรูป' ความว่าความก้าวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรภ์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป (ในครรภ์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป

คำว่า 'ประสาทเป็นอายตนะ' นี่ท่านกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น

คำว่า 'ภาวะที่กระทบเป็นผัสสะ' ความว่า ภาวะในกระทบคือถูกต้องอารมณ์เกิดขึ้น ภาวะนี้เป็นผัสสะ

คำว่า 'ความเสวยเป็นเวทนา' ความว่า ความเสวยวิบากอันเกิดขึ้นร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณก็ดี กับผัสสะที่มีสฬายตนะเป็นปัจจัยก็ดี ความเสวยวิบากนั้นเป็นเวทนา

[ปัจจุบันเหตุ ๕]

ข้อว่า 'เหตุในกาลบัดนี้ ๕' ได้แก่ปัจจยธรรมมีตัณหาเป็นต้นที่มาในบาลีก็ตัณหาอุปาทานและภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขารอันเป็นบุพภาคของภพนั้น หรือว่าที่สัมปยุตกับภพนั้น ก็เป็นอันถือเอาด้วย และด้วยการถือเอาตัณหาอุปาทาน อวิชชาอันสัมปยุตกับตัณหาอุปาทานนั้น หรือว่าที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอันถือเอาด้วย ดังนี้แหละปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาอันพยายามเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าว

นี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป"[๑]

ในคำเหล่านั้น คำว่า 'เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้' ท่านแสดงความลุ่มหลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว[๒] คำที่เหลือมีเนื้อความตื้นอยู่แล้ว

[อนาคตผล ๕]

ข้อว่า 'ผลในกาลต่อไป ๕' ได้แก่องค์ ๕ มีวิญญาณเป็นต้น ธรรม ๕ นั้น ท่านกล่าวโดยถือเอาว่าเป็นชาติ ส่วนชรามรณะ ก็คือชรามรณะแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญาณ ความก้าวลง (ในครรภ์) ในภพต่อไปเป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไปเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไปเป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้มีในอุปบัติภพต่อไป เพราะกรรมที่ทำในภพนี้เป็นปัจจัย"[๓]

ภวจักรนี้มีซี่กำคืออาการ ๒๐ ดังกล่าวมาฉะนี้

[วัฏฏะ (วงกลม) ๓]

ส่วนในข้อว่า 'ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด' นี้มีอรรถาธิบายว่า ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะ ๓ นี้ คือ สังขารและภพ เป็น

๑. ขุ. ป. ๓๑/๗๖

๒. มหาฎีกาว่า ความเป็นไปแห่งจิตของเด็กหนุ่มมักตกภวังค์เสียมาก ไม่สามารถจะประมวลชนกรรม... เห็นจะหมายความว่าเด็กหนุ่มนั้นทำอะไรก็ทำเผิน ๆ ทำแล้วก็แล้วกัน ส่วนคนที่มีอายตนะงอมแล้ว คือแก่แล้ว ทำอะไรด้วยความขมักเขม้นหวังผล ทำแล้ว ก็ยังพระวงจะทำอีก จะปรับปรุง หมกมุ่นอยู่นั่น... เช่นนั้นกระมัง

๓. ขุ. ป. ๓๑/๗๖

กรรมวัฏ อวิชชาตัณหาอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ วิญญาณนามรูป สฬายตนะผัสสะเวทนาเป็นวิปากวัฏ พึงทราบเถิดว่ากิเลสวัฏยังไม่ขาดลงตราบใด ก็ชื่อว่าหมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่หยุด เพราะมีปัจจัยยังไม่ขาดลงตราบนั้นอยู่นั่นเอง

[ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวจักร]

ภวจักรนั้นอันหมุนอยู่อย่างนี้นี่

[คาถาสังเขปหัวข้อเบ็ดเตล็ด]

บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ
(ไหนและองค์ไหนเป็นสัจจะอะไร) ๑ โดยกิจ ๑
โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดย
ต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ (อีก) ตามควร

[ขยายความ]

[โดยว่าองค์ไหนเกิดแต่สัจจะไหน]

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านกล่าวไว้ในสัจวิภังค์ว่าเป็นสมุทัยสัจ โดยไม่แปลกัน ในธรรมทั้งหลาย ในบทว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เป็นต้น สังขารอันมีเพราะอวิชชา จึงเป็นทุติยสัจเกิดแต่ทุติยสัจ (ด้วยกัน) วิญญาณอันมีเพราะสังขารเป็นปฐมสัจเกิดแต่ทุติยสัจ องค์มีนามรูปเป็นต้น มีวิบากเวทนาเป็นที่สุด อันมีเพราะวิญญาณเป็นต้น เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ

(ด้วยกัน) ตัณหาอันมีเพราะเวทนา เป็นทุติยสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ อุปาทานอันมีเพราะตัณหา เป็นทุติยสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ (ด้วยกัน) ภพอันมีเพราะอุปาทาน เป็นปฐมสัจและทุติยสัจทั้งสอง* เกิดแต่ทุติยสัจ ชาติอันมีเพราะภพเป็นปฐมสัจเกิดแต่ทุติยสัจ ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ (ด้วยกัน)

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ตามควร โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[โดยกิจ]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชา ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลงในวัตถุ (คืออารมณ์ ?) ทั้งหลาย และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายด้วย นัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่งสังขตธรรมและเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณด้วย ฝ่ายวิญญาณก็รับรู้วัตถุ (คืออารมณ์) และเป็นปัจจัยแห่งนามรูปด้วย ข้างนามรูปก็ค้ำจุนกันและกัน และเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะด้วย สฬายตนะเล่าก็เป็นไปในวิสัยของตน ๆ (มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแห่งผัสสะด้วย ผัสสะเล่าก็สัมผัสอารมณ์และเป็นปัจจัยแห่งเวทนาด้วย เวทนาเล่าก็เสวยรสอารมณ์และเป็นปัจจัยแห่งตัณหาด้วย ตัณหาเล่าก็กำหนัดยินดีในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี และเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานด้วย อุปาทานเล่าก็ถือมั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความถือมั่น และเป็นปัจจัย

* เพราะภพแยกเป็น ๒ คือกรรมภพ อุปบัติภพ กรรมภพเป็นสมุทัยสัจ อุปบัติภพ เป็นทุกขสัจ จึงว่าเป็นทั้งสอง

แห่งภพด้วย ภพเล่าก็พล่านไปในคติต่าง ๆ และเป็นปัจจัยแห่งชาติด้วย ชาติเล่าก็ยังขันธ์ทั้งหลายให้เกิด และเพราะเป็นไปโดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น จึงเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะด้วย ชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่งปกิณกทุกข์มีโสกเป็นต้น[๑] เหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจคือความเป็นไปโดยหน้าที่ ๒ ๆ[๒] ในบททั้งปวงตามควร

[โดยเป็นเครื่องกั้น]

อีกข้อหน้า เหตุใด ในบทเหล่านี้ บทว่า 'สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา' นี้เป็นเครื่องกั้น (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า 'วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร' เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่า อัตตาเคลื่อนที่ได้ บทว่า 'นามรูปมีเพราะวิญญาณ' เป็นเครื่องกั้นฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน) เพราะแสดงความแตกได้แห่งวัตถุที่คนเขลากำหนดเอา (เอง) ว่าเป็นอัตตา บทว่า สฬายตนะมีเพราะปัจจัยคือนารูป' เป็นต้น เป็นเครื่องกั้นความเห็น (ผิดต่าง ๆ) มีเห็นว่าอัตตา

๑. ตรงนี้มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า ว่า ชรามรณะเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดในภพอื่นได้นั้น ก็เพราะมีสหายคืออวิชชากันสังขาร อวิชชาตอนนี้เป็นผลเนื่องมาแต่ความหลงเศร้าโศกเป็นต้น แล้วก็ก่อสังขารขึ้นเป็นสหายของชรามรณะ อีกนัยหนึ่ง จุติจิตย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณ เพราะฉะนั้นจึงนับว่ามรณะเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดในภพอื่นได้ อันจุติจิตนั้นเว้นอวิชชาและสังขารเสียแล้วหาเป็นปัจจัยแห่งภพอื่นได้ไม่

๒. เทฺวธา ตรงนี้มหาฎีกาให้แปลซ้ำเบน ๒ คำ เพราะเพ่งความเช่นนั้นหลายข้อด้วยกัน ท่านเรียกว่า พฺยาปนิจฉาโลป (ลงคำที่ต้องการด้วยอำนาจความซึมทราบเสียคำหนึ่ง ?)

เห็น ฯลฯ อัตตารู้สึก อัตตาสัมผัส อัตตาเสวย (เวทนา) อัตตาอยาก อัตตาถือมั่น อัตตาเป็น อัตตาเกิด อัตตาแก่ อัตตาตาย' ดังนี้เป็นต้น เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยเป็นเครื่องกั้นความเห็นผิด ตามควร

[โดยอุปมา]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาอุปมาเหมือนคนบอด เพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้น ๆ) ทั้งโดยสามัญลักษณะ สังขารอันมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เหมือนการก้าวพลาดของคนบอด วิญญาณอันมีเพราะปัจจัยคือสังขาร เหมือนการหกล้มของคนก้าวพลาด นามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ เหมือนความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม สฬายตนะอันมีเพราะปัจจัยคือนามรูป เหมือนต่อม (หัวฝีอันเกิดขึ้นเพื่อให้) ฝีแตก ผัสสะอันมีเพราะปัจจัยคือสฬายตนะ เหมือน (อะไร) กระทบต่อฝีเข้า เวทนาอันมีเพราะปัจจัยคือผัสสะ เหมือนความทุกข์ (เจ็บปวด) เกิดแต่การกระทบ ตัณหาอันมีเพราะปัจจัยคือเวทนา เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ อุปาทานอันมีเพราะปัจจัยคือตัณหา เหมือนการคว้าเอายาแสลงด้วยมุ่งแต่จะแก้ (ทุกข์) ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน เหมือนการทายาแสลงที่ตนยึดถือ ชาติอันมีเพราะปัจจัยคือภพ เหมือนเกิดเป็นฝีกลาย เพราะทายาแสลงเข้า ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เหมือนความ

แตกแห่งฝีเพราะฝีกลาย*

หรือนัยหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมงำสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยทำให้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนฝ้างำดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกอวิชชานั้นงำไว้แล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลายอันนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัวไหมห่อตัวไว้ด้วยส่วนหนึ่งแห่งฝักไหม วิญญาณที่สังขารครอบครองแล้วย่อมได้ที่อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปริณายกปกป้องแล้วย่อมได้ความสนับสนุนในราชสมบัติ วิญญาณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิ เพราะตรึกไปในอารมณ์อันเป็นนิมิตแห่งอุปบัติ (มีกรรมนิมิตเป็นต้น) เหมือนนักเล่นกลทำกลให้เกิดได้หลายประการ สฬายตนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่าที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เหมือนไฟเกิดเพราะการสีแห่งไม้สีไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือนความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูกเอา ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่ เหมือนความระหายเพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเกลือเข้าไป ผู้ทะเยอทะยาน (ด้วยตัณหา) แล้วย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคน

* ชรามรณะอุปมาเหมือนฝีแตกนี้ ฟังดูชอบกล เพราะธรรมดาคนเป็นฝี เมื่อฝีแตกแล้วก็ย่อมสบายหายเจ็บปวด ! แต่ดูเหมือนท่านไม่ได้หมายความอย่างเราคิด เพราะฝีเป็นอุปมาของนามรูป นามรูปในภพหนึ่งย่อมสิ้นสุดที่มรณะ เหมือนฝีก็สิ้นสุดลงที่แตก ฉะนั้น หาได้หมายถึงเจ็บปวดอะไรไม่

อุปมาท่อนแรกนี้เป็นอุปมาเรื่องเดียวตลอดสาย คือเรื่องคนตาบอดหกล้มแล้วเป็นฝี มหาฎีกาเรียกว่า เอกาธิฏฐานุปมา ส่วนอุปมาท่อนหลังต่อไปนั้น เป็นอุปมาหลายเรื่อง คือข้อละเรื่อง ๆ เรียกว่า นานาธิฏฐานุปมา

ระหายปรารถนาในน้ำดื่ม การทำความปรารถนานั้นนับเป็นอุปาทานของเขา เขาย่อมยึดเอาภพไว้มั่นด้วยอุปาทาน เหมือนปลายึดเอาเบ็ดไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ เมื่อภพมีอยู่ชาติก็ย่อมมี เหมือนเมื่อพืชมีอยู่หน่อก็ย่อมมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนความล้มย่อมมีแก่ต้นไม้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นแน่ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยอุปมาทั้งหลายดังกล่าวมาฉะนี้ ตามควร

[โดยต่างความลึก]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด คำบาลีว่า "ดูกรอานนท์ ก็แลปฏิจสมุบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย*" ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาความที่ปฏิจจสมุบาทนั้นเป็นธรรมลึกทั้งโดยอรรถ (คือผล) ทั้งโดยธรรม (คือเหตุ) ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดยปฏิเวธ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยต่างความลึกตามควร

[ลึกโดยผล]

ในความลึกเหล่านั้น เหตุใด อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอรรถคือความที่ชรามรณะเป็นไปพร้อม เพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า 'ชรามรณะย่อมไม่มีแต่ชาติหามิได้ และเว้นชาติเสียมันจะมีแต่เหตุอื่นก็หามิได้ และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้' ดังนี้เป็นธรรมที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะ

* มหาฎีกาอธิบายว่า ลางอย่างไม่ลึกเลย แต่ปรากฏเหมือนลึก เช่น แอ่งน้ำบนเขาซึ่งมีหญ้าและไม้ปกคลุมอยู่เต็ม (หรืออย่างบึงของเราที่มีหญ้าคลุมอยู่ก็ได้) แต่ปฏิจสมุบาทธรรมนี้ไม่เป็นอย่างนั้น ลึกทั้งโดยสภาวะ ทั้งโดยเค้าโดยโฉมที่ปรากฏออกมา

ปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออวิชชา (ล้วน) เป็นธรรมลึก... เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยอรรถแล นี่เป็นความลึกโดยอรรถ (คือผล) ในภวจักรนี้เป็นอันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังบาลีว่า "ความรู้ในผลอันเกิดแต่เหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา*"

[ลึกโดยเหตุ]

ประการหนึ่ง เหตุใด อรรถคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารนั้น ๆ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็นกรณีที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ฯ ล ฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะ (ล้วน) เป็นธรรมลึก...เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยธรรมแล นี่เป็นความลึกโดยธรรม (คือเหตุ) ในภวจักรนี้ แท้จริงคำว่า 'ธรรม' เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังบาลีว่า "ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา"*

[ลึกโดยการแสดง]

ประการหนึ่ง เหตุใด แม้การแสดงปฏิจสมุบาทนั้นก็ลึก เพราะเป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้น ๆ โดยประการนั้น ๆ ญาณอื่นแต่พระสัพพัญญุตญาณย่อมไม่ได้ที่ตั้งในปฏิจสมุบาทนั้น จริงอย่างนั้น ภวจักรนั่น ในลางสูตรทรงแสดงโดยอนุโลม ลางสูตรทรงแสดง

* อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙

โดยปฏิโลม ลางสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ลางสูตรทรงแสดงตั้งต้นแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้างโดยปฏิโลมบ้าง ลางสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สนธิ ๔ สังเขป ลางสูตรทรงแสดง ๒ สนธิ ๓ สังเขป ลางสูตรทรงแสดงแต่สนธิเดียว ๒ สังเขป เหตุนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่าลึกโดยการแสดงและ นี่เป็นความลึกโดยการแสดง

[ลึกโดยปฏิเวธ]

ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ สภาวะแห่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั้นใด อนึ่ง เพราะสภาวะใดที่พระโยคาวจรแทงตลอดแล้ว ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ก็เป็นอันได้แทนตลอดโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้น ๆ) อย่างถูกต้องด้วย สภาวะนั้นจัดว่าลึกเพราะหยั่งได้ยาก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธ

นัยเดียวกันนั้นแล เหตุใด ในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะ แห่งอวิชชาก็ลึก อรรถคือความปรุงแต่ง ความพอกพูนขึ้น ความเป็นไปกับราคะความแย้งต่อราคะ แห่งสังขารทั้งหลาย* ก็ลึก อรรถคือความว่างเปล่า

* สราคะวิราคะ มหาฎีกาอธิบายว่า ส่วนหนึ่งแห่งอบุญญาภิสังขารเป็นสราคะ อภิสังขารอื่น เป็นวิราคะ นัยหนึ่ง อบุญญาภิสังขาร อันเพิ่มพูนราคะเป็นสราคะทั้งหมด เพราะไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ อภิสังขารนอกนี้เป็นวิราคะ เพราะเป็นปฏิปักษ์คือแย้งต่อราคะ

อธิบายอย่างนี้เข้าใจยาก ถ้าอธิบายว่า บุญญาภิสังขารและอบุญญาภิสังขารเป็นสราคะเพราะเป็นกามาวจร อเนญชาภิสังขาร เป็นวิราคะ เพราะเป็นรูปาวจรอรุปาวจรไม่เกี่ยวกับกาม จะเข้าใจง่ายกว่ากระมัง ?

ความไม่ขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ความไม่เคลื่อนที่ไป (แต่) ปรากฏโดยปฏิสนธิได้ แห่งวิญญาณ ก็ลึก อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความแยกกัน ความแยกกันไม่ได้[๑] ความน้อมไปได้ ความสลายได้ แห่งนามรูป ก็ลึก อรรถคือความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นวิสยี (คือเป็นอินทรีย์) แห่งสฬายตนะ ก็ลึก อรรถคือความต้องกันเข้า ความเบียดกันเข้า ความถึงกันเข้า ความประชุมกันเข้า แห่งผัสสะ ก็ลึก อรรถคือความเสวยรสอารมณ์ ความเป็นสุขเป็นทุกข์และกลาง ๆ ความเสวยอย่างนิชีวะ (คือไม่มีอัตตาผู้เสวย) แห่งเวทนา ก็ลึก อรรถคือความเพลิดเพลิน[๒] ความจอดใจ ความปรารถนา (ที่ไหลรุด) ดุจลำธาร (แผ่คลุม) ดุจเครือเถา (แผ่กว้าง) ดุจแม้น้ำ และไม่รู้จักเต็มดุจทะเล แห่งตัณหา ก็ลึก อรรถคือความยึด ความถือความประมวลไว้ ความความก้าวล่วงยาก แห่งอุปาทาน ก็ลึก อรรถคือความประมวลไว้ ความปรุงแต่งไว้ และความซัดไปในกำเนิดในคติใน (วิญญาณ) ฐิติ และใน (สัตว) นิวาส[๓] แห่งภพ ก็ลึก อรรถคือความเกิด ความได้กำเนิด ความหยั่งลง (ในครรภ์) ความผลิตขึ้น ความปรากฏขึ้นแห่งชาติ ก็ลึก อรรคถือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกไป ความแปรไป แห่งชรามรณะ ก็ลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธแล

๑. มหาฎีกาว่า ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเกิดพร้อมกัน นามกับรูปแยกกันได้ นามกับนาม รูปกับรูป แยกกันไม่ได้ ฯ ล ฯ

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้ว่าอภินนฺทิ... แต่ในมหาฎีกาเป็นอภินนฺทิต...

๓. ปาฐะพิมพ์แยกไว้เป็น... นิวาเสสุ ขิปนฏฺโฐ แต่มหาฎีกาว่าเป็นอลุตตสมาสเป็น ๓ บทเข้าสมาสกัน คือ อายุหน อภิสงฺขรณ โยนิ...นิวาเสสุขิปน

นี่เป็นความลึกโดยปฏิเวธในปฏิจสมุบาทธรรมนี้

[โดยต่างนัย]

ประการหนึ่ง เหตุใดในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔ คือ เอกัตตนัย (นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว) นานัตตนัย (นัยแห่งอรรถต่าง ๆ กัน) อัพยาปารนัย (นัยแห่งอรรถว่าไม่มีความแขวนขวาย) เอวํธัมมตานัย (นัยแห่งอรรถว่าเป็นธรรมดาอย่างนั้นเอง) เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตจึงควรทราบแม้โดยความต่างนัยอีกตามควร

[เอกัตตนัย]

ใน ๔ นัยนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อดังนี้คือ สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารเป็นต้น ดุจความที่พืชถึงความเป็นต้นไม่เพราะความมีขึ้นแห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น (สืบต่อกันมา) ฉะนั้น ชื่อว่าเอกัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมาละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่าเป็นอันเดียวไปเสีย*

* ฟังยากอยู่หน่อย อ่านมหาฎีกาแล้วพอได้ความว่า เหตุกับผลนั้นต่างกันไม่ใช่อันเดียวกัน แต่ว่าเนื่องกันอยู่เป็นธรรมดา พวกสัสสตทิฏฐิ ไม่แยกเหตุและผล ถือเป็นเอกัตตะ (หรือที่มักเรียกกันว่าเอกภาพ) โดยใจความก็คือ ถือว่ามีอัตตาเที่ยงแท้ หรือว่าวิญญาณไม่สูญย่อมเวียนเกิดต่อไป ไม่เกี่ยวด้วยเหตุผล

ส่วนเอกัตตนัยที่ชอบนั้นหมายความว่า เป็นอันเดียวกันโดยนับเนื่องด้วยสันตติอันเดียวกันมาไม่ขาดสาย เหมือนต้นไม้ที่สืบมาแต่พืช จนเป็นต้นใหญ่ด้วยสันตติอันเดียวไม่ขาดฉะนั้น

[นานัตตนัย]

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมัน แห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่านานัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ[๑] เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย ?) นั่นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไปเสีย[๒]

[อัพยาปารนัย]

ความที่อวิชชาไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า "สังขารทั้งหลาย ข้าทำให้เกิดขึ้น" หรือว่า สังขารไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า "วิญญาณ ข้าทำให้เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ ชื่อว่า อัพยาปารนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไม่ย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความขวนขวายไม่มี ก็มีได้โดย

๑. ไม่พบคำอธิบายของท่าน จะอธิบายว่า "เมื่อมีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นแปลก ๆ กันอยู่เสมอ ก็แสดงว่ามันมีเหตุให้เกิดต่าง ๆ กัน จะว่าเป็นเอกัตตะ อย่างไรได้" เช่นนี้กระมัง ?

๒. อธิบายตามนัยมหาฎีกาว่า พวกอุจเฉททิฏฐินั้นถือนานัตตะ คนหนึ่งตายแล้วก็สูญไป คนหนึ่งเกิดขึ้นมาใหม่เป็นคนละคน ไม่มีอะไรสืบต่อกัน (แต่ไม่อธิบายว่าคนที่เกิดมาใหม่นั้นมาจากไหน ?) ส่วนนานัตตนัยที่ชอบนั้น หมายความว่า ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น คือเหตุและผลนั้นมีลักษณะ คือสภาวะแตกต่างกัน (แต่มันสัมพันธ์กัน)

สภาวนิยม[๑]

[เอวํธัมมตานัย]

ส่วนนัยว่า 'ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมส้มเป็นต้น ย่อมมีแต่นมสดเป็นต้น ฉะนั้น มิใช่อื่น' (ดัง) นี้ ชื่อว่า เอวํธัมมตานัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอเหตุกทิฏฐิแล้วอกิริยทิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทิฏฐิและนิยติวาทะ[๒] เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัยแล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไร ๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไร ๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก) แล

ภวจักรนี้

บัณฑิตพึงทราบ โดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ ตามควร

ด้วยประการฉะนี้

เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมิได้ทำลายภวจักรอันหยั่งไม่ถึง เพราะเป็น

๑. พวกอกิริยทิฏฐิ (เห็นว่าไม่เป็นอันทำ) คือเห็นว่าเพราะผู้ทำไม่มี กิริยา คือการกระทำก็เป็นอันไม่มี แล้วผลอะไรก็ไม่มีไปตามกัน

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็นนิยตวาทะ แต่ในมหาฎีกาเป็น นิยติ...เห็นว่าปาฐะในมหาฎีกาดีกว่า เพราะเข้ากับความที่พรรณนาได้สนิท จึงใช้ตามท่าน เพราะนิยติ แปลว่า โชติ เคราะห์ ส่วนนิยตะ แปลว่า เที่ยง แน่นอน

ธรรมลึก อันต่อต้านยาก เพราะถือเอาได้โดยนัยต่าง ๆ นี้เสียด้วยดาบ คือญาณอันดีลับดีที่หินอย่างประเสริฐคือสมาธิ แล้วแลล่วงสังสารภัยอัน บีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจอสนีวิจักร (คือสายฟ้า ?) ไปได้ ไม่สักคน แม้ในฝัน จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูกร อานนท์ ก็ปฏิจสมุบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็ ลึกด้วย ดูกรอานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามซึ่งธรรมนั่น หมู่ สัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) ดุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซับซ้อน) ดุจ รังนกคุณิ[๑] เกิดเป็นผู้ (สับสน) ดุจหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ล่วงอบาย ทุคติ วินิบาต สงสารไปได้[๒]" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล และเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจเศษ ๆ เสียแล้ว

จะได้ความหยั่งลงมั่นในประเภทแห่งปัจจยาการ
อันลึกนี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้มีสติ
ประกอบเนือง ๆ ด้วยประการนั้นเทอญ

บริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

๑. คุณิคณฺฐกชาติ ในมหาฎีกาเป็นกุลิกุณฑิก. . ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ในบาลีและ อรรถกถาทั้งหลายลิขิตปาฐะนี้ไว้ต่าง ๆ กัน ท่านชอบในปาฐะว่า 'กุลาคณฺฑิก.'

๒. ที. มหา. ๑๐/๖๕

๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ยถาคาธํ คลาดเคลื่อน ที่ถูกแยกเบน ยถา ตาธํ มี เอวํ รับอยู่ข้างหลัง